

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

РЕМІНСЬКА ЮЛІЯ ЮРІЇВНА

УДК 340.1

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В МІЖНАРОДНІЙ ПРАВОТВОРЧОСТІ
(ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)

Подається на здобуття наукового ступеня *доктора філософії за спеціальністю*
081 «Право»

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Ю. Ю. Ремінська

Науковий керівник **МАЛИШЕВ Борис Володимирович,**
доктор юридичних наук, доцент, професор
кафедри теорії права та держави
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Ремінська Ю. Ю. Принцип верховенства права в міжнародній правотворчості (теоретико-правові аспекти). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право). – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України, Київ, 2020.

Дисертаційне дослідження присвячене проведенню комплексного теоретико-правового аналізу розвитку принципу верховенства права в умовах правової глобалізації. У його основу закладені ключові досягнення вітчизняної та зарубіжної науки, а також конкретна правотворча практика міжнародних організацій (ООН, ЄС та ЄСПЛ) у сфері змістовного удосконалення юридичної конструкції вказаної засади. Зазначене дозволило розкрити закономірності реалізації відповідних міжнародних стандартів у національних правових системах, зокрема, у правовій системі України.

Загалом, дисертація складається із наступних структурних частин: вступ, три розділи, що логічно та послідовно об'єднують дев'ять підрозділів та висновки.

Вступ розкриває усі необхідні для основної частини дисертації питання, забезпечуючи тим самим незамінний науковий орієнтир для подальших «академічних пошуків» автора.

У межах *Розділу I «Теоретико-методологічні основи дослідження принципу верховенства права»* увага зосереджується на: 1) поточному рівні доктринальної розробки тематики верховенства права в рамках юридичної науки; 2) існуванні декількох парадигм функціонування цього концепту у залежності від конкретного рівня правової реальності; 3) розгляду принципу у якості юридичної конструкції.

Дослідження починається із виокремлення ряду доктринальних концептів, націлених на обґрунтування особливостей міжнародної стандартизації принципу верховенства права. Для належного та ефективного проведення подальших наукових розвідок у цій сфері автором було виокремлено якісно нові для вітчизняної теорії права аспекти у дослідженні цієї засади.

Аналізуються теоретико-правові основи для виокремлення сучасних форм прояву принципу верховенства права. У зв'язку із цим, розглядається феномен правової універсалізації та інтернаціоналізації. Наголошується на існуванні національних концептів принципу верховенства права, що постійно удосконалюються через взаємодію внутрішньодержавних правових систем із глобальним правопорядком. Уперше в науковій вітчизняній літературі запропоновано розрізнення двох окремих понять – принципу міжнародного верховенства права та міжнародного вияву (інтернаціоналізованого) верховенства права.

У процесі дослідження систематизовано та вдосконалено елементний підхід до визначення сутності принципу верховенства права. Проведене узагальнююче дослідження особливостей застосування вказаного підходу дало змогу усунути наявність широкої поліваріантності у позначенні його складових частин і як наслідок – змоделювати юридичну конструкцію самого принципу. Остання формується із спеціальних структурних рівнів: 1) елементи (під-принципи) верховенства права, що групуються у матеріальні та формальні компоненти; 2) вимоги верховенства права. У зв'язку із вказаною доктринальною пропозицією, аргументовано, що для практичної реалізації досліджуваного принципу необхідним є послідовне застосування двох взаємопов'язаних між собою методів – системно-структурного та функціонально-еквівалентного.

Розділ II «Розробка стандартів принципу верховенства права в актах міжнародної правотворчості» зосереджений на питаннях: 1) ролі міжнародної правотворчої діяльності у розвитку загальноновизнаних стандартів принципу верховенства права; 2) правотворчої діяльності таких міжнародних організацій як ООН та ЄС у сфері удосконалення окремих елементів принципу; 3) функціонального впливу правотворчої діяльності ЄСПЛ на динаміку розвитку змісту юридичної конструкції верховенства права.

Узагальнено, проаналізовано та систематизовано наявні підходи до визначення поняття міжнародної правотворчості. За результатами наукового синтезу теоретичних підходів підготовлено методологічний висновок, відповідно до якого у

разі пов'язування міжнародної правотворчості виключно із процесом розробки та укладення міжнародного договору, таке поняття завідомо матиме досить звужений зміст. Аргументовано позицію щодо розгляду міжнародної правотворчості через призму взаємозв'язку п'ятих аспектів – онтологічного, гносеологічного, інституційного, нормативного та класифікаційного. Особлива увага акцентується на необхідності розмежування двох типів міжнародної правотворчості – формальної та неформальної, що дало змогу виокремити їх специфічні характеристики для формалізації досліджуваного принципу у залежності від рівня загальнообов'язковості акту правотворчості.

Сформовано авторське бачення пізнавального потенціалу міжнародної правотворчості для розвитку стандартів принципу верховенства права. У цьому контексті, автором доведено, що існування означеної категорії обумовлюється наявністю конкретних зовнішніх та внутрішніх цілей правотворчого процесу. На основі цього, наголошується на важливості розгляду досліджуваної засади саме як безпосереднього об'єкту міжнародної правотворчості.

Зазначене обумовило здійснення порівняльно-правового аналізу стану концептуалізації верховенства права в таких міжнародних організаціях як ООН та ЄС. Узагальнення та аналіз відповідного міжнародного досвіду дозволили здійснити періодизацію розвитку уявлень про інструментальне значення принципу, класифікувати відповідні акти міжнародної правотворчості, у яких набуває свого матеріального вияву верховенство права, або ж окрема його складова частина. Автором запропоновані конкретні напрями концептуалізації принципу в рамках глобальних та регіональних міжнародних інституцій.

Новизну та системність роботи підсилює проведене дослідження змістовного розвитку юридичної конструкції принципу верховенства права за допомогою інструментів міжнародної судової правотворчості. На основі значної кількості емпіричного матеріалу та, відповідно, його критичного аналізу пропонується авторська «система координат» стандартів принципу верховенства права у правотворчій практиці ЄСПЛ.

Розділ III «Імплементція міжнародних стандартів принципу верховенства права в національні правові системи» має прикладний характер і розглядає питання, пов'язані із: 1) взаємодією усіх рівнів глобальної правової системи як основи імплементації міжнародних стандартів верховенства права; 2) особливостями та специфікою впровадження вказаних стандартів безпосередньо у правові системи держав; 3) реформуванням національної правової системи в умовах функціонування загальноновизнаних стандартів верховенства права.

Наголошено на тому, що правова система держави не функціонує ізольовано від інших правових систем. Вказано, що рівень сприйняття міжнародно-правових стандартів принципу верховенства права, а також належність їх інкорпорування країною визначає ефективність цілепокладання її правової системи. Особливу увагу зосереджено на питанні розгляду правової системи у глобальному вимірі. Поглиблений аналіз тематичної літератури дав змогу автору сформулювати визначальний для поточного аналізу методологічний орієнтир на рахунок існування між міжнародною та національними правовими системами зв'язків взаємовпливу.

Зазначене обумовило необхідність посиленої уваги до питань процесу сприяння реалізації міжнародних стандартів принципу верховенства права у внутрішньодержавні правові системи. Зокрема, автором запропоноване власне бачення вказаного процесу, у тому числі його характерні риси та конкретні приклади з практики ЄС.

У розрізі вищенаведеного, окремо здійснено дослідження загальнотеоретичних аспектів розуміння явища національної імплементації. Резюмовано, що імплементація стандартів верховенства права передбачає впровадження розроблених або удосконалених на міжнародному рівні компонентів цього принципу у площину національних правових систем. Вказано, що з цієї точки зору, імплементація є формою реалізації зовнішньої мети національної правової системи. Зазначене дозволило виокремити ознаки і поняття вказаного процесу, а також спеціальні фактори, що впливають на його ефективність. Окремо розглянуті загальні питання стану сучасного правового регулювання адаптації законодавства України до законодавства ЄС.

Уперше здійснено комплексний аналіз концептуальних положень правової модернізації та трансформації правової системи України внаслідок впровадження міжнародних стандартів принципу верховенства права. Підготовано авторське поняття модернізації внутрішньодержавних правових систем за допомогою впровадження міжнародних стандартів досліджуваної засади – реформа у сфері реалізації верховенства права. Обґрунтована теза стосовно існування внутрішніх та зовнішніх цілей існування вказаної реформи, що, своєю чергою, визначають її характерні ознаки. Виходячи із масиву існуючого в Україні нормативного матеріалу, автором проаналізовано вітчизняне законодавство у частині його практичної орієнтованості на дотримання досліджуваних міжнародних стандартів. У результаті проведеного дослідження, запропоновано розрізняти два типи цієї реформи – нормативний та інституційний. Підсумовано, що обидва повинні ґрунтуватися на наступних трьох ключових принципах: 1) доцільності; 2) наступності та 3) спрямованості на завершеність.

Зазначається, що в умовах стрімкої правової глобалізації існує гостра необхідність у переосмисленні і пошуку доктринальних підходів до нових аспектів розвитку юридичної конструкції принципу верховенства права. Тому, у *Висновках* автор пропонує узагальнені теоретичні та практичні рекомендації стосовно вирішення сформульованої у вступі проблематики. Таким чином, результати роботи можуть бути використані для розробки спеціалізованого навчального курсу, а також у правотворчій та правозастосовній практиці України.

Ключові слова: правові принципи, верховенство права, елементи верховенства права, правотворчість, міжнародна правотворчість, національна правова система, акти міжнародної правотворчості, міжнародні стандарти верховенства права, судова правотворчість, міжнародний правопорядок, правова глобалізація, національна імплементація, правова інтеграція, реформа у сфері реалізації верховенства права.

ABSTRACT

Reminska Yu. Yu. Rule of Law principle in the international lawmaking (aspects from legal theory). – Qualifying scientific work presented as a manuscript.

Ph.D. thesis undertaken in research specialization 081 «Law» (08 – Law). – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2020.

As indicated in title, this thesis is entirely devoted to the comprehensive theoretical and legal analysis of the rule of law development in the context of legal globalization and intensive law-making processes that have come about on the international scene. It is based on the key achievements of domestic and foreign science, as well as the relevant practice of international organizations (the UN, the EU and the ECtHR). Thus, the overall purpose of this thesis is to reveal the patterns of implementation of the universally recognized rule of law standards directly into the national legal systems, namely, the Ukrainian one.

According to the traditionally established rules, presented scientific investigation consists of the following structural units: introduction, three chapters that logically and consistently consolidate the nine paragraphs and conclusions.

The *Introduction* covers the questions that are vital for the central part of the investigation, thus creating indispensable scientific benchmark for the author's subsequent «academic quest».

In the framework of *Chapter I, «Theoretical and methodological foundations for the investigation of the rule of law principle»*, the attention is essentially drawn to: 1) the current level of doctrinal legal developments in the rule of law field; 2) the existence of several paradigms in the functioning of the rule of law concept (depending upon the specific level of legal reality); 3) the rule of law examination as a legal construct.

The investigation starts by providing a number of doctrinal concepts aimed at the substantiation of the features that are peculiar for the rule of law universalization process. With an aim to make fruitful and effective scientific research, the author defined a new for the Ukrainian science tendencies in the rule of law conceptualization.

Theoretical and legal foundations are analyzed to highlight modern forms of the rule of law manifestation, specifically, in connection with the phenomena of legal

internationalization. On the basis of critical assessment, it is stressed that national concepts of the rule of law principle are constantly being improved through the interaction of domestic legal systems with the global legal order. For the first time in domestic scientific literature, it is suggested to distinguish between two separate concepts – the principle of international rule of law and the international manifestation of the rule of law (or, internationalized rule of law).

In the research process, the variations of elemental approach to the investigated principle have been systematized and improved. A scientific synthesis of the existing features that are typical for the outlined approach, made it possible to eliminate the presence of polyvariety in the representation of the rule of law constituent parts. Against this background and in light of the contextual perspective to which it gives rise, the thesis argues that comparative analysis of different scientific positions has contribute to the author's unique legal construct of the rule of law principle. This made a plea for the rule of law to be considered in the unity of specific structural levels: 1) elements (sub-principles) of the rule of law that according to their specific features can be grouped into substantial and formal components; 2) requirements of the rule of law. Finally, it is shown that the rule of law practical implementation necessitates the consistent application of two interconnected methods – system-structural and functionally equivalent.

Chapter II «Development of the rule of law standards in international lawmaking» focuses predominantly on: 1) the role of international lawmaking in the development of universally recognized rule of law standards; 2) the legislative activity of such international organizations as the UN and the EU in the field of improving certain elements of the investigated principle; 3) the functional impact of the ECtHR's lawmaking practice on the dynamics of rule of law's legal structure.

The existing approaches to the definition of the international lawmaking were generalized, analyzed and systematized. Based on the results of the scientific synthesis of doctrinal positions, an important methodological conclusion was made. Accordingly, the author notes that in case of assimilation the international lawmaking only with the process of developing and concluding the international treaties, the target range of this concept might obviously be narrowed. Against this background, it is argued that the

conceptualization of the international lawmaking activity should be based on some substantial aspects: ontological, epistemological, institutional, normative and classificational. Particular attention is placed on the need to differentiate between two types of international lawmaking – formal and informal. Aforesaid made it possible to highlight their specific characteristics and significance for the rule of law standardization.

An author's vision of the cognitive potential of the international lawmaking for the development of the rule of law standards has been shaped. In this context, it is proved that the existence of this category is clearly predetermined by its specific external and internal goals. From this perspective, it is stressed on the need to consider the rule of law principle precisely as a direct object of international lawmaking process.

The aforementioned led to the implementation of a comparative legal analysis devoted to the conceptualization of the rule of law in such international organizations as the UN and the EU. The generalization and theoretically-legal assessment of the relevant international experience made it possible to divide into periods the development of ideas about the instrumental meaning of the investigated principle, to classify the relevant acts of international lawmaking in which it (otherwise its certain elements) become textualized. In addition, the author offered specific directions for the conceptualization of the rule of law within the framework of global and regional international organizations.

The novelty and consistency of presented thesis is enhanced by investigation of the substantive development of the rule of law's legal structure via the international judicial lawmaking. Based on a significant amount of empirical material and its critical analysis, the author offers unique «reference system» of the rule of law standards. In view of this, one of the new conceptual scientific provisions is the identification of new directions in understanding the rule of law as the logical outcome of the ECtHR's lawmaking activity.

Chapter III “Implementation of the rule of law international standards into the national legal systems” is of practical nature and addresses the issues primarily related to: 1) the interaction between all levels of the global legal system which is considered to be the basis for the implementation of the certain rule of law standards; 2) the features and specifics of the implementation of these standards directly into the state's legal system; 3) the

reformation of the domestic legal system with the aid of universally recognized rule of law standards.

Following aforementioned theoretical account, it is noted that the national legal system does not function in isolation from the other levels of global legal system. In this connection, it is indicated that the level of perception of certain rule of law international standards by the state determines the effectiveness in the goal-setting by its legal system. Particular attention is placed on the issue of conceptualization of the legal system in the global dimension. An in-depth analysis of professional literature allowed the author to establish a methodological guideline, according to which there is a mutual influence between the international and national legal systems (as parts of the global legal system).

In the above context, special focus was given to the investigation of general theoretical aspects genuine for the phenomenon of national implementation. It is summarized that the process of the rule of law implementation provides for the introduction of internationally developed or already improved components of this principle directly into the municipal legal systems. From this perspective, implementation of the rule of law standards should be viewed as a full-fledged form of external goal realization of any state legal system. The aforementioned has enabled the author to highlight the outstanding features and concept of the specified process, as well as special factors affecting its effectiveness. In addition, the status of modern legal regulation in the sphere of adaptation of the Ukrainian legislation to the EU legislation is critically assessed.

For the first time, a comprehensive analysis of the substantial modernization and transformation of the legal system of Ukraine in the light of the rule of law standards was carried out. An author's concept of domestic legal system modernization – reform in the sphere of the rule of law implementation (rule of law reform) – is offered. It is believed, this term will be useful during the introduction of international rule of law standards. The premise about the existence of internal and external goals of this type of reform is substantiated. In its turn, suggested assertions enabled the author to determine characteristic features of the rule of law reform. Proceeding from the examination of relevant legislative corpus, the author evaluated certain domestic practice in terms of its compliance with the rule of law international standards. The study found that it is of utmost importance to

distinguish between two types of the aforesaid reform – normative and institutional. It is concluded that they should be based on the following three key axioms: 1) purposiveness; 2) continuity and 3) orientation towards the completeness.

To summarize, it is emphasized critically that in the context of rapid legal globalization, there is a pressing need for rethinking and searching for the doctrinal approaches to the qualitatively new aspects in the development of the rule of law legal construct. Therefore, in the *Conclusions*, the author offers generalized theoretical and practical recommendations on how to resolve the issues outlined in the Introduction. Thus, the results of the current Ph.D. thesis can be used to develop a specialized training course, as well as relevant conceptual ideas can be elaborated in Ukrainian lawmaking and law enforcement practices.

Keywords: legal principles, rule of law, rule of law elements, lawmaking, international lawmaking, national legal system, international lawmaking acts, rule of law international standards, judicial lawmaking, international legal order, legal globalization, national implementation, legal integration, rule of law reform.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Reminska Yu. Yu. (2017). The Rule of Law in the ECHR framework: theoretically-legal overview. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*, 42, 22-26.
2. Reminska Yu. Yu. (2017). Reconceptualization of the international rule of law (theoretical research). *Науковий вісник Херсонського державного університету, Серія «Юридичні науки»*, 4, 29-32.
3. Remins'ka Yu. Yu. (2017). Some methodological remarks regarding the concept of international law-making (outside theoretical perspective). *Часопис Київського університету права*, 3, 58-63.
4. Ремінська Ю. Ю. (2018). Сучасні тенденції розуміння принципу верховенства права: вітчизняна й зарубіжна доктринальні традиції. *Право і суспільство*, 4, 59-66.
5. Reminska Yu. Yu. (2018). Correlation between two versions of the rule of law principle: dynamics for the target determination. *Право та державне управління*, 2, 30-36.
6. Ремінська Ю. Ю. (2018). Онтологічні передумови міжнародного вияву верховенства права (теоретико-правове обґрунтування). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 1, 31-35.
7. Reminska Yu. Yu. (2018). Rule of Law Concept in International Law Discourse: Discussion over Its Validity. *Eurasian Academic Research Journal*, 8, 56-61.
8. Reminska Yu. (2018). Scientific research in the rule of law field: current situation and long-term perspectives. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 2(107), 73-80.
9. Reminska Yu. (2019). Rule of law in global law-making: the case of intelligent design. *Evropský politický a právní diskurz*, 6(2), 20-25.
10. Reminska Yu. (2019). Revisiting modern approaches to the rule of law understanding: why the content of the rule of law matters? *Evropský politický a právní diskurz*, 6(3), 38-42.

Роботи, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

11. Ремінська Ю. Ю. (2016). Теоретико-правові аспекти розуміння концепції верховенства права в ООН. *Пріоритетні напрями модернізації системи права України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 23-24 грудня 2016 р.). Запоріжжя: Класичний приватний університет, 26-29.
12. Reminska Yu. Yu. (2016). Rule of Law definition from the perspective of multidimensional approach. *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 16-17 грудня 2016 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 1, 48-51.
13. Ремінська Ю. Ю. (2017). Вітчизняна доктрина верховенства права: особливості та зміст. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 10-11 лютого 2017 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 6-10.
14. Ремінська Ю. Ю. (2017). Instrumental value of the international rule of law doctrine (theoretically-legal remarks). *Правова доктрина та юридична практика: основні шляхи взаємовпливу та підвищення ефективності: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 26 травня 2017 р.). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 283-286.
15. Ремінська Ю. Ю. (2017). Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу через призму верховенства права (деякі теоретико-прикладні проблеми). *Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС: матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу* (м. Київ, 06 червня 2017 р.). Єреван: Видавництво Eurasian Social Science Association, 72-75.
16. Reminska Yu. (2017). Rule of law in its international dimension (some theoretical and legal aspect). *Актуальні питання реформування правової системи: зб. матеріалів XIV Міжнар. наук.-практ. конф.* (Луцьк, 16-17 червня 2017 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 69-71.

17. Ремінська Ю. Ю. (2017). Вимоги верховенства права у забезпеченні ефективності закону (теоретико-правовий зріз). *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів*: збірник матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2-3 листопада 2017 р.). Харків: Право, 78-81.

18. Reminska Yu. Yu. (2018). Reflections on ontological prerequisites for the Rule of Law conceptualization in its international manifestation (exploratory theoretical studies). *Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (до дня народження О. Б. Костенка)*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 27 квітня 2018 р.). Київ: «Видавництво Людмила», 167-169.

19. Reminska Yu. Yu. (2018). Rule of law as the «orientation needle» in the approximation of national legislation to the legislation of European Union. *Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 08 червня 2018 р.). Київ: Видавничий дім «Гельветика», 76-79.

20. Reminska Yu. Yu. (2019). Rule of law promotion: new challenges for the national legal theory. *Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage*: тези до Міжнародної науково-практичної конференції (Румунія, м. Арад, 25-26 січня 2019 р.). Arad: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 66-69.

21. Reminska Yu. Yu. (2019). Rule of law interpretation via its constituent parts: some methodological deficiencies. *Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (Костенківські читання)* (м. Київ, 25 квітня 2019 р.). Київ: «Видавництво Людмила», 382-385.

Дослідження, які додатково відображають наукові результати дисертації:

22. Reminska Yu. Yu. (2019). Rule of law promotion as the result of interaction between multileveled legal systems (some doctrinal reflections?). In *Challenges and prospects for the development of legal systems in Ukraine and EU countries*: Collective monograph. Riga: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2, 76-92.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК	УМОВНИХ
ПОЗНАЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	
18	
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
ПРИНЦИПУ	ВЕРХОВЕНСТВА
ПРАВА.....	34
1.1 Стан розробки принципу верховенства права у сучасній юридичній науці.....	
34	
1.2. Сучасні форми прояву принципу верховенства права: теоретико-правове обґрунтування.....	
43	
1.3. Верховенство права як набір правових стандартів: теоретичні підходи до змістовного	наповнення
принципу.....	58
Висновки	до Розділу
I.....	79
РОЗДІЛ II. РОЗРОБКА СТАНДАРТІВ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА	
ПРАВА	В
ПРАВОТВОРЧОСТІ.....	АКТАХ
82	МІЖНАРОДНОЇ
2.1. Роль міжнародної правотворчості у розвитку стандартів принципу верховенства	права: теоретико-правова
характеристика.....	82
2.2. Стандарти принципу верховенства права в правотворчих актах міжнародних організацій	(на матеріалах практики ООН та ЄС).....
	98

2.3. Принцип верховенства права в актах міжнародної судової правотворчості.....	1
13	
Висновки до Розділу II.....	134
РОЗДІЛ III. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ.....	1
37	
3.1. Взаємодія правових систем як основа імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права.....	137
3.2. Імплементація міжнародних стандартів принципу верховенства права в національні правові системи.....	153
3.3. Реформування національної правової системи в умовах функціонування міжнародних стандартів принципу верховенства права.....	164
Висновки до Розділу III.....	181
ВИСНОВКИ.....	1
84	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ	
ДЖЕРЕЛ.....	194
ДОДАТОК	
1.....	227
ДОДАТОК	
2.....	228

ДОДАТОК

3.....229

ДОДАТОК

4.....230

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ООН	Організація Об'єднаних Націй
ЄС	Європейський Союз
ЄКПЛ, Конвенція	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЗУ	Закон України
Угода про асоціацію	Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 (у редакції від 30.11.2015)

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Яке змістовне навантаження вкладається у законодавче формулювання, закріплене ч. 1 ст. 8 Конституції України? Безперечно, розуміння диспозиції означеної норми потребує її тлумачення у системному зв'язку з іншими положеннями Основного закону, передусім тими, що регулюють питання забезпечення реалізації природних прав людини та правового статусу органів державної влади. Саме з урахуванням конституційної дії принципу верховенства права останній постає у якості фундаментальної цінності та стрижневої основи розвитку буд-якої держави, що позиціонує себе як правова та демократична.

Аналітичні дані, пропоновані у щорічних індексах верховенства права від World Justice Project демонструють незадовільну тенденцію України займати майже останні позиції у рейтингу країн світу в частині дотримання вказаної засади. Означене говорить про те, що існує цілий ряд проблем (здебільшого практичного характеру), гострота яких завжди залишається незмінною. Серед таких проблем є, зокрема, відсутність наукового консенсусу стосовно більш менш сталого та когерентного розуміння верховенства права, його основних елементів та вимог, а також відсутність чіткого механізму практичної реалізації принципу в нашій державі. Крім цього, політико-правова історія державотворення нашої країни свідчить, що гасла про необхідність забезпечення належної дії верховенства права в Україні, не підкріплені науково-виправданими концепціями та не засновані на дослідженні та акумулюванні успішної міжнародної практики, виправдано мають шанс залишитися порожніми деклараціями.

На сьогодні, вітчизняними та міжнародними експертами констатується доволі низький рівень дотримання в Україні вимог принципу верховенства права як у розрізі законотворчої діяльності, так і в межах правозастосовної практики. У багатьох випадках при підготовці проектів відповідних нормативно-правових актів, суб'єкти права законодавчої ініціативи свідомо чи несвідомо оминають питання відповідності пропонованих норм ідеям верховенства права (зокрема, в частині дотримання принципів правової визначеності та пропорційності правового регулювання, відповідності прийнятих владних рішень законним очікуванням громадян тощо).

Справжній виклик для сучасної правозастосовної практики в Україні також становить і питання фактичних та юридичних підстав використання принципу верховенства права у якості одного із критеріїв обґрунтованості та вмотивованості судових рішень. Особливо це стосується Конституційного Суду України як органу конституційної юрисдикції в Україні, функція якого полягає у захисті природних прав людини і громадянина шляхом здійснення попереднього та наступного конституційного контролю. Багатоплановий науковий та юридичний аналіз наявної практики тлумачення змісту та функціонального призначення принципу верховенства права у процесі застосування правових норм демонструє наступне. Принцип верховенства права у якості повноцінного критерію обґрунтованості та вмотивованості судового рішення доволі часто використовується формально. Іншими словами, при викладенні власної юридичної позиції, органи судової влади лише побічно згадують означений принцип у судовому рішенні, або ж використовують загальновідомі варіанти формулювання його змісту (тобто, у цьому разі верховенство права свідомо залишається статичним по відношенню до регулювання конкретного типу правових відносин). Тому, актуалізація цієї теми пов'язана насамперед із проблемами політико-правового реформування життя українського суспільства з урахуванням вироблених міжнародною практикою універсальних стандартів верховенства права.

У цьому плані, зарубіжна правова думка у порівнянні із українською раніше усвідомила важливість урахування ролі та значення результатів міжнародної правотворчості для модернізації національних доктрин верховенства права. Водночас, наукові дослідження окресленої проблематики (наприклад, праці таких науковців, як Я. Браунлі, Г. Кьохлера, Р. Маккордейла, А. Ноллкаемпера, П. Поповскі, Ч. Семфорда та багато ін.), здебільшого обумовлювалися предметом міжнародного публічного права, а отже, і не передбачали поглибленого дослідження питань взаємодії усіх рівнів глобальної правової системи у сфері розробки загальновизнаних стандартів принципу верховенства права, їх подальшої імплементації у внутрішньодержавні правові системи.

Таким чином, актуальність обраної для дисертаційного дослідження теми обумовлена трьома основними перспективами сьогоденності:

- науково-теоретична перспектива: потреба в усуненні доктринальної невизначеності стосовно юридичної конструкції принципу верховенства права, функціонального призначення існування декількох рівнів внутрішньої форми змісту цієї засади, її концептуалізації у якості набору взаємопов'язаних між собою правових стандартів;
- політико-правова перспектива: необхідність урахування методологічного потенціалу формальної та неформальної міжнародної правотворчості у розвитку змістовного наповнення принципу верховенства права; визнання значення продуктів означених типів правотворчості (у вигляді міжнародних стандартів верховенства права) для формування та реалізації Україною політичної стратегії правотворчості;
- практична перспектива: вироблення практичних підходів до національної імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права, їх функціонування в умовах правової модернізації внутрішньодержавного правопорядку; використання систематизованих стандартів досліджуваної засади у якості орієнтирів у правозастосуванні.

Відтак, вибір означеного напрямку наукового переосмислення обумовлений необхідністю всебічного та комплексного теоретико-правового дослідження дії принципу верховенства права, аналізу особливостей його деталізації у якості нормативно-ціннісних установок, визнаних сучасним міжнародним суспільством, а також вироблення наукових висновків та практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності та належного стану проведення реформи у сфері реалізації цієї засади в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика здійсненого дослідження обумовлена завданнями, сформульованими у Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. №501/2015, а також Стратегією Сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженою Указом Президента України від 12 січня 2015 р. №5/2015.

Дисертація виконана в межах та відповідно до Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016-2020 рр. і повністю відповідає вимогам Примірною переліку та опису предметних досліджень в межах

спеціальності 081 «Право», затвердженого Наказом Міністерства освіти і науки України від 28 грудня 2018 р. №1477 (в частині теорії та філософії права як окремого предметного напрямку юридичних досліджень).

Тема дисертації затверджена Вченою радою юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол №3 від 21 листопада 2016 р.) та спрямована на комплексне вивчення окремих питань, що становлять предмет дослідження науково-дослідних робіт: «Механізм адаптації законодавства у сфері прав громадян України до законодавства ЄС» № 06БФ042-01 (номер державної реєстрації 0101U008337); «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний і практичний аспекти» № 11БФ042-01 (номер державної реєстрації 0111U008337).

У рамках теми дисертаційної роботи, було проведене науково-дослідницьке стажування в Університеті м. Констанц (ФРН) у період з 31.08.2019 по 30.09.2019 (програма DAAD «Східне партнерство»), яке включало в себе вивчення зарубіжного академічного матеріалу, а також фахові дискусії з представниками німецької школи права. Додатково, основні ідеї та концепції авторки були висловлені на тематичних наукових школах та тренінгах: VIII Літня школа «Верховенство права і конституціоналізм: Due process of law і процесуальні права людини», організованої за підтримки координатора проектів ОБСЄ в Україні (м. Львів, Україна, 21-27 липня 2019 р.); тренінг на тему: «Критерії оцінки дотримання верховенства права в Україні» Rule of Law Checklist for Ukraine» (м. Київ, Україна, 19 листопада 2019 р.) за підтримки Офісу Ради Європи в Україні.

Мета і завдання дослідження. Виходячи з теми дисертаційної роботи, її метою є здійснення комплексного та системного дослідження принципу верховенства права як набору взаємопов'язаних між собою правових стандартів, що змістовно розвиваються у процесі міжнародної правотворчості; проведення науково-теоретичного аналізу вказаних стандартів в актах правотворчості таких міжнародних організацій, як: ООН, ЄС та ЄСПЛ із подальшим здійсненням їх систематизації; обґрунтування ролі та значення національної імплементації результатів міжнародної

правотворчої діяльності у сфері розвитку стандартів принципу верховенства права для модернізації правових систем (у тому числі правової системи України).

Сформульована вище мета дослідження зумовила необхідність розв'язання комплексу наступних *завдань*:

- з'ясувати та охарактеризувати сучасний стан наукового пізнання принципу верховенства права, а також визначити пріоритетні напрямки теоретико-методологічних засад його подальшого дослідження;

- виокремити нову форму прояву верховенства права як принципу, національна доктрина якого може бути удосконалена на рівні міжнародно-правових відносин;

- сформулювати підхід до розуміння сутності принципу верховенства права як комплексної юридичної конструкції, що формується із системи взаємоузгоджених між собою правових стандартів;

- узагальнити доктринальні підходи до розуміння поняття «міжнародна правотворчість», на підставі чого визначити роль типологізації цього процесу у змістовному розвитку стандартів принципу верховенства права;

- дослідити особливості концептуалізації принципу верховенства права, його окремих складових частин у актах міжнародної правотворчості ООН та ЄС;

- встановити значення судової правотворчості (на прикладі ЄСПЛ) у сфері розробки конструкту принципу верховенства права та довести доцільність систематизації його складових, що містяться у відповідних актах;

- обґрунтувати авторське бачення значення взаємодії рівнів глобальної правової системи в процесі впровадження міжнародно-правових стандартів принципу верховенства права у національні правопорядки;

- надати змістовну та сутнісну характеристики національної імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права в правові системи країн, визначити проблемні аспекти у вітчизняному правовому регулюванні механізму законодавчої адаптації вказаних стандартів;

– виокремити новий тип правової реформи – «реформа у сфері реалізації принципу верховенства права» як результату імплементації міжнародно-правових стандартів вказаної засади у національний правопорядок та проаналізувати поточний стан модернізації правової системи України з урахуванням функціонування таких стандартів.

Об'єктом дослідження є правовідносини, які виникають у зв'язку із утворенням міжнародно-правових стандартів принципу верховенства права в умовах сучасних процесів глобалізації.

Предметом дослідження є теоретико-правові та методологічні засади розвитку та функціонування стандартів принципу верховенства права як продукту міжнародної правотворчої діяльності.

Методологічною основою дисертаційного дослідження стала сукупність різноманітних методів, що відомі сучасній юридичній науці та були адаптовані до особливостей предмета поточної роботи.

Так, центральним методом, що ліг в основу пропонованого наукового аналізу, став *діалектичний метод*. Його використання, зокрема, дозволило вести мову про діалектичний характер взаємозв'язку принципу верховенства права та інших фундаментальних засад організації державної влади та забезпечення основних прав людини; взаємоіснування декількох доктрин принципу верховенства права – міжнародної та національної; нерозривного функціонування двох типів міжнародної правотворчості – формальної та неформальної, результатами яких є поява актів жорсткого та м'якого права; про перехід кількісних у якісні зміни в ході проведення реформи у сфері реалізації принципу верховенства права; про первинність та ключову роль політико-правових та соціально-економічних контекстів у процесі імплементації міжнародно-правових стандартів принципу верховенства права у національні правопорядки.

Крім того, серед інших методів, що сприяли реалізації пізнавальної функції та досягнення сформульованої у дисертаційному дослідженні мети, необхідно виокремити наступні.

Метод критичного аналізу, застосування якого обумовлено декількома причинами. По-перше, міждисциплінарність поточного дослідження вимагала здійснення правової інтерпретації як здобутків загальної теорії права, так і напрацювань у галузі міжнародної теорії права (підрозділи 1.1. та 3.1.). По-друге, використання подібного методу викликано необхідністю проведення аналізу значної кількості українських та закордонних доктринальних джерел, у яких пропонується доволі різний категоріально-правовий апарат (наприклад, застосування у якості синонімів наступних понять: а) міжнародне верховенство права, верховенство міжнародного права, глобальне верховенство права, інтернаціоналізоване верховенство права (підрозділ 1.2.); б) принципи, індикатори, елементи, показники, вимоги верховенства права (підрозділ 1.3.); в) глобальна, транснаціональна, міжнародна правотворчість (підрозділ 2.1.); г) глобальна, наддержавна, міжнародна правова система (підрозділ 3.1.) та ін.).

Аксіологічний підхід до пізнання сутності правових явищ дозволив віднайти ціннісно-нормативну природу як структурних складових принципу верховенства права (підрозділ 1.3.), так і безпосередньо актів міжнародної правотворчості різної юридичної сили, у яких такі складові знаходять свій відповідний текстуальний вираз (підрозділ 2.1.).

Метод системного аналізу дозволив виокремити систему міжнародних стандартів верховенства права, вироблених практикою ЄСПЛ (підрозділ 2.3.), а також різновиди правових інструментів, що використовуються для сприяння реалізації принципу верховенства права і проведення відповідних програмних дій у цій сфері (підрозділи 2.2. та 3.1.).

Порівняльно-правовий метод був використаний з метою вивчення стану: а) доктринального вивчення сутності та юридичної природи принципу верховенства права та б) правового забезпечення сприяння реалізації принципу верховенства права в Україні та закордоном, зокрема в межах ЄС (підрозділи 1.2., 1.3., 2.2., 3.3.).

Формально-юридичний метод став у нагоді при вивченні правової природи і аналізу змісту, тлумачення актів міжнародної правотворчості, в яких міститься посилення на окремі аспекти принципу верховенства права, а також законодавчих

актів України на предмет їх нормативного закріплення (підрозділи 2.2., 2.3. та 3.2. і 3.3.).

Системного-структурний метод відіграв ключову роль у процесі визначення та побудови оптимальної юридичної конструкції принципу верховенства права, опису основних його рівнів (підрозділи 1.3. та 3.3.).

Функціональний метод слугував основою для вияву та аналізу місця і ролі міжнародних стандартів принципу верховенства права у розрізі взаємодії усіх рівнів глобальної правової системи, їх національної імплементації та реалізації у правових системах держав, а також інструментального значення подібних стандартів у зміні парадигми правового реформування суспільних відносин (підрозділи 3.1.-3.3.).

Конкретно-історичний метод був застосований задля розгляду еволюції у концептуалізації принципу верховенства права такими міжнародними організаціями, як: ООН, ЄС та ЄСПЛ (підрозділи 2.2. та 2.3.).

У той же час, *інституційний метод* дозволив визначити роль вищевказаних інституцій саме як суб'єктів міжнародної правотворчості у розробці та формалізації складових частин юридичної конструкції принципу верховенства права у якості загальноновизнаних стандартів юридичної практики (підрозділи 2.1.-2.3.).

Використання у комплексі вищеперерахованих методів дозволило здійснити об'єктивний теоретико-правовий аналіз сутності національної доктрини принципу верховенства права, можливості її змістовного удосконалення засобами міжнародної правотворчості.

Теоретичну базу поточної наукової роботи склали праці вітчизняних і зарубіжних теоретиків та філософів права, конституціоналістів, а також фахівців у сфері міжнародного публічного права. Зокрема, серед вчених, які зробили значний внесок до теоретико-правового бачення конструювання суспільних відносин, пов'язаних із реалізацією принципу верховенства права, варто виокремити наступних дослідників:

– Г. П. Авст, Т. Бінгем, С. П. Головатий, Р. Дворкін, Д. Золо, Р. Кляйнфілд, М. І. Козюбра, П. Коста, С. І. Максимов, Б. В. Малишев, В. О'Коннор, Дж. Раз, М. Розенфельд, Б. Таманага, Р. Феллон, Л. Л. Фуллер, котрі присвятили свої праці

загальнотеоретичним питанням концептуалізації верховенства права у якості фундаментального принципу права;

– А. Беднер, Дж. Джоуелл, А. Заєць, Ю. Б. Ключковський, О. М. Луців, А. Мармор, С. Погребняк, П. М. Рабінович, Р. С. Саммерс, С. Шевчук, які розглядали верховенство права через призму різних варіацій елементного підходу;

– У. В. Бішоп, К. В. Горобець, Дж. Кроуфорд, І. А. Куровська, О. А. Мірошниченко, Дж. Л. Паломбелла, А. Уоттс, А. Херд, С. Честерман, Б. Чімні, які зосередили свою увагу на принципі верховенства права як об'єкту міжнародно-правового регулювання;

– Е. Г. Дженсен, С. Зіфкак, Ч. Мей, Ф. Ніт, П. Ріджпкема, Дж. Дж. Хекман, Т. К. Хеллер, М. Хойпель у своїх дослідженнях торкнулися проблем розвитку принципу верховенства права, що постають у розрізі процесів правової глобалізації;

– М. Зюрн, М. Кенатаке, А. Ноллкаемпер, В. О'Коннор, Р. Пееренбум розглянули питання динаміки взаємозв'язку міжнародної та національної доктрин принципу верховенства права;

– Дж. Альварес, О. Бурлюк, К. Клоза, Т. Констадінідес, Д. Коченов, І. А. Куровська, Г. Лаутенбах, Дж. Летнер Черніч, Д. В. Лученко, Дж. Мейер-Ладевіг, Л. Печ, Ч. А. Романо, Н. Уолкер, К. Хілліон здійснили поглиблений аналіз питань змістовного розвитку досліджуваної ідеї міжнародними організаціями різного рівня та спрямування;

– Л. Гренфель, Т. Каразерс, М. Кмезич, Дж. Фарелл, С. Хемфрис, Х. Чарльзворс, В. Шредер, які здійснили дослідження проблемних питань сприяння реалізації принципу верховенства права в національних правопорядках.

Безумовно, теоретико-правове дослідження сформульованої проблематики не може обійтися без звернення до аналізу наукових доробків, присвячених: а) питанням міжнародної правотворчості, якими займалися такі вчені, як: С. Блок-Ляйб, К. Брьольман, Я. Ваутерс, Р. Вессел, Т. О. Дідич, С. Квак, Я. Клабберс, В. Мак, Ю. В. Ничка, О. О. Нігрєєва, Ю. Павейлін, Д. Петтерсон, Я. Раді, В. М. Реїзман, Т. К. Халлідей, О. І. Чаплюк; б) ключовим аспектам впливу глобалізації на розвиток правових систем, їх взаємодію, які ґрунтовно вивчалися у роботах Р. М. Бірюкова,

Л. Буле, С. Галера, Т. Гінзбурга, М. С. МакДугла, Ю. М. Оборотова, В. Твіннінга, М. Г. Хаустової, Л. Ціммерман, В. М. Чернишова; в) характерним ознакам та особливостям процесів правової імплементації та реформування, що стали предметом активних наукових пошуків багатьох вітчизняних та англомовних авторів, зокрема, таких, як: С. В. Войченко, Ю. О. Волошин, Л. К. Б. Говер, Р. Дж. Деніелс, В. П. Плавич, Н. М. Раданович, К. Семюелс, Дж. Е. Стромсет, М. Дж. Требілкок, М. Унгар, С. В. Черніченко.

Нормативну базу дисертаційного дослідження склали міжнародні правові акти (конвенції, договори, декларації, звіти), у яких наявне посилання на принцип верховенства права, а також окремі правові акти України.

Емпірична база дослідження ґрунтується на правовій практиці, узагальненні досвіду правотворчої діяльності різних міжнародних організацій, зокрема ООН, ЄС та ЄСПЛ, а також різноманітних аналітичних даних.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена заявленою тематикою, метою та завданнями дисертації і полягає у тому, що поточне дослідження є першою в Україні роботою загальнотеоретичного характеру, у якій здійснено спробу повному висвітлити доктринальне бачення розуміння принципу верховенства права як комплексу міжнародно-правових стандартів, що можуть бути у подальшому сприйняті національними правовими системами. Наукова новизна праці відображає особистий внесок авторки у розроблювану проблематику і пропонує наступні нові теоретико-правові положення і висновки, відповідно до яких:

уперше:

– доведено доцільність виокремлення двох різних за своєю функціональною дією правових категорій: 1) міжнародного верховенства права та 2) міжнародного вияву верховенства права (інтернаціоналізованого верховенства права);

– виявлено умови, наявність яких актуалізує функціонування принципу верховенства права у його міжнародному вияві: наявність суб'єктів, що володіють міжнародною правосуб'єктністю; наявність спільного інтересу міжнародного співтовариства діяти у межах загальноприйнятих правил поведінки; цільовий

розвиток системи міжнародного права; превалювання загальних правових інструментів регулювання процесів, пов'язаних із адаптацією міжнародних норм до норм, що діють у національних правових системах; належно функціонуюча система міжнародних інституцій; придатний механізм застосування юридичної відповідальності стосовно усіх адресатів міжнародно-правових стандартів, розроблених відповідними суб'єктами правотворчості;

– обґрунтовано авторське бачення принципу верховенства права як специфічної юридичної конструкції, що складається із наступних структурних рівнів: 1) елементи (під-принципи), що формують «кістяк» юридичної конструкції принципу верховенства права; та 2) вимоги верховенства права як відображення дескриптивних характеристик окремого його елемента;

– запропоновано два підходи практичної реалізації складових частин принципу верховенства права як у процесі правотворчості, так і в межах правозастосування: а) системно-структурний; б) функціонально-еквівалентний;

– запропоновано розглядати верховенство права у правотворчій практиці ООН у якості норми-цілі та норми-принципу, а також у відповідних актах ЄС як: 1) загальної цінності зовнішньої та внутрішньої політики організації; 2) нормативу, який служить однією із необхідних умов членства країни в організації; 3) правового інструменту, що застосовується з метою імплементації універсальних стандартів цієї засади у правові системи держав;

– описано дві концептуальні моделі доктриналізації ролі судової правотворчості ЄСПЛ: 1) розвиток змістовного аспекту правової норми (який відбувається шляхом внесення змін до національного законодавчого акту); 2) створення нової правової норми (шляхом непрямого впливу на тенденції процесів національної правотворчості);

– сформульоване авторське визначення поняття «національна імплементація міжнародних стандартів принципу верховенства права» як одного із способів взаємодії декількох рівнів глобальної правової системи, що полягає у впровадженні в національні правопорядки нормативно-ціннісних мінімумів достатнього та належного рівня регламентації складових частин принципу

верховенства права, а також реалізації таких складових безпосередньо у сфері забезпечення і захисту фундаментальних прав людини; виокремлено дві групи спеціальних факторів імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права: 1) утворюючі; 2) забезпечуючі;

– обґрунтовано необхідність виокремлення спеціального виду правової реформи – реформи у сфері реалізації верховенства права, що поділяється на два окремих типи: 1) нормативне реформування; 2) інституційне реформування;

удосконалено:

– обґрунтування якісно нових для вітчизняної теорії права ідей для вивчення правової природи принципу верховенства права в умовах сучасних процесів глобалізації та регіональної інтеграції;

– згрупування доктринальних підходів до визначення поняття «міжнародне верховенство права», серед яких доцільно виділити наступні: 1) підходи, що використовують метод аналогії; 2) підходи, що позиціонують цей концепт у якості засобу трансформації певних параметрів правової реальності; 3) підходи, що пропонують розглядати вказане явище як спеціальний набір юридичних засад регулювання міжнародно-правових відносин;

– методологічний алгоритм пізнання міжнародної правотворчості шляхом здійснення систематизації вітчизняних та зарубіжних доктринальних підходів до її дефініції, а також визначення пізнавального потенціалу означеної категорії для розвитку стандартів принципу верховенства права через розкриття її зовнішніх та внутрішніх цілей;

– доктринальне розуміння поняття міжнародної правотворчості як комплексного інтелектуального та багаторівневого процесу політико-правової комунікації;

– систематизацію видів правових інструментів ЄС, у яких містяться окремі стандарти принципу верховенства права; серед них: 1) загальнообов'язкові правові інструменти (постанови, директиви, рішення); 2) необов'язкові правові інструменти (резолуції/рекомендації, висновки); 3) інші правові інструменти (програми дій);

– «систему координат» міжнародних стандартів принципу верховенства права, вироблених правотворчою практикою ЄСПЛ: 1) принцип законності (наприклад, вимога заборони ретроактивного застосування норм закону та ін.); 2) принцип юридичної визначеності (наприклад, вимога щодо достатньо чіткої та передбаченої національної законодавчої бази); 3) принцип запобігання виникненню свавілля і зловживання державною владою (зокрема, вимога чіткого та обмеженого надання дискреційних повноважень); 4) принцип поділу влади (зокрема, вимога функціонування оптимальних механізмів саморегулювання, які б передбачали працюючу систему стримувань та противаг та ін.); 5) принцип пропорційності (наприклад, вимога, згідно з якою заходи, що вживаються органами виконавчої влади, повинні бути співмірними меті, яку планується досягти); 6) принцип здійснення ефективного правосуддя, що складається з наступних блоків вимог: а) інституційні вимоги (зокрема, вимога створення та сприяння функціонуванню судів, «встановлених законом» тощо); б) вимоги процедурного характеру (наприклад, вимога щодо формулювання чітких критеріїв прийнятності для оскарження судового рішення та ін.); в) спеціальні вимоги (наприклад, вимога організації ефективної системи виконання рішень національних судів та ін.); 8) принцип рівності та недискримінації (зокрема, вимога щодо заборони дій, спрямованих на дискримінацію та вимога сприяння праву особи бути вільною від дискримінації тощо); 9) принцип транспарентності (наприклад, вимога забезпечення вільного доступу до інформації та/або нормативно-правових актів та ін.);

дістали подальшого розвитку:

– вирішення теоретичної проблеми стосовного застосування елементного підходу до визначення сутності і змісту принципу верховенства права шляхом виокремлення відповідних тенденцій у здійсненні його поділу на окремі складові частини;

– положення стосовно розгляду міжнародної правотворчої діяльності у розрізі наступних п'яти взаємопов'язаних між собою аспектів: 1) онтологічного (відображає наявність об'єктивної потреби у перенесенні тих чи інших суспільних цінностей та інтересів безпосередньо у площину правової реальності);

2) гносеологічного (відображає процес виникнення правотворчої ініціативи, сформульованої як результат відповіді на суспільну потребу у нормативному врегулюванні певного виду правовідносин); 3) інституційного (відображає наявність суб'єктів правотворчості, які наділені відповідною владно-вольовою компетенцією, що дає змогу правотворчій ініціативі набути свого формалізованого вигляду.); 4) нормативного (відображає матеріалізацію результату правотворчості у вигляді конкретної правової норми); 5) класифікаційного (відображає типологізацію правових норм і їх подальшу систематизацію у вигляді певного джерела права);

– висновки щодо необхідності зміни парадигми у типологізації форм міжнародної правотворчості та виокремленні її наступних двох видів: а) формальної (договірної, конвенційної) та б) неформальної, різниця між якими будується навколо питання розрізнення актів жорсткого та м'якого права;

– положення про те, що за своїм змістом зв'язки між міжнародною та національними правовими системами можуть бути представлені не тільки у вигляді зв'язків субординації, комунікації та координації, але й у вигляді зв'язків взаємовпливу, що дає змогу вести мову про появу нового напрямку міжнародного співробітництва – діяльності зі сприяння процесу імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права.

Теоретичне та практичне значення результатів дисертаційного дослідження. Так, *наукова цінність* полягає у тому, що висновки, сформульовані у роботі, логічно доповнюють і розвивають розділи загальної теорії права, присвячені принципам права, правовій системі, процесу правотворчості, розвитку загальновизнаних правових стандартів та їх імплементації у національні правопорядки. Пропоновані положення також можуть стати основою подальших наукових розвідок у межах окремих галузей юридичної науки. Крім того, результати дослідження можна використовувати у навчальному процесі при викладенні курсів загальної теорії права та держави, порівняльного правознавства, конституційного права, у тому числі при підготовці лекцій, проведенні семінарських занять, написанні наукових праць із вказаної проблематики.

Матеріали дисертації можуть знайти своє практичне застосування у:

– *нормотворчій діяльності* – окремі наукові положення можуть стати основою для вдосконалення норм чинного законодавства України, що деталізують ідею, закладену у ч. 1 ст. 8 Конституції України; результати дослідження дозволяють проводити правову експертизу як проектів законів, так і чинних нормативно-правових актів на предмет розуміння місця принципу верховенства права у правовому регулюванні відносин, пов'язаних із реалізацією органами державної влади та їх посадових осіб своїх повноважень, насамперед у сфері забезпечення, охорони та захисту основних прав і свобод людини і громадянина в Україні; відповідні наукові висновки та практичні рекомендації були розглянуті Комітетом Верховної Ради України з питань правової політики (Акт впровадження результатів дослідження Ремінської Ю. Ю. у законотворчу діяльність № 04-26/15-11-44 від 26 грудня 2019 р.);

– *правозастосовній діяльності* – сформульовані положення щодо диференціації міжнародно-правових стандартів принципу верховенства права дадуть можливість удосконалити практику застосування цієї засади органами судової влади загальної та конституційної юрисдикції.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлювались на наукових та науково-практичних конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція «Пріоритетні напрями модернізації системи права України» (м. Запоріжжя, 23-24 грудня 2016 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії» (м. Львів, 16-17 грудня 2016 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (м. Одеса, 10-11 лютого 2017 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Правова доктрина та юридична практика: основні шляхи взаємовпливу та підвищення ефективності» (м. Київ, 26 травня 2017 р.), Міжнародний науково-практичний круглий стіл «Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС» (6 червня 2017 р.), XIV Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання реформування правової системи» (м. Луцьк, 16-17 червня 2017 р.), III Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття

нормативно-правових актів» (2-3 листопада 2017 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (до дня народження О. Б. Костенка)» (м. Київ, 27 квітня 2018 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС» (м. Київ, 8 червня 2018 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage» (Румунія, м. Арад, 25-26 січня 2019 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (Костенківські читання)» (м. Київ, 25 квітня 2019 р.).

Публікації. Висновки, положення та рекомендації, що були підготовлені в процесі здійснення дисертаційного дослідження відображено у 22 наукових публікаціях, у тому числі одному розділі у зарубіжній колективній монографії, 10 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, з яких 3 праці опубліковано у закордонних виданнях з юридичного напрямку, а також у 11 матеріалах і тезах доповідей на зарубіжних, міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях та круглих столах.

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою та завданнями дисертаційного дослідження. Робота складається із двох анотацій (українською та англійською мовами), вступу, трьох розділів, логічно об'єднаних у дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 230 сторінок, з них основного тексту – 178 сторінки, список використаних джерел (340 найменувань) – 33 сторінки.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

1.1. Стан розробки принципу верховенства права у сучасній юридичній науці

Верховенство права як окремий об'єкт наукового пізнання вже досить давно увійшов до складу понятійно-категоріального апарату сучасної юридичної науки. Отож, вивчення питань, які стосуються його теоретико-правового осягнення, не є абсолютно новим для українського права. Однак, за словами С. І. Максимова, аналіз різноманітних аспектів цього принципу з метою його змістовного осмислення й дотепер залишається ключовим у роботах багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників [16, с. 28].

Саме тому, сьогодні майже кожне видання, присвячене проблематиці реалізації верховенства права, неодмінно вказує на фундаментальність цієї засади у розвитку як правової системи конкретної держави, так і міжнародного суспільства у цілому. Новітній етап взаємодії міжнародного правопорядку з національними правовими системами вимагає від науковців зосередженості саме на аспектах, пов'язаних із трансформацією національних правопорядків в умовах правової глобалізації та регіональної інтеграції. Ключовим інструментарієм у таких змінах виступає міжнародна правотворчість, адже у її межах відбувається нормативізація суспільно значимих потреб у регулюванні відповідних правовідносин.

З огляду на це, визначальною методологічною особливістю цієї роботи є розгляд верховенства права у якості мета-принципу динамічного характеру. Вважаємо, що наведена властивість виявляється завдяки взаємодії усіх рівнів глобальної правової системи (міжнародної, регіональної, національної). Окреслений ракурс дозволить розглянути верховенство права не тільки як «дискусійну концепцію» з доволі невизначеним та розмитим змістом, але і як набір реальних міжнародно-правових стандартів, що формалізуються у міжнародних правотворчих актах і в подальшому імплементуються у національні правові системи (залежно від певних політико-правових та соціально-економічних контекстів).

Із цього приводу слід зазначити, що у процесі підготовки цієї дисертаційної роботи автором не було виявлено жодних праць, які б безпосередньо або хоча б опосередковано стосувалися розробки й удосконалення стандартів принципу верховенства права на міжнародному рівні, а також особливостей їх подальшого інкорпорування в систему вітчизняного права. Отож, поточне дослідження не передбачає докладного аналізу наукових праць, присвячених класичній проблематиці. Більш доречним натомість вбачається зосередити увагу саме на тих роботах, які пропонують певні методологічні концепти для обґрунтування питання міжнародної стандартизації принципу верховенства права.

Зокрема, серед таких концептів необхідно виокремити наступні.

1. *Розгляд принципу верховенства права з позицій його елементного складу* [8, с. 3-4; 11, с. 117-135; 12, с. 361-379; 26, с. 35; 31, с. 65-79]. У цьому сенсі, для цілей роботи істотне значення мають праці, які роблять акцент на вивченні широкого спектру складових частин, що формують безпосередній зміст досліджуваного явища. Саме тому, в основу поточного аналізу закладені ідеї, запропоновані свого часу відомими представниками зарубіжної філософії права – Л. Л. Фуллером [90, с. 39] та Дж. Разом. Останній, зокрема, наголошував на тому, що кожен із складових елементів принципу верховенства права підлягає змістовній модифікації у межах конкретного суспільного середовища [150, с. 16-19]. Названі праці стали вагомим орієнтиром у здійсненні подальшого наукового осягнення структурних елементів верховенства права [55, с. 56-63; 83, с. 7-9; 112, с. 18-22; 154, с. 1313; 174, с. 2;]. З-поміж іншого, українська наука також апелює до тези, що із «теоретично-методологічної точки зору розкриття сутності поняття верховенства права передбачає дуже складну наукову конструкцію...» [3].

2. *Існування двох версій принципу верховенства права – національної та міжнародної*. Очевидним є факт, що потреба в інтеграції національних правових практик виникає із процесом безперервної стандартизації регулювання окремих суспільних правовідносин [94, с. 211-213; 114, с. 58-62; 139, с. 252-256]. Між іншим, на сьогодні, зі стрімким розвитком права у його глобалізаційному вимірі, принцип

верховенства права не обмежується виключно національним контекстом і виявляє себе у якості загально визнаної суспільної цінності [96, с. 271-272; 140, с. 445].

Питання міжнародного співробітництва у сфері удосконалення змісту верховенства права починає привертати увагу науковців ще з другої половини ХХ ст. Саме до цього періоду належать публікації, присвячені розумінню цієї ідеї як однієї із об'єктивних цілей існування та розвитку глобальної правової системи [60; 176]. У межах української науки, деякі аспекти функціонування верховенства права на міжнародному рівні розглядалися у дослідженнях К. В. Горобця [95]. Однак, попри усю їх теоретико-правову значущість, вони присвячені здебільшого міжнародному верховенству права, тобто концепту, що виявляє свою дію у якості імперативного стандарту правомірної поведінки суб'єктів міжнародно-правових відносин.

Значно менше уваги приділяється саме питанню розробки міжнародних інструментів вдосконалення національних версій принципу верховенства права. Єдиними працями, що обігово зачіпають подібний аспект є роботи західних правників, у яких наполегливо обґрунтовується наявність суттєвих відмінностей між тим принципом, що діє на міжнародному рівні та тим, що функціонує усередині національних правових систем [72, с. 292-293; 176, с. 16; 178, с. 75;]. Наприклад, А. Уоттс вказує на необхідність усвідомлення специфіки цілеспрямованості міжнародної на національній правових систем. Така специфіка своєю чергою пояснюється: а) конкретними цілями принципу верховенства права на тому чи іншому рівні правової реальності; б) наявністю більш конкретних вимог принципу верховенства права саме на національному рівні, що викликане особливими історичними процесами та конституційною еволюцією самої держави [176, с. 16-17].

3. Розгляд принципу верховенства права у розрізі глобалізаційних та правоінтеграційних процесів. Мабуть, чи не єдиним автором, який безпосередньо звернув увагу саме на цей аспект є представник нідерландської школи верховенства права А. Ноллкаемпер. У своїх дослідженнях вчений особливу увагу приділяє концепції так званого «інтернаціоналізованого» верховенства права [137, с. 1-4], яка буде досліджена у наступному підрозділі роботи. Зазначений концепт так чи інакше сприяв започаткуванню нового етапу дослідження окресленої проблематики. Він,

зокрема, пов'язаний із появою нового напрямку діяльності наддержавних організацій, у межах якого відбувається прийняття документів програмного характеру, що безпосередньо стосуються питань дотримання і реалізації визнаних стандартів верховенства права в межах конкретної країни або ж групи країн (регіону).

Саме у цей час з'являються праці, предметом яких виступає вивчення суттєвих характеристик верховенства права в умовах глобалізації світового правопорядку [101; 103; 136; 179]. Фактично, такі роботи розглядають питання переосмислення досліджуваного принципу, вдосконалення його змістовної сторони у розрізі сучасних процесів правової універсалізації. Зауважимо, що у подібних працях було подолано багато у чому спрощене розуміння цієї ідеї.

4. *Ідея принципу верховенства права в діяльності міжнародних організацій.* Класично, вказаний аспект відображається у наукових розробках теоретико-правового та аналітико-прикладного спрямування. Якщо для першої групи досліджень властиво акцентувати увагу саме на цільову інтерпретацію означуваного принципу тими чи іншими міжнародними інституційно-правовими механізмами [47; 85; 87; 142; 153; 159], то друга група розробок, навпаки, спрямована на вироблення практичних рекомендацій з удосконалення національних версій верховенства права у відповідності до стандартів, вироблених міжнародною практикою [138; 157].

У той же час, розгляд міжнародно-інституційного виміру майже не здійснювався вітчизняною теорією права. Зазначений аспект оглядово зачіпався буквально в декількох наукових статтях українських дослідників [13; 19] та в однойменній монографії у трьох томах авторства С. П. Головатого [6]. Остання вийшла друком більше 10 років тому назад, та хоча й не втратила своєї актуальності, проте не відображає сучасних досягнень та тенденцій у розвитку міжнародно-правової політики сприяння реалізації принципу верховенства права у національних правових системах.

Іншим аспектом, що доволі активно вивчається, є особливості розуміння досліджуваного принципу міжнародною судовою практикою. Теперішній час характеризується появою наукових робіт, у яких більшою чи меншою мірою рішення міжнародних судів розглядаються з точки зору їх інструментальної ролі у розширенні

тлумачення принципу верховенства права, зокрема його застосування національними органами судової влади. Так, сучасними дослідниками проблеми інтерпретації цієї засади в актах міжнародної судової правотворчості аналізувалися під різними кутами зору. Зокрема, деякі автори розглядають діяльність міжнародних судових органів як середовище, в якому окреслений принцип набуває своєї ефективної дії і удосконалюється з урахуванням реальних правових відносин [52; 165]. Розвиваючи цю тезу, окремим об'єктом дослідження представників української юридичної науки постало питання розвитку елементного складу верховенства права в процесі його тлумачення тією чи іншою міжнародною судовою інстанцією [28; 29; 36].

Найбільший масив наукових розвідок становлять праці присвячені тлумаченню верховенства права ЄСПЛ. Для дослідників, що працюють у рамках інтерпретаційної проблематики, характерним є те, що вони позиціонують означену засаду як дієвий інструмент еволютивного тлумачення ЄКПЛ. У подібних роботах акцент переважно зміщується на методологію дослідження цього принципу через призму спільних цінностей міжнародного суспільства та взаємозв'язку верховенства права із правами людини (див., наприклад, комплексне дослідження Г. Лаутенбах «Концепція верховенства права та Європейський суд з прав людини» [122]).

5. *Принцип верховенства права у пост-конфліктних (так званих перехідних – англ. «transitional») суспільствах.* Закордоном питання, пов'язані із відновленням діяльності правових інституцій у межах пост-конфліктного розвитку країн знаходяться у центрі постійної уваги учених-компаративістів. Наприклад, своєрідною методологічною особливістю відрізняється праця Л. Гренфелл, у якій принцип верховенства права розглядається через призму методологічного плюралізму [98]. У руслі сучасних тенденцій висловлюються ідеї стосовно реконструкції змістовного аспекту верховенства права шляхом вивчення парадигми перехідного правосуддя (англ. «transitional justice») [133]. У подібних роботах, воно виступає інструментом вирішення юридичного конфлікту та протиріч, що існують усередині національної правової системи.

6. *Удосконалення змісту принципу верховенства права через діалектичний взаємовплив глобальної правової системи із правовими системами національного*

рівня. Зазначений напрям дослідження здебільшого орієнтується на вивчення характерних особливостей діяльності, пов'язаної із стратегією впровадження окремих аспектів принципу верховенства права в правові системи країн. У переважній більшості випадків означений процес позначається як «просування верховенства права» (англ. «rule of law promotion»). Однією із перших наукових робіт предметного характеру стала книга під назвою «Просування верховенства права закордоном: у пошуку знань», де автори коротко розглядають основні риси програм із сприяння реалізації верховенства права в тих країнах, де рівень дотримання досліджуваного принципу досить низький [68].

Значний вплив на постановку проблеми та пошук відповідних підходів до її вирішення здійснила західна вчена Р. Кляйнфілд. По суті справи, усі правові дослідження авторки у сфері верховенства права, інспіруються ідеями, висунутими у попередньо вказаній роботі. Застосування критичного підходу дозволило розглядати досліджувану засаду через призму реформування сучасних правовідносин та обґрунтувати необхідність вивчення успішних практик просування цього принципу з метою створення спільної стратегії імплементації окремих його складових у правові системи країн, які цього потребують [117].

Відтак, на сучасному етапі розвитку уявлень про прикладний характер верховенства права, особливої актуальності набуває не стільки проблема пошуку оптимального варіанту визначення його поняття, скільки питання застосування прагматичного підходу до формулювання чітких меж цільової детермінації принципу. Тому, важливими для поточного дослідження виявилися ідеї, висловлені у спільній роботі М. Дж. Требілкока і Р. Дж. Деніалса під назвою «Реформування та розвиток верховенства права: окреслюючи нестійкий шлях прогресу». Так, окремі розділи книги обґрунтовують ідею впливу глобальної правової системи на розвиток національних версій принципу верховенства права. При цьому одним із наслідків такого впливу є виникнення та застосування адаптованих стратегій реформування правових систем відповідних країн. Проте, вищезначені аспекти розглядаються дослідниками переважно з позицій політекономії як «найважливішого напрямку діяльності міжнародного співтовариства» [171]. Підходи, пов'язані із вивченням

ефективності дії принципу верховенства права через застосування різноманітних економічних інструментів можна зустріти й у таких науковців як Е. Г. Дженсен та Т. Хеллер [109], К. У. Дам [76] та ін.

Загальнотеоретичне значення для поточного дослідження має колективна робота «Динаміка верховенства права: в епоху міжнародного та транснаціонального врядування» під редакцією М. Зюрна, А. Ноллкаемпера та Р. Пееренбума. На сьогодні, це чи не єдина робота, присвячена комплексному вивченню прикладних аспектів дії принципу верховенства права, зокрема визначенню якості його дії, порівняльному аналізу політики просування в західних державах, а також розробці теоретичної основи для проведення оцінки ефективності реалізації ідеї у країнах, що розвиваються [181].

7. Верховенство права як норма-принцип, що закріплюється завдяки інструментам міжнародної правотворчої діяльності. Треба відзначити, що виокремлення міжнародної правотворчості у якості самостійного об'єкта загальнотеоретичного правового дослідження представляє певні труднощі, оскільки даний концепт передбачає взаємодію міжнародної правової системи із правовими системами національного рівня. Природно, що усі вітчизняні дослідження, пов'язані із теоретичною кваліфікацією міжнародної правотворчості, здійснювалися здебільшого представниками міжнародного права.

Продуктом міжнародної правотворчості виступають правові норми, формалізовані у відповідних актах, створених задля вдосконалення існуючих правових інститутів у кожній із національних правових систем. Вказівка на верховенство права як принцип, що визнаний усією міжнародною спільнотою, присутня майже у кожному міжнародно-правовому акті. Очевидна універсалізація цієї засади свідчить про властиву для верховенства права функціональну роль у міжнародній правотворчій діяльності. Варто констатувати, що на даний час означене питання виступає як таке, що взагалі не досліджене ані в рамках теоретичної юриспруденції, ані в межах будь-якої із профільних правничих наук.

Водночас, за останні десятиліття активних процесів глобалізації світового правопорядку, розвитку глобальної правотворчості і ролі принципу верховенства

права у цьому процесі, друком вийшло невелике за обсягом колективне дослідження зарубіжних авторів, присвячене забезпеченню верховенства права у процесі неформальної правотворчої діяльності [79]. Проте, тут цей принцип виступає скоріше у якості нормативного орієнтира, обов'язкової вимоги визнання актів неформальної правотворчості як таких, що мають легітимну силу. На противагу цьому, нам уявляється, що вектор наукових досліджень необхідно спрямувати на дослідження процесу розробки стандартів принципу верховенства права в межах жорсткого і м'якого права та особливості їх імплементації у національне законодавство країн-реципієнтів. Ситуація ускладнюється також і тим, що попри наявність поодиноких публікацій у періодичних виданнях, за останні 12 років в Україні не було захищено жодної дисертаційної роботи, яка б була безпосередньо присвячена теоретико-прикладному аспекту зміцнення національної доктрини верховенства права в умовах інтегративного міжнародного правопорядку.

Тому, підсумовуючи аналіз сучасного стану дослідження окресленої проблематики, слід відзначити наступне.

У загальному плані, відсутність зацікавленості до міжнародної практики удосконалення механізмів реалізації принципу верховенства права у його внутрішньодержавному вимірі може бути пояснена зосередженістю українських науковців виключно на питаннях регіональної інтеграції, що за своїм змістом є досить вузькопрофільним і не зачіпають вивчення концепцій із доволі високим рівнем методологічної абстракції.

Не зважаючи на постійне збільшення наукових розробок, слід все ж відзначити, що згаданими вище авторами порушувалися лише окремі аспекти, пов'язані із функціонуванням принципу верховенства права на міжнародному рівні. Натомість питання пов'язані із розвитком цього принципу за допомогою інструментів міжнародної правотворчої діяльності дотепер не виступали предметом окремого вивчення. Враховуючи це, необхідним вважається доповнити наявні у зарубіжній та вітчизняній правовій науці дослідження методологічним підходом, відповідно до якого принцип верховенства права постає як певний набір взаємозв'язаних між собою

правових стандартів, розроблених суб'єктами міжнародного права та матеріалізованих у результатах здійснення їх правотворчої функції.

Як уявляється, запропонований підхід дозволяє сформулювати та теоретично обґрунтувати *якісно нові для вітчизняної теорії права ідеї*. На нашу думку, до таких ідей належать:

1) існування нової форми вияву принципу верховенства права, що діє у «вакуумі» взаємодії глобального та національних правових порядків; виникнення подібного «вакууму» обумовлено наявністю диференціації внутрішньої мети тієї чи іншої правової системи;

2) своєю чергою, належний процес змістовного оновлення верховенства права можливий лише за умови, якщо зазначений принцип буде розглядатися у якості своєрідної теоретико-нормативної конструкції – тобто набору взаємопов'язаних між собою правових стандартів;

3) розгляд перших двох тверджень отримує своє логічне продовження у тезі стосовно інструментальної ролі міжнародної правотворчості у розвитку правових стандартів принципу верховенства права, оскільки останній виступає безпосереднім предметом правотворчої діяльності міжнародних організацій;

4) у результаті реалізації вищевказаної правотворчої функції відбувається формалізація тих чи інших міжнародних стандартів принципу верховенства права у відповідних актах міжнародних організацій, які за своєю природою можуть належати до джерел жорсткого або м'якого права; зазначені акти містять своєрідні нормативно-ціннісні установки, що здатні здійснювати прямий або опосередкований вплив на розвиток національної правотворчості;

5) не менш важливу роль у розвитку міжнародних стандартів принципу верховенства права відіграє правотворча діяльність ЄСПЛ; у ході еволютивного тлумачення Конвенції, Суд розглядає досліджуваний концепт у якості своєрідного індикатора рівня забезпечення і дотримання природних прав людини; таким чином, результатом судового тлумачення статичних за своєю природою конвенційних норм постає виникнення якісно нових аспектів розуміння принципу верховенства права; вони також постають у вигляді відповідних міжнародно-правових стандартів, які

можуть використовуватися як національним законодавцем, так і в ході вітчизняного правозастосування;

б) існування міжнародних стандартів принципу верховенства права телеологічно обумовлене необхідністю їх подальшої імплементації у внутрішньодержавні правові системи; однак, за своєю суттю означений процес не є одностороннім і передбачає комплекс дій зі сприяння впровадженню таких стандартів;

7) національна імплементація міжнародних стандартів принципу верховенства права є одним із способів взаємодії глобального правопорядку із конкретними внутрішньодержавними правовими системами, в результаті чого останні зазнають трансформації у частині або формування нових інституційних та нормативно-правових рамок, або модифікації уже наявних механізмів реалізації норм національного права; при цьому, обидва аспекти супроводжуються процесом адаптації правової системи країни до ціннісних нормативів, вироблених відповідною міжнародною практикою;

8) будь-які дії, пов'язані із національним впровадженням міжнародних стандартів верховенства права без сумнівів супроводжуються процесами реформування; тому в контексті внутрішньодержавного регулювання суспільних правовідносин доречно вести мову саме про національну реформу у сфері реалізації досліджуваного принципу як модернізацію внутрішніх цілей правової системи.

Детальна аргументація висловлених вище концептуальних ідей отримає своє логічне продовження в наступних підрозділах дисертаційної роботи.

1.2. Сучасні форми прояву принципу верховенства права: теоретико-правове обґрунтування

Ситуація у сфері розробки окресленої тематики свідчить про вихід сучасних науковців на якісно новий, глобальний рівень. Підтвердженням цьому є, з одного боку – чітка тенденція зростання наукового інтересу до питань міжнародної теорії прав людини, надання проблемі розуміння верховенства права аксіологічно нового бачення, а з іншого – все більш часте використання в іноземній літературі таких формулювань як «універсальні стандарти верховенства права»,

«інтернаціоналізоване верховенство права», і звичайно ж «загальновизнані вимоги верховенства права».

Тим не менш, аналіз відповідних напрацювань дозволяє вести мову про незавершення процесу осягнення сутності вказаної категорії. На сьогодні виходить значна кількість наукових праць українських вчених, у яких пропонуються та систематизуються ті чи інші підходи до її розуміння. Проте, предмет таких досліджень досить часто вибудовується навколо співвідношення цього принципу із іншими, схожими за своєю природою, засадами конституційного устрою. У інших випадках, ідея верховенства права вивчається достатньо вузькопрофільно, з акцентом на конкретні сфери реформування відповідних органів державної влади чи інститутів громадянського суспільства. Водночас, недослідженими залишаються питання форм, яких цей принцип може набувати в залежності від конкретного правового середовища.

Екстраполюючи позицію деяких представників норвезької теоретико-правової школи стосовно зростаючої ролі міжнародних інституцій в процесах державного управління та правотворчості [181, с. 3] на предмет дисертаційного дослідження, вкажемо на два визначальних для цього розділу аспекти: 1) здатність верховенства права виступати у якості об'єкту міжнародної правотворчості, у результаті якої з'являється набір взаємопов'язаних між собою правових стандартів; 2) динамічність цього принципу як його гносеологічна властивість, яка у першу чергу обумовлена зміною суспільних потреб у регулюванні тих чи інших правовідносин.

Своєю чергою, зазначені аспекти свідчать про наявність двох основних властивостей у верховенства права як принципу системоутворюючого значення. Стандартизованість найбільш повно відображає внутрішню властивість верховенства права набувати структурованого вигляду. Іншими словами, така властивість дозволяє вести мову про конкретні структурні елементи верховенства права, що матеріалізуються у змісті того чи іншого міжнародно-правового стандарту. Натомість, динамічність як друга властивість уособлює зовнішню властивість принципу бути адаптивним, спроможним трансформуватися, реагуючи на внутрішні та зовнішні зміни правової системи конкретної держави.

Зазначене може бути об'єднане у тезу методологічного значення на рахунок існування національних концептів принципу верховенства права, що постійно удосконалюються через взаємодію внутрішньодержавних правових систем із міжнародним правопорядком. При цьому, роль засобу такого вдосконалення може виконувати міжнародна правотворчість. Із цієї причини, у межах поточного підрозділу основна увага буде прикута виключно до окреслених вище властивостей верховенства права.

Однак, з точки зору глобального управління виникає питання про те, чи можна вважати придатною ідею Р. Дворкіна стосовно верховенства права як про «принцип, заснований на чіткій публічно-правовій концепції індивідуальних [моральних] прав» [80] на міжнародному рівні. По суті, плутанина навколо його значення виникає головним чином з палких дискусій між представниками моністичної і дуалістичної теорій співвідношення міжнародного та національного права. Незалежно від того, чи згодні ми з тим чи іншим підходом до такого співвідношення [140, с. 460], все ж не варто заперечувати транснаціональний характер верховенства права [152, с. 168], що особливо виявляється у результатах діяльності міжнародних організацій.

Різні уявлення про те, що цей принцип означає на міжнародному рівні закономірно впливають із розбіжностей з приводу його онтологічної природи. Деякі автори використовують «верховенство права» у якості необхідної умови для членства в тій чи іншій міжнародній організації [104, с. 60-61]. У межах більш широкого підходу, науковці зазвичай співвідносять поняття «верховенство права» із позначенням «засобів досягнення інших важливих соціальних, правових, економічних цілей» [175, с. 2-6] (на глобальному рівні). Як вбачається, досліджувана категорія аналізується достатньо різними способами в залежності від області досліджень автора і його методологічних уподобань.

Тому, не виникає заперечень той факт, що на рівні міжнародних відносин верховенство права може фактично виконувати кілька завдань (бути частиною міжнародного правопорядку, відображаючи, таким чином, ключові ідеї основоположної стратегії управління; функціонувати як суспільний ідеал для суб'єктів міжнародного права, які виявляють повагу до дотримання закону і т. п.).

Отже, його слід розуміти як категорію вищого рівня наукового правового мислення, оскільки її зміст наповнюється завдяки діяльності широкого кола суб'єктів міжнародного права (як міжурядових, так і неурядових міжнародних організацій), які в свою чергу є головними учасниками формування глобальної правової політики.

Не зважаючи на існування робіт присвячених цій проблематиці ще з початку 90-х рр.. XX ст., період активного вивчення міжнародного аспекту дії верховенства права почався лише з 2012 р., коли на 67 сесії Генеральної Асамблеї ООН була прийнята Декларація Ради на високому рівні Генеральної Асамблеї про верховенство права на національному на міжнародному рівнях. Зокрема, у тексті вказується, що всі глави держав і урядів, а також глави відповідних делегацій визнають, що «верховенство права відноситься у рівній мірі до всіх держав і міжнародних організацій, включаючи Організацію Об'єднаних Націй та її основні органи, і що повага і сприяння верховенству права та відправлення правосуддя повинні служити орієнтиром у всіх видах їх діяльності та забезпечувати таким чином передбачуваність і легітимність їх відповідних дій» [204]. Зазначена цитата свідчить, що з одного боку було виокремлено дві традиційні версії досліджуваного принципу – міжнародна та національна. А з іншого – сформульовано досить влучну тезу на рахунок того, що діяльність міжнародних суб'єктів, зокрема, їх зусилля в сфері глобальної правотворчості, здійснюють значний вплив на зміну та удосконалення національних практик з реалізації ідеї верховенства права.

Відзначимо, що при спробі сформулювати дефініцію означеного явища, західні автори в абсолютній своїй більшості позначають його як «міжнародне верховенство права» (англ. «international rule of law»). При цьому, очевидна внутрішня багатовимірність та значний гносеологічний потенціал цієї категорії наштовхують дослідників на використання різновекторних за своєю природою методологічних прийомів. Як влучно зауважив Г. П. Авст, «вони варіюються, починаючи від позиціонування міжнародного верховенства права у якості ефективного інструменту захисту природних прав людини та контрольного показника належного врядування, закінчуючи його ототожненням із ідеєю примату права у міжнародних відносинах» [50, с. 53-54].

Відтак, усе різноманіття поглядів на *сутність міжнародного верховенства права*, які було висловлено починаючи з початку 60-их рр. ХХ ст., доречно систематизувати на наступні *три групи*.

Представники *першої групи* пропонують застосовувати метод аналогії. У нашому випадку міжнародне верховенство права визначається як і його вітчизняна версія, тобто у якості ідеалу, відповідно до якого суб'єкти міжнародного права підпадають під дію встановлених законом звичаїв і стандартів [72, с. 292].

Представники *другої групи* розглядають міжнародне верховенство права як засіб трансформації певних параметрів правової реальності. Такі інструментальні можливості дають змогу виокремити два напрями. Одні вчені підтримують позицію, згідно з якою воно розглядається як ефективний засіб вирішення політико-правових конфліктів, «що можуть виникнути на рівні відносин між національними урядами; чи фізичною/юридичною особою та іноземним урядом або між урядами двох або більше держав» [60, с. 554-555]. Інші ж, обґрунтовують думку на рахунок того, що міжнародне верховенство права за своєю суттю є концепцією програмного характеру. Як пише А. Херд, сам по собі цей принцип сприймається з точки зору відповідності зовнішньої політики держави нормам та стандартам міжнародного права. Відтак, на цьому рівні правової реальності воно може бути визначене як сукупність ліберальних політичних зобов'язань, які «де-політизують» владні відносини і «вбудовані» в процеси легалізації тих чи інших міжнародних відносин [106, с. 367]. Подібний підхід широко використовується у контексті підзвітності та відповідальності держав у частині їх внутрішньої і зовнішньої політики. Таким чином, ідея верховенства права розглядається як нормативний і моральний стандарт, який використовується державами у співпраці між собою, а також у відносинах із громадянами [50, с. 58-60].

Насамкінець, у межах *третьої групи* міжнародне верховенство права пропонується розуміти як своєрідний процес, у рамках якого у відносинах між державами та іншими суб'єктами міжнародного права застосовується спеціальний набір юридичних засад [71, с. 355, 356, 360].

Проведений аналіз свідчить, що верховенство права отримує своє формальне вираження у якості нормативу, якого повинні притримуватися учасники міжнародних

правовідносин. Це означає, що верховенство права текстуалізується у вигляді відповідного принципу міжнародного права і уявляє собою цілісну систему загальнообов'язкових прескриптивних приписів про належну поведінку суб'єктів відповідних правовідносин (держав, міжнародних організацій різних рівнів тощо).

Попри все, позиціонування цього принципу у якості загальнообов'язкового стандарту належної поведінки суб'єктів міжнародного права автоматично залишає поза увагою питання його дії у своєрідному «вакуумі» взаємодії двох рівнів глобальної правової системи. У цьому випадку, мову необхідно вести про нову форму вияву досліджуваного явища. У літературі неодноразово наголошувалося, що кожна національна правова система має свою власну доктрину принципу верховенства права. Відтак, національні версії трансформуються під впливом відповідних засобів міжнародно-правового регулювання з тим, щоб у подальшому інкорпоруватися назад у внутрішньодержавні правові системи [50, с. 54].

На зазначену особливість звернув свою увагу нідерландський вчений А. Ноллакемпер. Науковець запропонував ввести у науковий обіг дві моделі міжнародного принципу верховенства права.

Перша модель позиціонує принцип як системоутворюючу засаду міжнародної правової системи (цей аспект прослідковується в описаних вище наукових підходах).

Друга модель також діє на міжнародному рівні, але тісно пов'язана з національною доктриною цього принципу і відображає взаємозв'язок між правопорядками різних рівнів. Така модель має свій власний функціональний режим, оскільки в цьому випадку верховенство права виступає у якості своєрідного «координаційного центру» для міжнародних (переважно, регіональних) програм підтримки імплементації та адаптації різних правових стандартів, пов'язаних із правами людини, демократією і відправленням справедливості правосуддя. Запропоноване бачення другої моделі вчений об'єднав під назвою «інтернаціоналізація верховенства права» [137, с. 2-4].

Ця позиція, безумовно, має бути врахована, оскільки вона методологічно формулює необхідність розмежування двох «онтологічних парадигм» досліджуваного явища. Однак, ми вбачаємо деяку смислену плутанину в

позначенні вказаних вище моделей. «Інтернаціоналізоване верховенство права» аналізується з точки зору результату процесів універсалізації прескриптивних приписів національного законодавства. При цьому, подібна універсалізація передбачає проектування верховенства права, що діє на національному рівні, на дещо вищий рівень правового регулювання суспільних відносин. Тим часом, із гносеологічної точки зору формулювання «інтернаціоналізація» покликане позначати процес, у ході якого відбувається така універсалізація.

Таким чином, інтернаціоналізацію верховенства права не досить логічно змістовно прирівнювати до міжнародного верховенства права, адже цей принцип регулює міжнародні правовідносини. Натомість, інтернаціоналізація як процес універсалізації національних доктрин верховенства права передбачає застосування досить широкого спектру міжнародних правових інструментів, необхідних для вдосконалення як формальних, так і матеріальних аспектів досліджуваного конструкту. Фактично, національні концепції цього принципу суттєво вдосконалюються в рамках правотворчої діяльності міжнародних інституцій, і лише після цього з'являються певні стандарти, які завдяки процесам правової глобалізації та акультурації, імплементуються у національні правові системи.

Необхідність проведення чіткого розрізнення цих двох явищ підтверджується позиціями представників правової теорії. Зокрема, висловлюється думка відповідно до якої у порівнянні із міжнародним верховенством права, більш конкретні вимоги національних версій часто відображають особливу історичну та конституційну еволюцію конкретної держави [176, с. 16]. Солідарним у цьому плані є Г. П. Авст, який переконаний, що не є конструктивним той підхід науковців, відповідно до якого поняття міжнародного верховенства права розробляється на основі пошуку своєрідного «спільного знаменника» різних існуючих у національних правових системах варіаціях. Характерні особливості національних концепцій верховенства права не можуть бути у повній мірі запозичені при конструюванні відповідної міжнародної моделі [50, с. 55].

Таким чином, на нашу думку, у поданому підході Ноллкаемпера не було запропоновано чіткої семантичної відмінності між двома вище описаними

формулюваннями. У межах міжнародно-правової системи, принцип верховенства права фактично концептуалізується у двох основних парадигмах, кожна з яких характеризується власною істотною складовою. Перша уособлює компонент політико-правової взаємодії між суб'єктами міжнародного права. А друга – характеризується як організаційно-правовий компонент такої взаємодії. Із цього ракурсу, остання передбачає взаємозв'язок глобальної правової системи із правовими порядками держав. Ось чому ми вважаємо за необхідне дещо змінити «теоретичний ландшафт» існуючих у науці позицій, запропонувавши переформулювати вказані вище моделі як «міжнародне верховенство права» і «міжнародний вияв верховенства права» (інтернаціоналізоване верховенство права).

Принагідно зауважимо, що в межах вітчизняної юридичної науки також прослідковується певна методологічна плутанина у використанні схожих за своїм змістом формулювань. Наприклад, досліджуючи дію верховенства права у його наднаціональному аспекті, І. А. Куровська визначає його як «пріоритет норм права ЄС над нормами законодавства держав-членів», як принцип, відповідно до якого «норми національного права держав-членів не повинні суперечити нормам права ЄС» [13, с. 87]. Із вищевикладеною позицією варто погодитися за умови, якщо мова йде про категорію «верховенство міжнародного права». Також, дещо нелогічним вбачається підхід, відповідно до якого відбувається свідоме відмежування концепції «верховенства міжнародного права» від примату міжнародного права над правом національним. У цьому випадку, відбувається термінологічна підміна, і замість принципу пріоритетності міжнародної норми права над нормою національною (а саме принцип верховенства міжнародного права [56, с. 21-25]), використовується концепт міжнародного верховенства права (тобто принцип верховенства права, що діє в рамках міжнародно-правових відносин). Натомість, нам уявляється, що співвідношення норм міжнародного та національного права матеріалізується у наступній законодавчій формулі конституційного характеру «загальновизнані принципи і норми міжнародного права, як і міжнародні договори є складовою частиною правової системи держави. Якщо міжнародним договором (країни) встановлені інші правила, ніж ті, що передбачені національним законом, то

застосуванню підлягають норми міжнародного договору». Проектуючи цю тезу на предмет поточного дослідження, справедливим уявляється вказати, що під верховенством міжнародного права розуміється примат його універсальних норм і принципів над тими, що функціонують у межах національних правових систем.

Своєю чергою, необхідність семантико-правової відмінності впливає з наступного. Хоча для цих двох парадигм й існує спільна цільова детермінанта – захист і забезпечення прав і свобод людини, вони не повинні розглядатися як ідентичні. Їх основна відмінність полягає у тому, що вони мають зовсім інші операційні зони, які доречно відобразити у вигляді спеціальної таблиці.

Модель «міжнародне верховенство права»	Модель «верховенство права у його міжнародному вияві»
характеризує якість міжнародної правової системи як середовища політичної взаємодії держав – суб’єктів міжнародного права у сфері забезпечення миру та безпеки	характеризує якість міжнародної правової системи як організаційно-правової основи взаємодії суб’єктів права (держав, міжнародних інституцій) у сфері міжнародних відносин
така міждержавна взаємодія ґрунтується на принципах суверенної рівності держав	взаємодія організаційно-правового характеру, що ґрунтується на ключовій ролі принципу примату міжнародного права
матеріалізує правові інструменти, призначені для вирішення юридичного конфлікту між державами	матеріалізує правові інструменти, призначені для подолання колізій у внутрішньому національному законодавстві, що регулює взаємовідносини між національним урядом та громадянами країни
розглядається як втілення балансу міжнародних та національних інтересів	розглядається як набір міжнародно-правових стандартів, що повинні бути

	запроваджені у національну правову систему з метою виконання країною взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань
з однієї сторони, виступає юридично гарантованою передумовою незалежності держав і утворює сферу їх політико-правової самостійності; з іншої сторони – служить одним із «стовпів» забезпечення прав і свобод людини і громадянина	основне призначення – модифікація складових частин принципу верховенства права в рамках міжнародної спільноти з їх подальшою імплементацією у національні правові системи
ґрунтується на взаємоіснуванні різних правових режимів	ґрунтується на взаємовпливі міжнародного та внутрішньодержавного (національного) права, в якій і виявляється примат першого над другим
цілеспрямованість правового регулювання: конструкт, розроблений міжнародною спільнотою для його функціонування в межах єдиної системи норм міжнародного права	цілеспрямованість правового регулювання: конструкт, розроблений суб'єктами міжнародного права (переважно міжнародними організаціями) з урахуванням того типу правової системи, у якій він призначений діяти
механізм реалізації концепту передбачає ратифікацію державами як учасниками міжнародних відносин визначених міжнародно-правових актів, що здебільшого відносяться до так званого «жорсткого права» (англ. «hard law»)	механізм реалізації концепту передбачає імплементацію державами визначених стандартів у національне право з метою оптимізації взаємовідносин між органами державної влади та громадянами, а також забезпечення та захист прав останніх; здебільшого,

	механізми реалізації, викладені у міжнародних документах такого роду відносять до «м'якого права» (англ. «soft law»)
--	--

Табл. 1.1. Моделі концептуалізації принципу верховенства права

Виходячи з отриманих результатів аналізу доктринальних позицій, з упевненістю можна стверджувати наступне. Формалізація принципу верховенства права на міжнародно-правовому рівні свідчить, що наявні розробки окресленої проблематики, як правило, демонструють одну з двох протилежних тенденцій. Суть першої зводиться до оперування принципом у міжнародно-правовій площині у якості індикатору взаємовідносин рівності держав як незалежних суб'єктів міжнародного права. Друга тенденція свідчить про позиціонування принципу верховенства права саме у якості предмету міжнародної правотворчої діяльності. У цьому випадку, верховенство права виступає предметом правотворчої функції наднаціональних організацій.

Необхідним видається доповнити зазначені напрями досліджень доктринальною вказівкою стосовно варіативності цільової обумовленості дії принципу верховенства права на міжнародному рівні [113, с. 195]. Визначальною методологічною засадою здійснення подальшого дослідження виступить теза про те, що принцип верховенства права може матеріалізуватися не тільки у якості принципу міжнародного правопорядку, або ж конституційної засади функціонування національних правових систем. Його ціннісно-цільова природа передбачає змістовний взаємовплив міжнародного і національних правопорядків, а отже і акультурацію національних правових систем. Тому, теоретико-юридичне дослідження процесу та результатів такого взаємовпливу неодмінно призводить до необхідності шукати відповідні прояви взаємодії національних правових систем із міжнародною, ураховуючи відповідні тенденції у сфері глобалізації та інтеграції.

Відповідь на вказане питання у загальному вигляді було вже запропоновано у відповідній літературі, присвяченій особливостям розвитку національних концепцій

принципу верховенства права. Так, було висловлено думку на рахунок того, що міжнародні інституції переглядають реалізовані урядом повноваження на основі стандартів досліджуваного принципу, які можуть змістовно відрізнятися від тих, які існують у національному законодавстві. Наприклад, судові установи із захисту прав людини (зокрема, ЄСПЛ) розглядають питання, пов'язані із відповідністю урядових рішень на предмет дотримання органами державної влади норм і стандартів, що стосуються забезпечення і захисту прав і свобод людини. У виключних випадках міжнародні кримінальні суди та трибунали (Міжнародний кримінальний суд, Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії та ін.) фактично замінили урядові рішення шляхом їх скасування, ухвалюючи нові рішення, що стосувалися зняття всіх обвинувачень проти цих осіб. Міжнародні органи політичної влади також можуть в обмежених випадках певним чином замінити здійснювані національним урядом повноваження (наприклад, комітети Ради Безпеки ООН з питань санкцій) [115, с. 5-7]. Оскільки предмет поточної дисертаційної роботи включає у себе необхідність теоретико-правового осмислення категорії міжнародної правотворчої діяльності, запропонована вище думка є методологічно суттєвою для здійснення відповідних досліджень у межах наступних підрозділів дисертації. Пояснюється це насамперед тим, що універсалізація цієї засади на рівні міжнародного права, передбачає наявність своєрідного попиту на вдосконалення її елементного складу (тобто, стандартів).

Загалом, існування конкретного правового явища завжди пов'язують із певними попередніми умовами, постулатами або припущеннями, відповідно до яких таке явище діє. Тому, не менш важливим є питання стосовно тих обставин, які *актуалізують існування принципу верховенства права у його міжнародному вияві*. На нашу думку, зазначені передумови варто розглядати як ті суттєві опорні детермінанти, завдяки яким виникає необхідність у сутнісній модернізації цього принципу суб'єктами міжнародного права на глобальному рівні.

З урахуванням цього, доцільним вважається систематизувати такі умови наступним чином.

- *Наявність суб'єктів, що володіють міжнародною правосуб'єктністю* (тобто здатність конкретного суб'єкта права бути учасником міжнародних правовідносин, що виявляється у можливості створювати конкретні правові інструменти). Така передумова передбачає: а) здатність мати права та обов'язки, а також нести відповідальність у разі порушення загальновизнаних норм міжнародного права; б) здатність створювати юридичні інструменти захисту прав (мова йде про правовий вплив таких інструментів) [146, с. 28].

- *Спільний інтерес* міжнародного співтовариства діяти в рамках загальноприйнятих правил поведінки. Уточнюючи, варто зауважити, що під «загальновизнаними правилами поведінки» повинні розумітися не тільки етичні стандарти, моральні відносини та установки світової спільноти, але й загальноприйняті норми міжнародного права, які визнаються як законне джерело, «які або вимагають певної поведінки від суб'єктів міжнародного права як результату загальнорозповсюдженої та послідовної практики держав стосовно сприйняття деяких цінностей (наприклад, захист недоторканності прав людини, заборона геноциду, рабства та расової дискримінації), або такі правила, що встановленні загальними принципами міжнародного права за відсутності спеціального правового регулювання. Ці принципи впливають з норм, широко прийнятих усіма або більшістю сучасних демократичних правових систем» [162, с. 267]. Крім того, уявляється, що поняття «спільний інтерес» формується в рамках закону. Не зважаючи на досить абстрактну природу, з глобальної точки зору, поняття спільного інтересу може бути визначене як захищені міжнародним правом і виражені у загальних принципах, або відображені в *ius cogens* (або ж зобов'язаннях *erga omnes*) універсальні людські цінності, утворені на перетині ідеального та реального, що мають важливе значення для належного функціонування глобального суспільства [57, с. 41]. Насамкінець, дія в рамках загальноприйнятих правових норм передбачає дотримання державами принципу міжнародного суверенітету [107, с. 63].

- *Цільовий розвиток* системи міжнародного права. У якості уточнення необхідно вказати, що мова не йде про системний характер та необхідність здійснення кодифікації усіх джерел міжнародного права. Мова йде про цілеспрямованість усього

міжнародного законодавства, його орієнтацію на розвиток та функціонування в умовах постійних політико-правових та соціально-економічних викликів. Іншими словами, норми міжнародного права повинні бути розроблені та встановлені на основі загальних тенденцій розвитку суспільних відносин. Цілеспрямований розвиток міжнародного права може бути визначений як процес, за допомогою якого його норми змінюються або створюються з метою врегулювання якісно нових правових відносин, результатом чого виступає задоволення суспільних потреб [112, с. 19].

- *Превалювання загальних правових інструментів* регулювання процесів, пов'язаних із адаптацією міжнародних норм до норм, що діють у національних правових системах. Ураховуючи можливі наслідки глобалізації, важливою вважається теза стосовно необхідності «руйнування кордонів між міжнародним правом та національними законами у сфері практичної площини їх застосування. Адже як і приватна практика, державна юридична діяльність зазвичай вирішує питання пов'язані із регулюванням відносин як міжнародним, так і внутрішньодержавним законодавством однієї чи декількох країн» [60, с. 554].

- *Належно функціонуюча система міжнародних інституцій.* У цьому контексті вказане формулювання автоматично не повинно асоціюватися із процесом централізації здійснення влади на міжнародному рівні. Така організація вимагає у першу чергу від міжнародних установ здійснювати свою діяльність у рамках закону та виконувати функції, передбачені їх статутами (установчими документами).

- *Придатний механізм застосування юридичної відповідальності* стосовно усіх реципієнтів міжнародно-правових стандартів, розроблених відповідними суб'єктами міжнародної правотворчості. Такий механізм повинен застосовуватися до усіх без виключення учасників відносин, що не виконали відповідних міжнародних зобов'язань, взятих ними добровільно [84, с. 39].

Підводячи підсумок розгляду окресленого питання, слід зазначити, що запропонований перелік не є раз і назавжди сформованим, статичним і не підлягає зміні (розширенню), оскільки форми вияву верховенства права під впливом об'єктивно-діалектичних та правових факторів розвиваються у змістовному сенсі, що

дозволяє виокремлювати поряд із традиційними нові підходи до їх систематизації. Із точки зору змісту міжнародного правопорядку, принцип верховенства права виступає метою до якої прагне міжнародне суспільство, а з точки зору національних правопорядків – означений принцип є засобом досягнення ефективності внутрішньодержавної правової системи.

У межах цього підрозділу дисертаційного дослідження, було вироблено своєрідну концептуальну схему (модель) розуміння принципу верховенства права. Зокрема, у якості методологічного орієнтиру запропонуємо *два окремих поняття*:

а) *міжнародне верховенство права* – характеристика якості міжнародної правової системи як середовища політичної взаємодії держав, які є незалежними суб'єктами міжнародного права;

б) *міжнародний вияв верховенства права (інтернаціоналізоване верховенство права)* – характеристика якості міжнародної правової системи як організаційно-правової основи взаємодії суб'єктів права (держав, міжнародних інституцій) у сфері міжнародних відносин з метою модернізації національних правових систем; воно відображає ступінь ідейної модернізації суб'єктами міжнародного права досліджуваного принципу з його подальшою імплементацією та адаптацією до особливостей внутрішньодержавних правових систем.

Зазначене дозволяє вести мову про **форми прояву принципу верховенства права**, які можна відобразити наступним чином:

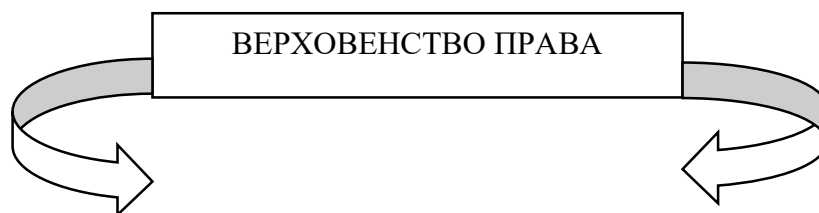

Рис.1.1. Форми прояву принципу верховенства права

1.3. Верховенство права як набір правових стандартів: теоретичні підходи до змістовного наповнення принципу

Для сучасних представників юридичної науки аксіоматичним є твердження стосовно теоретичної неспроможності запропонувати вичерпну дефініцію верховенства права. В основному, головним аргументом виступає теза стосовно багатоаспектності цього принципу та його впливу на правове регулювання окремих сфер суспільного життя [73, с. 79; 131, с. 1; 164, с. 171].

Така позиція, звичайно, не додає досліджуваній ідеї очікуваної смисленної визначеності, а особливо для концепції, що була запропонована у минулому підрозділі. Тому, на нашу думку, повноцінне оперування поняттям верховенства права, у тому числі визначення спрямованості його ціннісно-нормативної регуляції перш за все вимагає звернення до цілеспрямованого дослідження внутрішньої побудови цього принципу. Виявлення структурних елементів дозволить сформулювати більш цілісне уявлення щодо юридичної конструкції принципу верховенства права. У рамках поточної наукової роботи це вважається доцільним з декількох причин.

По-перше, аналіз профільної літератури свідчить, що в основі кожного авторського підходу до загального розуміння верховенства права лежить певна соціальна цінність або ідеологічне переконання. Так чи інакше, це у деякій мірі призводить до несвідомого звуження спектру дії самого принципу. Проте, вести мову про безперспективність подібних наукових намагань не варто. Натомість,

зосередитися треба на тих соціальних, економічних та політико-правових контекстах, які вкладають окремі автори у діапазон самого визначення.

По-друге, максимальне врахування подібних контекстів дозволить раціонально ідентифікувати ті структурні елементи верховенства права, які і визначатимуть квінтесенцію цього принципу, створять підстави для його позиціонування не тільки як продукту наукових досліджень, але і як конкретної сукупності взаємопов'язаних між собою правових стандартів.

Насамкінець, у якості останнього аргументу зазначимо, що результатом структурного аналізу верховенства права як багаторівневої, комплексної засади, стане послідовна систематизація її компонентів як результату взаємодії національної та міжнародної правових систем. Це своєю чергою дозволить пояснити у наступному розділі роль та значення міжнародної правотворчості у розвитку та розробці вказаних вище правових стандартів.

Розглядаючи концепт із цієї точки зору, є всі підстави стверджувати, що принцип верховенства права має дуалістичний вияв. З одного боку, його окремі складові (такі як, принцип рівності, правової визначеності, загальнодоступності актів законодавства тощо) є засобами досягнення певних соціальних (моральних, економічних, політичних, правових) цінностей. Останні безпосередньо впливають на зміст самої міжнародної правотворчості, вибір її інструментарію. А з іншої сторони, сам принцип верховенства права служить кінцевою метою, до якої прагне міжнародне суспільство, продукуючи ті чи інші джерела жорсткого або м'якого права, які згодом підлягають імплементації в межах конкретної внутрішньодержавної правової системи. В обох випадках, мова йде про явища, опосередковані процесом взаємовпливу правових систем національного рівня із глобальним правопорядком.

Оскільки верховенство права є принципом системоутворюючого характеру, доцільно стверджувати, що воно наділене рисами юридичної конструкції, яка у своєму змісті налічує певні взаємопов'язані між собою складові частини. Використовуючи методологічний підхід до визначення поняття юридичних конструкцій, запропонований свого часу О. Ф. Черданцевим [197, с. 131, 132, 150], зазначимо наступне.

За своєю суттю принцип верховенства права доцільно розглядати у двох вимірах: гносеологічному та нормативному. З однієї сторони, він безпосередньо закріплюється й виражається у нормах як міжнародного, так і національного права (нормативний аспект). А з іншого – слугує методом пізнання права, критерієм його оцінки (гносеологічний аспект). Тобто, у межах першого аспекту досліджуваний принцип виявляє себе як фактор регулятивного впливу, адже його формально-текстуальний зміст полягає в організації певного нормативного матеріалу. Тим часом, другий аспект означає, що для виконання своєї функції у якості норми-цілі як елементу змісту позитивного права, принцип верховенства права слугує критерієм оцінки соціального призначення самого права, його орієнтованості на забезпечення природних прав людини. У цьому контексті, маючи у більшості випадків узагальнений характер, верховенство права як норма-цілі є засобом аналізу позитивного права, тим самим визначаючи спрямованість інших норм права, що регулюють певні суспільні правовідносини.

Керуючись запропонованими вище методологічними установками, слід визнати, що досліджуваний принцип має свою власну структуру змісту, тобто внутрішню форму вираження.

Безумовно, головна теза автора стосовно необхідності розгляду внутрішньої побудови принципу верховенства права не є новою. Спроби аналізувати його у якості «мета-принципу», що у своєму складі об'єднує так звані «під-принципи» зустрічаються у літературі ще з кінця 70-х рр. ХХ ст. (зокрема, фундаментальні дослідження Л. Фуллера, Дж. Раза та Дж. Фінніса). Констатувалося, що в основу верховенства права закладаються певні вимоги, які висуваються до будь-якої демократично налаштованої правової системи країни.

Автори цього періоду сформували фундамент подальших досліджень структурних елементів, що входять до складу досліджуваного принципу. Проте, в українській юридичній науці така стратегія визначення перебуває тільки на стадії зародження, оскільки наявні лише окремі випадки, коли дослідники використовують окреслений вище методологічний інструментарій [8, с. 3-4; 11, с. 117-135; 12, с. 361-379; 26, с. 35; 31, с. 65-79; 44, с. 302-307]. Тому, у висвітленому вище випадку

зарубіжна наукова література цілком очікувано випередила національну теоретичну юриспруденцію у визнанні актуальності запропонованого напрямку дослідження. Адже, як свідчить практика, просте позиціонування верховенства права у якості конституційного принципу та однієї із визначальних правових цінностей свідомо призводить до отримання його нечіткого та розмитого поняття.

Аналіз доктринальних розробок англomовних авторів дозволив виокремити наступні тенденції у здійсненні поділу принципу верховенства права на окремі складові.

1) *Розкриття елементів верховенства права у вигляді вимог* юридичного характеру, що висувуються до окремих аспектів правового регулювання. Своєю чергою, такі вимоги здебільшого можуть стосуватися закону як основного джерела права (наприклад, заборона ретроспективності законодавчого акту, вимога до чіткості та узагальненого характеру закону, його стабільність та відповідність вимогам часу тощо). У більш широкому сенсі, такі вимоги стосуються якості правопорядку у цілому, коли до уваги беруться не тільки форма текстуалізації норм права, але й рівень та ефективність взаємодії таких форм із зовнішнім середовищем.

Обґрунтовано вважається, що одним із перших прихильників описаного вище підходу є відомий англійський юрист Т. М. Бінгем, який поряд із наданням авторської дефініції верховенства права також запропонував його вісім ключових «під-правил», які становлять ядро вказаної ідеї.

1) закон повинен бути доступним і, наскільки це можливо, зрозумілим та чітким;

2) питання про юридичні права та відповідальність зазвичай повинні вирішуватися шляхом застосування закону, а не на основі дискреції;

3) національні закони повинні застосовуватися однаково до всіх, за винятком того, що існуючі об'єктивні відмінності повинні передбачати диференціацію правового регулювання;

4) закон повинен забезпечувати належний захист фундаментальних прав людини;

5) повинні бути передбачені засоби для вирішення, без зайвих витрат або надмірних затримок, цивільних спорів, які сторони не можуть вирішити у позасудовому порядку;

б) суб'єкти владних повноважень на всіх рівнях правового регулювання здійснюють повноваження добросовісно, у рамках передбачених законом та з метою, спрямованою на реалізацію прав людини;

7) передбачені державою судові процедури повинні бути справедливими;

8) у своїй діяльності держава повинна неухильно дотримуватися зобов'язань, взятих у сфері міжнародного права [126, с. 69-82].

Підкреслимо наявне в поданому підході традиційне для представників м'якого позитивізму апелювання до розгляду морально-етичних установок у якості критерію визначення права. Тому, окрім вимог досліджуваного принципу до формальних ознак права, особливий акцент зміщується саме на етичний аспект реалізації владних повноважень. Тим не менш, перераховані вимоги повинні бути систематизовані в частині критерію їх визначення, а також деталізовані з позицій розробки відповідного юридичного механізму своєї реалізації.

Інші прихильники вказаного підходу свою увагу зупиняють на конкретних вимогах до певних явищ правової дійсності. Так, наприклад, А. Мармор пише, що аналіз змісту принципу верховенства права дозволяє виокремити певні вимоги до якості закону. Остання, зокрема, розуміється як внутрішньо притаманна його формі та змісту сукупність соціальних та юридичних властивостей, що зумовлюють придатність закону задовольняти певні потреби як суспільства у цілому, так і окремого індивіда зокрема. Зважаючи на це, оцінка якості закону відбувається через застосування наступних вимог принципу верховенства права.

- *Загальність (універсальність) закону* стосується двох окремих аспектів будь-якої норми права: норм, що стосуються визначення статусу суб'єктів права і норм, що стосуються реалізації тієї чи іншої дії. Перші можуть бути адресовані конкретним суб'єктам права, або ж стосуватися загального правового статусу певної групи суб'єктів правовідносин з певним статусом. Другі, навпаки, зорієнтовані на визначення конкретних дій або випадків бездіяльності, які визнаються необхідними

для виконання (або уникнення виконання) відповідних нормативних приписів, що закріплені в законі загальної дії. Наприклад, нормативно-правовим приписом може передбачатися наділення посадової особи певними владними повноваженнями з метою ефективною реалізації правовідносин, що виступають предметом регулювання у законі.

- *Санкціонування закону шляхом його підписання і оприлюднення.* Закон як нормативно-правовий акт вищої юридичної сили повинен бути оприлюднений, оскільки він визначає коло прав і обов'язків, якими повинна керуватися у своїй поведінці людина. Тим не менш, верховенство права вимагає оприлюднення лише у формальному розумінні: після того, як закон було прийнято, він повинен бути публічно доступним, щоб ті, хто хоче знати, що регулюється нормами цього закону, мали можливість ознайомитися із його положеннями. Публікація закону робить його політично прозорим і відкритим для публічного обговорення та критики.

- *Заборона ретроактивної дії (застосування) норм закону.* Більшою мірою, зазначене стосується заборони ретроактивної дії кримінальних законів. Окреслена вимога передбачає заборону ретроактивного застосування законодавчих положень до діянь, скоєних до набуття чинності цими положеннями. Справедливо зазначити, що ретроактивна криміналізація поведінки призводить до «подвійного неспрацьовування» закону. Із функціональної точки зору, закон не буде здатний скеровувати поведінку суб'єктів права, а в ціннісному аспекті, він не буде спроможний орієнтуватися на своїх адресатів із належною гідністю та повагою.

- *Чіткість правової норми.* Вказане передбачає, що правова норма повинна бути сконструйована і викладена в чіткій та зрозумілій формі з тим, щоб суб'єкт права мав змогу зрозуміти, що вимагається цим законом.

- *Відсутність протиріч* означає, що закон у своїй внутрішній побудові має бути максимально узгодженим (навіть у певній юридичній сфері, уся сукупність нормативно-правових норм повинна бути зорганізована послідовно).

Показово, що автор виокремлює три аспекти в розумінні непослідовності викладення правових норм у законодавчому акті. Серед них:

– логічна непослідовність – передбачає відсутність зв'язності (когерентності) норм права, що містяться у законі; іншими словами, це означає, що у їх внутрішньому текстуальному виразі норми права не знаходяться у взаємозв'язку одна з одною; також, логічна непослідовність виявляється у тому, що певна стаття законодавчого акту може не відповідати нормі права;

– прагматична непослідовність – коли закон насправді сприяє досягненню цілей, політики або моделей прийнятної поведінки, але, які практично конфліктують між собою; у цьому випадку, характерним є те, що фактичні наслідки правового режиму створюють протилежні правові стимули для поведінки людей;

– морально-етична непослідовність – коли різні нормативно-правові приписи законів і їх основні обґрунтування не відповідають постулатам однієї цілісної моральної теорії.

- *Заборона існування нормативно-правових приписів, які за змістом неможливі у їх реалізації.* У широкому сенсі, закон визнається неспроможним регулювати поведінку суб'єктів права, якщо він має на меті спрямувати їх (суб'єктів права) у спосіб, який просто неможливо виконати.

- *Стабільність у часі.* Бажаний рівень стабільності закону уявляє собою доволі приблизний стандарт, оскільки загальновідомо, що закон має змінюватися з часом. Проте визнаним є правило, відповідно до якого, суб'єкту тих чи інших суспільних правовідносин буде важко дотримуватися відповідних законодавчих приписів, якщо текст самого закону зазнає надто частих змін.

- *Відповідність між нормами права та їх застосуванням.* Загальна ідея полягає у тому, що для того, щоб закон функціонував належним чином, норми права, що формують його зміст повинні фактично застосовуватися у конкретних випадках різними органами правозастосування [129, с. 9-38].

З урахуванням запропонованих вище складових елементів принципу верховенства права, доповнимо, що відсутність логічної системи викладу нормативних приписів у законі цілком закономірно призводить до виникнення смислової роз'єднаності між нормою права та її виразом у тексті нормативно-правового акту. Із цієї точки зору, необхідно вказати наступне. Із формальних

позицій, однією із вимог верховенства права в частині забезпечення логічної послідовності викладення норм права в тексті законодавчого акту є створення (забезпечення) системи необхідних смислових зв'язків складових частин відповідного акту. При цьому, важливим системоутворюючим фактором слугує наявність чітко визначеної цілі правового регулювання. Тому, головною вимогою принципу верховенства права повинна бути регулятивна спрямованість закону, тобто його смислове підпорядкування єдиній соціальній меті правового регулювання.

Подане дає підстави для позитивної оцінки твердження А. Мармора, адже механізми застосування закону мають вирішальне значення у визнанні його як ефективного та такого, що відповідає як цілям правотворчості у цілому, так і цілям законотворчості зокрема. Завдяки такому ракурсу постановки питання виявляється зв'язок правотворчості із законотворчістю, адже перша категорія, як вбачається, сприяє формуванню загальної правової цілі, своєрідного правового ідеалу, а друга фокусується безпосередньо на питаннях правореалізації, що своєю метою має досягнення визначеної правової цілі.

Також у літературі зустрічається точка зору, відповідно до якої принцип верховенства права має свої «мінімальні вимоги». Серед них, зокрема, вимога наявності узагальненого правила за допомогою закону, вимога юридичної визначеності законів, вимога розмежування функцій між законодавчою та судовою гілками влади та вимога заборони здійснення буд-яких дій, що перебувають поза законом [154, с. 1313].

Позиції вчених, подібні до тієї, яка висловлена М. Розенфельдом, у певній мірі звужують зміст ідеї верховенства права з декількох причин. По-перше, формулювання «мінімальні вимоги» верховенства права логічно потребують запропонувати відповідні «максимальні вимоги». По-друге, з генетичної точки зору, «мінімальні вимоги» верховенства права передбачають собою досягнення певних мінімальних результатів зовнішнього аспекту правового регулювання. А тому під питанням знаходиться розуміння ефективної реалізації цієї засади в конкретних умовах соціально-політичного середовища. Окремим аспектом постає питання, чи доречно тоді використовувати такі вимоги у розрізі трансформації національних

правових систем, адже останні характеризуються цілеспрямованістю та структурованістю, а тому не повинні охарактеризовуватися як такі, що відповідають стандартам мінімального рівня. Скажімо, при затвердженні вимог безпеки та захисту здоров'я під час використання виробничого обладнання працівниками, законодавець не може встановити певні мінімальні вимоги щодо такого користування з однієї простої причини. Він повинен розробити норму права, диспозиція якої зобов'язувала б роботодавця під час вибору відповідного виробничого обладнання враховувати не тільки конкретні умови праці, але й ризики щодо безпеки, здоров'я та життя працівників у процесі їх користування подібним обладнанням.

У літературі наявні також спроби застосування вузькоспеціалізованого підходу до вимог, що висуваються досліджуванним принципом до діяльності певних інститутів органів державної влади. Такі вимоги, у більшості випадків, за своєю природою є процедурними. Наприклад, у цьому ключі, вони можуть розглядатися через акцентуацію на «процедурну транспарентність», суть якої полягає у тому, щоб громадяни певної країни були обізнані: а) у тому, який орган державної влади або конкретний її представник несе відповідальність за розробку нового законодавчого акту; б) будь-якому офіційному процесі стосовно запропонованого законопроекту (власне кажучи, можливість громадськості приймати активну участь у процесах законотворення); в) наявність офіційної адміністративної процедури, яка дасть можливість громадянину висловити та зробити свої аргументовані зауваження стосовного конкретного законопроекту, що виноситься на обговорення [138, с. 9].

2) Матеріалізація складових частин верховенства права у якості взаємопов'язаних між собою елементів. Такі елементи у своїй сукупності формують логічно побудований конструкт досліджуваного принципу. У межах подібного підходу, автори у більшості випадків пропонують перелік (з посиланням на його невичерпний характер) відповідних одиниць, що входять до складу верховенства права без загострення уваги на їх функціональній спрямованості. Уявляючи собою ціннісні параметри, що інкорпорується у відповідну юридичну конструкцію, ці елементи розглядаються у якості засобів досягнення мети концепту верховенства права, його цілеспрямованості. Своєю чергою, така мета є цілком

аксіоматичною і полягає у забезпеченні реалізації людиною своїх природних прав, а також, у разі порушення – їх справедливому захисті.

У цілому, зустрічається декілька варіацій описаного підходу. Їх основна відмінність полягає у тому, що у межах першої автори структурні одиниці верховенства права не об'єднують певною категорією родового значення. Тут надається простий перелік елементів з посиланням на їх синтез у межах конкретної правової ситуації. Наприклад, Р. Феллон пише, що сутність ідеї верховенства права доцільно розкривати через сукупність наступних п'яти елементів: 1) функціональність правових норм, стандартів, принципів, що дозволяє конкретній особі керувати своїми діями (люди повинні бути у змозі розуміти закон і дотримуватися його); 2) ефективність: закон повинен скеровувати дії людей у відповідності до існуючих у суспільстві правил поведінки; 3) стабільність: закон повинен бути досить стабільним з тим, щоб забезпечити полегшення планування і координацію дій, і таким чином створити належні умови для очікування певних наперед визначених правових результатів; 4) примат правових повноважень; 5) засоби, за допомогою яких досягається неупереджена справедливість (зокрема, судові установи повинні бути доступними для здійснення правосуддя і повинні використовувати належні правові процедури для ухвалення законних та справедливих рішень) [83, с. 7-9].

У той же час, у рамках другої варіації систематизовано виокремлюються певні «під-принципи» верховенства права. Своєю чергою останнє розглядається у якості мета-правового принципу, що об'єднує «автономні», але взаємопов'язані між собою загальні ідеологічні засади, які визначають спрямованість правового регулювання суспільних відносин. У цьому плані, доречним видається провести аналогію із позицією О. О. Уварової, яка у своєму дослідженні опирається на тезу: «еволюція права йде від ідей до норм». Деталізуючи зазначене, принципи права спочатку формуються у якості суджень, ідей правосвідомості, а вже потім, визначаючи розвиток права, вони матеріалізуються у вигляді норм права [37, с. 25]. Очевидно, слід погодитися із запропонованою точкою зору, адже, застосовуючи її по відношенню до принципу верховенства права, варто вказати, що його під-принципи

у першу чергу створюють ціннісні, основоположні орієнтири для формування ефективної та такої, що буде зорієнтована на захист прав людини, системи засобів правового регулювання. Такого підходу притримується, зокрема, Дж. Л. Джоуелл, який, не претендуючи на вичерпність змісту принципу верховенства права, виокремлює у його структурі наступні чотири базових під-принципи:

(1) принцип, відповідно до якого влада не може здійснюватися довільно; у забезпеченні зазначеного принципу важливу роль відіграють змістовні характеристики закону (його перспективність, доступність і зрозумілість);

(2) принцип панування права в аспекті його супрематії, який функціонує спільно із принципом поділу влад; симбіоз зазначених принципів покликаний створювати умови, відповідно до яких під дію права підпадають абсолютно всі суб'єкти, включаючи і самого суверена; тому, належною вимогою для забезпечення такого принципу уявляється розробка тих нормативно-правових актів, які будуть забезпечувати незалежність функціонування судових інституцій з метою належного застосування правових положень у кожному окремому випадку;

(3) принцип, відповідно до якого закон застосовується до всіх осіб однаково, пропонуючи рівний захист без дискримінації; дотримання такого принципу визначається наявністю вимоги стосовно загального застосування і дотримання положень закону;

(4) принцип поваги основних прав людини і застосування інструментів захисту у разі їх порушення, передбаченими міжнародними конвенціями та іншими договорами універсального характеру [111, с. 18-22].

Продовжуючи цю тезу далі, деякими фахівцями у сфері верховенства права надається перелік ознак основних принципів, що входять до складу досліджуваної засади. У тезовому вигляді, такі ознаки під-принципів верховенства права як його ключових елементів, передбачають, що вони: а) є принципами «другого порядку»; вони є загальними нормами, які направляють і обмежують те, як закон першого порядку повинен бути створений і реалізований; вони визначають його загальну форму або конфігурацію; б) є системними та раціонально організованими за своїм охопленням – застосовуються у всіх основних операціях правової системи в їх повній

«широті»; мають досить широку сферу застосування; в) є за своїм змістом формальними; у своєму застосуванні вони опосередковано слугують основними програмними орієнтирами, принципами, тобто виступають у якості фундаментальних політико-правових цінностей [167, с. 1692-1963].

Зважаючи на викладене, можна погодитися з такою позицією, адже в її межах, по-перше, фіксується внутрішня структурованість принципу верховенства права, що дає підстави більш чітко розуміти його цілеспрямованість у правовому регулюванні суспільних відносин. По-друге, об'єднуючись навколо спільної детермінанти (у вигляді правової цінності), такі елементи мають єдину ціль, що досягається шляхом вирішення різних за цілеспрямованістю завдань. Якщо ціллю є досягнення бажаного результату функціонування верховенства права (наприклад, забезпечення здійснення справедливого правосуддя у захисті природних прав людини), то завдання уявляють собою умови досягнення такої цілі. При цьому, такі завдання досить часто отримують своє текстуальне вираження шляхом їх закріплення у конкретних правових нормах. Наприклад, принцип законності і принцип правової визначеності безпосередньо спрямовані на безперешкодну реалізацію людиною своїх природних прав. Тим не менш, подібні принципи мають різні за своєю специфікою завдання. Засада законності спрямована на забезпечення правової основи для кожного прийнятого рішення органу державної влади. Водночас, принцип правової визначеності своїм головним завданням бачить забезпечення ясності та сталості як змісту правових норм, так і практик регулювання правового становища суб'єктів певних суспільних відносин. Як видно, маючи спільну мету, елементи верховенства права орієнтовані на виконання різних, але взаємопов'язаних між собою завдань.

Тому, з цього ракурсу, доречним видається доповнити існуючу тезу стосовно розуміння верховенства права у якості «мета-принципу» його поліфункціональною властивістю. Така властивість, зокрема, дозволяє конкретизувати напрями правотворчої діяльності, адже ефективність дії правових норм напряму залежить від якості їх змісту.

3) *Пізнання елементів принципу верховенства права через застосування формальної та матеріальної теорії* до пізнання його сутності. Базуючись на

підході, успішно розвиненого Б. Таманагою, елементний склад досліджуваного принципу розглядається у світлі двох основних наукознавчих теорій. На основі цього, верховенство права розглядається у якості сукупності елементів, які основну увагу приділяють належним джерелам і формам законності (формальні теорії верховенства права). А в межах матеріальних теорій запропоновані чіткі критерії до визначення змісту закону [35, с. 107].

Застосування такого підходу докладно описано в праці А. Беднера, у якій автор пропонує своєрідну «елементну модель верховенства права», що базується на дихотомії між вказаними вище теоріями, а також послідовному поєднанні вузького та широкого розуміння до визначення поняття верховенства права.

Відтак, ураховуючи основні функції, що виконує принцип верховенства права, його елементи можуть бути розподілені на три основні категорії: а) процедурні; б) матеріальні; в) елементи контрольного механізму.

Процедурні елементи стосуються способу управління і його законності. Серед них: 1) верховенство закону; 2) дії органів державної влади здійснюються виключно в межах закону; 3) формальна законність (закон повинен бути ясним і визначеним за своїм змістом, доступним і передбачуваним для суб'єкта і загальним у своєму застосуванні).

Матеріально-правові елементи встановлюють матеріальні стандарти з метою запобігання зловживання владою. Вони включають: 1) підпорядкування всього закону і практик його тлумачень основоположним принципам справедливості; 2) захист прав і свобод особистості; 3) сприяння соціальним правам людини; 4) захист групових (колективних) прав.

Механізми контролю (інститути гарантування прав і свобод людини і громадянина) передбачають функціонування: 1) незалежної судової системи (принцип *trias politica*); 2) інших установ, на які покладено відповідальність за забезпечення елементів правопорядку [55, с. 56-70].

Із викладеного випливає, що пізнання верховенства права у якості певного набору елементів, що об'єднуються у групи за субстантивними або формальними

критеріями пов'язане передусім зі спробою зовнішньої систематизації складових частин досліджуваного принципу.

Підтримуючи думку про важливість розрізнення його формальних та матеріальних складових, зауважимо, що таке розрізнення спрямоване скоріше на визначення конкретних сфер цілепокладання означених елементів. Так, якщо мати за мету розглядати верховенство права як юридичну конструкцію, то слід передусім здійснити внутрішню, структурну систематизацію таких складових (відповідні методологічні орієнтири будуть надані в межах поточного підрозділу дещо пізніше). Необхідність у здійсненні цього пояснюється важливістю «віднайдення» смислоутворюючого ядра (змісту) верховенства права, що виявляється у формуванні конкретної цілі як суб'єктивно-ідеального образу бажаного та подальшому його втіленні у вигляді об'єктивно-реального результату діяльності.

Наведені вище тенденції стосовно визначення складу принципу верховенства права безсумнівно мають суттєве практичне значення. Однак, намагаючись виокремити певні структурні його одиниці, автори у своїх дослідженнях використовують різні формулювання, зокрема: «елементи верховенства права», «вимоги верховенства права», «під-принципи верховенства права», «індикатори верховенства права», «показники верховенства права», «компоненти верховенства права» тощо.

На нашу думку, така досить широка поліваріантність категоріального апарату, що використовується для позначення складових принципу, може спричинити одне досить значне нарікання не тільки теоретико-методологічного, але й практичного характеру. Головним чином, неясно, на якій підставі формулювання такого типу уподібнюється за своїм основним смисловим навантаженням. Вважаємо, що використання вказаних категорій як взаємозамінних є помилковим, що свідчить про доволі низький рівень дослідження практичного ефекту від застосовуваного підходу.

На підставі сказаного, зробимо наступний проміжний висновок: *розуміння змісту компонентів та під-принципів верховенства права не повинно бути тотожним змісту його вимог.* Останні два, зокрема, формують елементний склад принципу. Застосовуючи на практиці логічні форми міркувань, слід зазначити що

компоненти верховенства права – це блоки його елементів. Вони об'єднуються за певними ознаками, які за своїми властивостями можуть бути або формальними, або матеріальними.

Якщо розглядати верховенство права як сукупність означених формальних та матеріальних елементів (так званих «під-принципів»), які знаходяться у взаємозв'язках один із одним, то слід говорити, що такі елементи формують певну цілісність юридичного складу досліджуваного конструкту. А отже, беручи до уваги методологічні принципи, розроблені в межах системного підходу до пізнання правових явищ [9; 184; 188], надзвичайно важливо врахувати наявність співвідношення внутрішніх зв'язків усередині юридичної конструкції верховенства права.

На нашу думку, таке співвідношення будується головним чином на зв'язках ієрархічності. Зокрема, в структурі принципу верховенства права остання означає наявність декомпозиції складу його конструкту.

Іншими словами, кожен формальний або матеріальний компонент верховенства права може розглядатися як система взаємопов'язаних між собою елементів (під-принципів). Виокремлення елементів верховенства права у якості під-принципів, своєю чергою, передбачає деталізацію їх змісту. Вона відбувається за допомогою формулювання певних вимог, які у подальшому набувають свого матеріалізованого вигляду в диспозиції конкретної норми права.

Озвучена позиція також підкріплюється аргументами багатьох авторитетних дослідників на рахунок того, що в сучасних умовах глобалізації та активних процесів регіональної інтеграції, принцип верховенства права потребує уточнення його змісту шляхом формулювання окремих комплексів завдань у сфері регулювання суспільних правовідносин [46, с. 18; 132, с. 10-15].

Тому, розглядаючи цю засаду у якості юридичної конструкції, цілком доречним вбачається виокремити наступні **структурні рівні** верховенства права. Схематично, вони можуть бути зображені наступним чином:

ЮРИДИЧНА КОНСТРУКЦІЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА
--

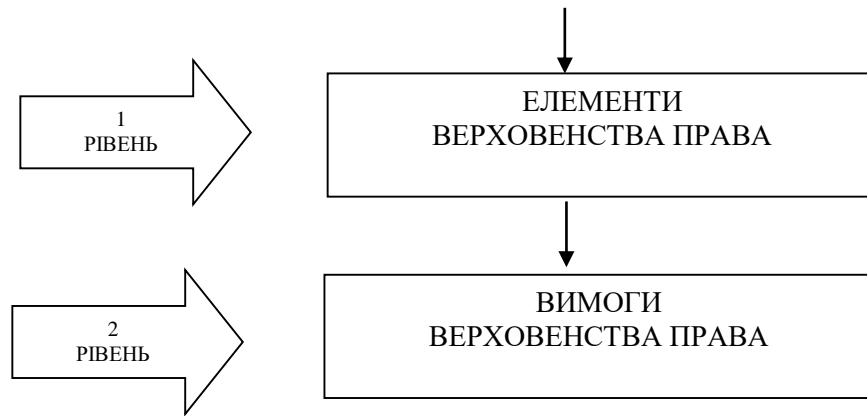

Рис. 1.2. Структурні рівні юридичної конструкції принципу верховенства права

Запропонована структура цілком придатна для відповіді на питання про розуміння сутності верховенства права. При цьому, визначальним є усвідомлення його багаторівневості, що дозволяє визначити конкретні функції цього принципу, а отже і його цільову детермінацію у сучасних умовах трансформації національних правових систем. У той же час, це може слугувати одним із методологічних напрямів вирішення дискусійного питання стосовно абстрактної природи верховенства права.

Для більш повного розуміння запропонованого нами алгоритму, проаналізуємо принцип правової визначеності як один із елементів, що формує структуру верховенства права. У наукових колах вже достатньо давно не виникає дискусій стосовно змістовних характеристик вказаної засади та її значення для цілісності структури верховенства права [наприклад, 120; 130, с. 545-547]. У найбільш широкому сенсі, під вказаною засадою розуміється принцип, відповідно до якого правова система країни повинна бути передбачуваною та транспарентною. Не вдаючись до концептуальних дискусій стосовно особливостей підходів, застосовуваних до визначення поняття, принагідно зазначимо, що за своїми параметральними характеристиками цей принцип належить до елементів, що входять до формальних компонентів юридичної конструкції верховенства права. Пояснюється це у першу чергу тим, що правова визначеність зорієнтована не на субстантивні характеристики регулювання суспільних правовідносин (і змістовні особливості закону як основного джерела (форми) права), а скоріш на зовнішні формальні, процедурні аспекти такого регулювання.

Своєю сергою, зміст верховенства права може бути деталізований та конкретизований шляхом виокремлення тих вимог, що формулюються безпосередньо принципом правової визначеності. Серед них, зокрема: 1) вимога стабільності та ефективності правового регулювання; можливість учасників відповідних правовідносин (у першу чергу – громадян країни) у розумних межах передбачати наслідки своєї поведінки і бути впевненими у незмінності свого офіційно визнаного статусу, а також набутих прав і обов'язків; 2) вимога формальної визначеності норм права; норми права повинні бути сформульовані у чіткому та зрозумілому вигляді та завжди у своєму змісті передбачати вказівку стосовно меж правомірності поведінки адресатів такої норми, що передбачає їх матеріалізацію на рівні визначеного джерела права; 3) вимога визначеності та стабільності судового рішення; прийняте судом остаточне судові рішення не повинно підлягати перегляду і не може бути оскаржене, за умови якщо такий перегляд обумовлений виключно наявністю протилежних точок зору сторін по одному питанню та націлений на отримання іншого рішення у спорі (тобто фактично є прихованою формою оскарження); 4) вимога однозначного тлумачення та застосування норм права; 5) вимога існування однорідної правозастосовної практики, яка буде враховувати існування диференціації у вирішенні конкретних правових ситуацій та ін.

Наведений приклад свідчить, що вказані вище вимоги необхідні для ефективного розкриття самого змісту верховенства права. Одночасно, вони можуть висуватися до конкретної національної правової системи з тим, щоб окрема структурна частина верховенства права була удосконалена та діяла з урахуванням специфічного політико-правового середовища.

Оскільки тема нашого дисертаційного дослідження пов'язана із міжнародною правотворчою діяльністю, говорити про верховенство права у ній можливо тільки тоді, коли такі під-принципи набувають визначеної форми міжнародного нормативно-правового акту або ж судового прецеденту (зокрема, створеного ЄСПЛ).

У той же час, самі по собі вимоги верховенства права за своєю функціональною спрямованістю є значно вужчими аніж його під-принципи. Вони можуть набувати окремих виявів у рамках конкретного під-принципу верховенства права. Тобто,

фактичне виникнення того чи іншого переліку вимог у будь-якому разі залежить від рівня актуалізації самого під-принципу.

За своїм змістом, вимоги верховенства права звернені до перспектив розвитку визначеного під-принципу, що зумовлено динамікою їх дії у правовідносинах. Вони формують своєрідний запит на переосмислення мети та завдань правового регулювання, а також завдань, що переслідуються національною правовою системою (або ж окремою її підсистемою). Об'єктивно, вони виступають своєрідними аксіологічними орієнтирами у взаємодії національних правових систем із правовою системою вищого рівня.

Відтак, за своєю правовою природою елементи (під-принципи) верховенства права є прескриптивними, тобто такими, що формують внутрішню побудову верховенства права як конструкту нормативно-правового характеру. А вимоги ж за своєю суттю є дескриптивними, тобто такими, що системно випливають зі змісту окремого елемента.

З урахуванням цього, розробка динамічних аспектів верховенства права вимагає усунення певної безсистемності та хаотичності в упорядкуванні його структурних частин. У цьому плані, необхідно вести мову про функціональні зв'язки між елементами (та, відповідно, вимогами) верховенства права, адже у процесі своєї дії вони характеризуються взаємодоповнюваністю. Така властивість передбачає, що визначення сутності верховенства права має бути забезпечене шляхом послідовного застосування двох нижче запропонованих підходів.

Так, суть першого зводиться до наявності переліку складових частин, за допомогою яких «вибудовується» юридична конструкція верховенства права. Такий підхід характерний для більшості міжнародних документів програмного характеру (наприклад, доповідь Генерального Секретаря ООН «Верховенство права та правосуддя перехідного періоду в конфліктних та пост-конфліктних суспільствах», матеріали, підготовлені Венеційською комісією за демократію через право) [217; 218; 229]. Як правило, в межах такого підходу верховенство права пропонується розглядати як принцип багаторівневого характеру, що у своїй побудові містить певні структурні елементи – під-принципи з розгорнутими переліками вимог, що

висуваються до національної правової системи. Подібний підхід є відносно статичним і спрямований на створення загального розуміння сенсу верховенства права, його сутності та ролі у системі державного управління. Такий підхід можна охарактеризувати як *системно-структурний*.

Другий підхід спрямований та підтримку тези домінуючого на сьогодні у відповідній науковій літературі переконання стосовно неможливості існування стабільної моделі верховенства права. Уявляючи собою не тільки принцип права, але й загально визнану концепцію, у кожній національній правовій системі верховенство права досить по-різному виявляє свою дію. Інакше кажучи, його зміст та особливості застосування не можуть бути однаковими для всіх національних правових систем, враховуючи певні системообумовлюючі фактори (історичні умови, специфічні політичні та економічно-соціальні характеристики розвитку). Такі фактори зумовлюють цільову детермінацію того чи іншого елемента в складі принципу верховенства права в межах конкретного правового середовища.

У якості прикладу можна проаналізувати доступ до правосуддя як невід'ємну складову верховенства права. Він передбачає наступні вимоги: 1) забезпечення доступності перекладу у ході судового засідання; 2) створення дієвих механізмів захисту прав та інтересів як потерпілих, так і підсудних; 3) гарантування грошової компенсації за несправедливо прийняте судове рішення; 4) забезпечення достатнього рівня оплати праці представникам судової гілки влади; 5) наявність інституту безоплатної правової допомоги; 6) забезпечення ефективності юридичного представництва (зокрема, шляхом підвищення рівня якості вищої юридичної освіти) та ін.

Без сумніву, перелік цих вимог не є вичерпним та постійно доповнюється внаслідок взаємодії міжнародно-правового середовища із національними правовими системами (наприклад, як це було із концепцією гендерної рівності, закономірним наслідком чого постала вимога створення системи заходів по боротьбі із гендерним насильством). Проте, методологічний алгоритм застосування таких вимог буде різним, залежно від внутрішніх правових, економічних та соціальних потреб конкретного суспільства.

По своїй суті, такий підхід є *функціонально-еквівалентним*, адже нормативний вимір принципу верховенства права доцільно здійснювати за допомогою використання комбінованого комплексу основних його вимог.

Вищевказане дозволяє сформулювати декілька заключних тез, які відображають загальну ідею поточного підрозділу. Слід констатувати, що верховенство права, уявляючи собою основоположний принцип конституційного (системоутворюючого) значення, пронизує усю глобальну правову систему сучасного суспільства і має принципово важливе значення при здійсненні правотворчої діяльності міжнародних інституцій типу ЄС та ООН. У той же час, міжнародна правотворчість грає першорядну роль у створенні та подальшому розвитку джерел права, заснованих на ідеях верховенства права, тому що саме на цьому етапі досліджуваний принцип (а отже і його структурні елементи) одержує юридичне закріплення і набуває такої властивості як нормативність.

Принцип верховенства права є одним із центральних орієнтирів міжнародної правотворчості, спрямовуючи напрямки її дії у потрібне русло. По відношенню до міжнародного правотворчого процесу, внутрішня побудова цього принципу, наявність у його складі окремих елементів та вимог формулює ті критерії, які необхідні для встановлення відповідності джерел м'якого чи жорсткого права волі міжнародного суспільства у цілому. Тобто, окремі компоненти верховенства права можуть визначати зміст міжнародної правотворчої політики, завдання та функції механізму самої міжнародної правотворчості. У своїй сукупності, структурні частини верховенства права задають параметри правотворчій політиці, зумовлюють її пріоритети, забезпечуючи таким чином функціонування єдиної правотворчої інфраструктури.

Із цих позицій, правотворча ціль повинна відображати інтереси усього глобального суспільства. Такі цілі формулюються безпосередньо складовими частинами принципу верховенства права. У подальшому, вони текстуалізуються у певному джерелі міжнародного права та імплементуються у внутрішнє законодавство країн, що потребують удосконалення у правовому регулюванні окремих сфер суспільного життя. До того ж, не викликає сумніву твердження, що будь-яке

національне законодавство повинно володіти певними якісними характеристиками, за допомогою яких можна визначити загальний рівень дотримання верховенства права у тій чи іншій країні.

Висновки до Розділу I

Сучасні процеси правової глобалізації та акультурації суттєво посилюють значення принципу верховенства права у визначенні поточних цілей правового регулювання. Формулювання якісно нових теоретико-правових положень у цьому напрямі слугуватиме методологічним орієнтиром у подальшому вивченні цього принципу у якості безпосереднього предмету правотворчої діяльності міжнародних організацій. Аналіз наявних напрацювань зумовив потребу у визначенні тенденцій поточного стану теоретичного осягнення досліджуваної категорії.

Спільною ознакою виокремлених наукознавчих напрямів є їх переважна орієнтація на позиціонування верховенства права як принципу, що змістовно удосконалюється завдяки активним процесам міжнародного правоутворення. Подібний аспект здебільшого притаманний іноземним загальнотеоретичним роботам, адже в межах української юриспруденції наявні лише розрізненні знання стосовно оперування цим принципом на рівні міжнародних відносин.

На основі цього, перспективи подальшого пізнання окресленої проблематики доречно вибудувати навколо вивчення конкретних форм вияву верховенства права у залежності від ступеню взаємодії усіх рівнів глобальної правової системи (міжнародної, регіональної та внутрішньодержавної). Крім того, наукове розроблення вказаної засади доцільно розглядати з позицій її розуміння у якості системи міжнародно-правових стандартів. Подібні аспекти є майже недослідженими, і тому обрана тематика є доволі перспективною. З урахуванням цього, наявні в українській науці розробки з верховенства права потрібно доповнити його властивістю набувати нових виявів через засоби міжнародної правотворчої діяльності.

Традиційно, у вітчизняній юридичній теорії верховенство права сприймається як принцип внутрішньодержавного характеру. Однак, його закріплення у якості загальносвітової правової цінності дозволило вести мову про існування двох доктрин: 1) національного верховенства права та 2) міжнародного верховенства права. Відрізняються вони переважно характером завдання, що стоїть перед глобальною правовою системою.

Міжнародне верховенство права уявляє собою загальновизнаний стандарт належної та добросовісної поведінки усіх учасників міжнародних правовідносин. Національне верховенство права, навпаки, матеріалізується у якості принципу організації державної влади усередині країни. Пріоритет у закріпленні і подальшій реалізації цього принципу є головною внутрішньою метою національної правової системи. Остання, зокрема, полягає у встановленні взаємовідносин усередині національного правопорядку, які полягають у гарантуванні, охороні та захисту фундаментальних прав людини.

Тим не менш, сучасні процеси універсалізації правового регулювання актуалізують питання вдосконалення національних концептів верховенства права на міжнародному рівні. Закономірним результатом такого вдосконалення виступає поява нової форми – інтернаціоналізованого верховенства права. У загальному розумінні її суть полягає у розробці системи загальновизнаних правових стандартів, які у подальшому засобами міжнародної правотворчості інкорпорується у юридичну конструкцію національних доктрин цього принципу.

Зазначене свідчить про безпідставність ототожнення деякими науковцями формулювань «міжнародне верховенство права» та «інтернаціоналізоване верховенство права». Зазначені категорії мають суттєву ключову відмінність: концепт «міжнародне верховенство права» характеризує внутрішню мету глобальної правової системи і виступає у якості загальнообов'язкового нормативу у визначенні якості міжнародної правової системи саме як середовища політичної взаємодії суб'єктів міжнародного права. Забезпечується це дотриманням принципу суверенної рівності держав. На відміну від цього, концепт «інтернаціоналізованого верховенства права» характеризує внутрішню мету вже національної правової системи, визначаючи тим самим якість міжнародної правової системи слугувати організаційно-правовою основою взаємодії усіх рівнів глобального правопорядку. Своєю чергою, це можливе за умови визнання пріоритету міжнародного права над національним.

У теоретичній перспективі, на сьогодні можна помітити здійснення відходу більшості авторів від спроб надати вичерпне визначення поняття верховенства права.

Натомість, його пропонується розглядати з позицій структурного складу. Подібна тенденція є достатньо позитивною, адже дає змогу розглядати цей принцип у якості комплексної юридичної конструкції з усією повнотою її гносеологічного та нормативного аспектів.

У цілому, детальне вивчення наукових джерел свідчить про існування трьох напрямів у пізнанні внутрішнього складу принципу верховенства права: 1) розкриття виключно у вигляді системи вимог правового характеру; 2) матеріалізація складових частин у якості взаємопов'язаних між собою елементів (правових засад та ідей); 3) розуміння сутності цього явища через застосування певних методик, запропонованих формальними та матеріальними теоріями.

Існування широкого синонімічного ряду у позначенні складових частин верховенства права актуалізувало потребу у створенні найбільш сприятливої формули внутрішньої побудови принципу: 1) компоненти верховенства права як блоки його елементів; 2) елементи верховенства права – правові принципи, що є формою деталізованого вираження вищевказаних компонентів; 3) вимоги верховенства права як детермінуючі фактори, що повинні бути враховані у процесі правового регулювання визначених суспільних відносин; вони є логічно отриманою конкретизацією засад верховенства права і повинні вкладатися у зміст диспозиції певної норми права. Вважаємо, що перспективи застосування запропонованого підходу дозволять на практиці сформулювати необхідні параметри для національної правотворчої та правореалізаційної політик.

РОЗДІЛ II. РОЗРОБКА СТАНДАРТІВ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В АКТАХ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОТВОРЧОСТІ

2.1. Роль міжнародної правотворчості у розвитку стандартів принципу верховенства права: теоретико-правова характеристика

Логічним наслідком еволюції міжнародного права виступає універсалізація правового регулювання [183, с. 26]. Її суть полягає у становленні цілісного уявлення про певне явище правової дійсності [10, с. 530192, с. 38-39], у тому числі й окрему правову ідею або цінність. У цьому зв'язку, варто зробити припущення, що усе це неодмінно супроводжується процесом міжнародної правотворчості. Одним із його закономірних результатів виступає розробка і створення міжнародно-правових стандартів у певній сфері суспільного життя [69, с. 357-363].

Такою сферою, зокрема, є практика реалізації принципу верховенства права у межах національних правових систем. У минулому розділі було сформовано позицію стосовно того, що сучасний рівень розвитку цієї засади неодмінно передбачає її інтернаціоналізацію та подальшу стандартизацію з метою удосконалення національних доктрин верховенства права. Розуміння цього принципу як сукупності правових стандартів невід'ємно пов'язане із з'ясуванням питання про засіб, за допомогою якого такі стандарти розробляються, вдосконалюються та набувають своєї зовнішньої вираженої форми.

Тому, цей підрозділ покликаний пояснити за допомогою чого і як принцип верховенства права набуває своєї інтернаціоналізованої форми у вигляді набору взаємопов'язаних між собою міжнародних стандартів.

У цілому, в українській юридичній літературі існують різноманітні підходи, спрямовані на вивчення доволі широкого кола проблем правотворчості, у тому числі й окремих її видів. Тим не менш, питання міжнародної правотворчої діяльності розглядаються або побіжно у контексті теорії міжнародного права, або ж в одиничних дисертаційних дослідженнях та публікаціях загальнотеоретичного характеру (наприклад, роботи І. О. Чаплук [43] та Ю. В. Нички [20]). З-поміж іншого, аналіз існуючого стану наукових розробок подібної тематики свідчить, що найбільш

суттєвим недоліком спрямованості вітчизняних досліджень є їх переважна зосередженість на питаннях співвідношення міжнародного права із національним (зокрема, міжнародних норм з національними чи співвіднесеність міжнародного законодавства із джерелами українського законодавства).

Як наслідок, питання конкретної ролі міжнародної правотворчості у трансформації національних правових систем у частині уніфікації певних правових стандартів доволі часто оминається, а подекуди й несвідомо ігнорується.

Із цієї причини, вивчення верховенства права через призму міжнародної правотворчості необхідне із декількох причин. По-перше, це надасть можливість розглядати досліджуваний принцип як засаду динамічного характеру, юридична конструкція якого не є сталою, а розвивається у відповідності до ціннісно-нормативних потреб глобального суспільства. Тому, міжнародна правотворча діяльність слугує засобом взаємодії усіх рівнів глобальної правової системи в частині удосконалення національних концептів принципу верховенства права. По-третє, аналіз верховенства права саме із цього ракурсу відповідає тенденціям правової глобалізації та універсалізації. Акти міжнародної правотворчості, що розкривають ті чи інші складові частини принципу верховенства права, становлять матеріальну основу імплементації важливих для законодавства країни правових стандартів.

Міжнародна правотворча діяльність зумовлює потребу у співробітництві країн-учасників відповідних правовідносин у сфері зближення національних правових систем, уніфікації та гармонізації їх правової бази. Тому, вважаємо, що вивчення питань, пов'язаних із формулюванням дефініції міжнародної правотворчості неможливе без визначення поняття правотворчості як такої.

Для цього, за основу візьмемо класичні визначення, запропоновані у роботах А. Нашиц та В. М. Сирих. Так, відповідно, поняття правотворчості визначається як творча, інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на створення та фіксування різних моделей поведінки, викликаних необхідністю нового правового регулювання певних суспільних відносин [190, с. 81; 196, с. 63]. Із подібною точкою зору необхідно погодитися, оскільки у поданих визначеннях наголошено, що своїм кінцевим результатом правотворчість має об'єктивізацію нових моделей правового

регулювання шляхом продукування актів правотворчості, що можуть мати різну юридичну силу та, відповідно, різні за змістом варіанти поведінки суб'єктів права.

Перейдемо безпосередньо до питання розуміння міжнародної правотворчості. У якості попередньої зауваги, відзначимо, що в межах поточного дисертаційного підрозділу, автор не брав за мету проаналізувати усі існуючі у науковій літературі підходи до визначення цього поняття. Натомість, під фокус дослідження потрапили лише ті вітчизняні та зарубіжні позиції, які максимально відповідають науковим завданням поданої до розгляду теми.

Слід визнати, що активне наукове вивчення сутності міжнародної правотворчості відбулося як у рамках зарубіжного, так і в межах вітчизняного правознавства. Спочатку розглянемо у тезовому вигляді основні засади сприйняття категорії міжнародної правотворчості іноземними авторами.

Ще на початку 80-х рр. минулого століття була висловлена думка стосовно сприйняття цього явища як процесу комунікації між суб'єктами міжнародного права. Такий аспект був докладно описаний у дослідженні В. М. Реізмана [151, с. 101]. У результаті цього, із посиленням процесів глобалізації, міжнародна правотворчість закономірно почала розглядатися у якості однієї із форм міжнародної кооперації, спрямованої на формування нових політико-правових рамок взаємодії учасників міжнародних відносин. Означене конкретизується у тезі стосовно того, що сама по собі міжнародна правотворчість є виразом того процесу, у якому формулюються та мобілізуються очікування міжнародного суспільства щодо встановлення загальноприйнятих правил поведінки для стабільної підтримки певної формули політико-правового управління.

Серед основних варіантів формулювання змісту поняття міжнародної правотворчості необхідно виокремити наступні **підходи**.

1) Традиційний підхід, при якому категорія міжнародної правотворчості має *пост-національну правову природу* і визначається як *процес створення або зміни правової норми* у міжнародній, багаторівневій правовій системі [128, с. 242].

2) Підхід, при якому відбувається поділ поняття міжнародної правотворчості на певні *сегменти*. Пізнання цієї категорії відбувається через визначення окремих

понять «право», «творчість», «міжнародний». Так, «право» розуміється як статичний елемент, сукупність загальноновизнаних правил поведінки. Такий сегмент може візуально відобразити усі можливі способи та шляхи творення права. Поняття «творчість» служить маркером того типу процесу, в межах якого відбувається творення права. Тому, за своєю природою вона може бути договірною. Її закономірним результатом виступає наявність договору між суб'єктами права. Насамкінець, характеристика «міжнародний» слугує ідентифікатором нормативного авторитету, який визначає предмет міжнародної правотворчості та підкреслює його необмежений характер (у порівнянні із національними аналогами) [65, с. 2].

3) Підхід, де міжнародна правотворча діяльність розуміється як *рекурсивний цикл*, у межах якого конкретна *правова норма* зазнає своєї *змістовної модифікації*. Прихильники такого підходу акцентують свою увагу на трьох властивостях міжнародної правотворчості: договірній інновації, правовій стандартизації та правовій нормалізації [148, с. 652].

Проведений короткий аналіз запропонованих вище позицій свідчить, що для іноземної юридичної науки характерним є те, що як у розрізі загальнотеоретичних правових робіт, так і на сторінках вузькопрофільних досліджень не пропонується чіткого визначення поняття міжнародної правотворчості.

Крім того, зазначимо, що поряд із терміном «міжнародна правотворчість» також широко використовуються й інші дефініції, зокрема, «транснаціональна правотворча діяльність» [65, с. 58; 148, с. 645], «міжнародний процес нормотворення» [49, с. 11-114; 54, с. 441], «глобальна правотворчість» [61; 128] та ін. Примітно, що змістовної відмінності між вищевказаними формулюваннями не проводиться. Водночас, наголошується на важливості усвідомлення методологічних постулатів, що переслідуються представниками природної школи права та позитивізму.

Так, у контексті розуміння міжнародної правотворчості позитивісти особливу увагу приділяють організованості політичної влади як визначальній особливості правотворчості, а також необхідності формалізації її результатів у вигляді міжнародно-правового договору. На противагу цьому, прибічники природно-

правового напряму зосереджуються на дорадчих, консенсусних процесах, у межах яких об'єктивується бажана політико-правова стратегія [155, с. 16].

У своїй роботі, ми надалі будемо притримуватися підходів, побудованих на здобутках природно-правової школи права.

Натомість, переважна частина українських правознавців притримується методологічних установок, притаманних позитивізму. Саме тому, сутність міжнародної правотворчості здебільшого зводиться виключно до процесу утворення міжнародно-правової норми шляхом надання їй загальнообов'язкового юридичного характеру [22, с. 158]. Деякі автори доповнюють зазначене визначення посиланням на творчу та ініціативну природу міжнародної правотворчості, вказуючи на один із обов'язкових її компонентів – необхідність узгодження інтересів відповідних суб'єктів міжнародного права. При цьому, важливим моментом є наділення такого типу правотворчості державно-вольовим характером [42, с. 100].

Заперечувати місце держави у міжнародній правотворчості не є доцільним, оскільки саме по собі досліджуване поняття передбачає визнання уповноваженими суб'єктами права необхідності правового регулювання у певній сфері суспільних відносин і, як наслідок, формування нових норм права. Загальний напрям наведеного твердження є вірним, але, враховуючи специфіку поточного дисертаційного дослідження, воно потребує певного уточнення. Цілком підтримуючи позицію Т. О. Дідича та деяких інших вчених, варто зазначити, що у рамках міжнародних відносин правотворча ініціатива належить не тільки виключно державам, але й іншим суб'єктам міжнародного права [7, с. 156; 49, с. 115; 182, с. 30; 185, с. 25-41], зокрема, міжнародним організаціям різного рівня.

Крім того, будь-яке явище правової дійсності має свої зовнішні та внутрішні аспекти. Зовнішні аспекти, як правило, пов'язані із поясненням ціннісної мети того чи іншого правового явища, зокрема наслідків її досягнення. Внутрішні ж аспекти, навпаки, характеризують смисл самого правового явища у його об'єктивному сприйнятті. Іншими словами, внутрішні аспекти міжнародної правотворчості полягають в описанні форми та змісту цієї діяльності. Останні, зокрема, у своїй єдності виконують роль засобу досягнення мети самої правотворчості.

Таким чином, міжнародні правотворчі процеси у їх внутрішньому аспекті не залежать більшою мірою від волевиявлення окремих держав як акторів міжнародного права. Необхідно розмежовувати сам процес правотворчості від ефективності реалізації його результатів. В основу такого розмежування, як вбачається, повинен лягти критерій правової мети. Ціль міжнародної правотворчості полягає у віднайдені тих факторів, які повинні визначити зміст міжнародно-правової норми як безпосереднього регулятора суспільних відносин. У той же час, правова мета результатів такої правотворчості передбачає їх сприйняття відповідними адресатами. З огляду на це, державам відводиться ключова роль у національних правотворчих процесах, у рамках яких інкорпорується певні правові стандарти, що виступають закономірними результатами процесів міжнародної правотворчості.

Висловлена вище думка, дозволяє нам визначити **методологічний алгоритм пізнання міжнародної правотворчості**, що використовується вітчизняною юридичною наукою. Його слід відобразити у наступних твердженнях.

1. Міжнародна правотворчість здебільшого розглядається як *процес надання офіційного характеру джерелам міжнародного права*. У цьому контексті вважається, що сама по собі міжнародна правотворчість має ознаки договірної діяльності, адже договори є основним джерелом міжнародного права. Звідси суть міжнародної договірної правотворчості полягає у розробці та підписанні відповідного договору між державами як основними учасниками міжнародно-правових відносин [21, с. 158].

2. Міжнародна правотворчість як *засіб ліквідації деформацій національних правових систем*. Тут це явище розглядається як правовий засіб механізму взаємодії міжнародного правового середовища із національними правовими системами з метою забезпечення узгодженості відповідних інтеграційних процесів, що відбуваються на сучасному етапі розвитку суспільних відносин [14, с. 12-13;].

Перше визначення поняття міжнародної правотворчості досить популярне серед вітчизняних авторів і використовується головним чином для зосередження уваги саме на нормативній концепції міжнародного договору як ключового джерела міжнародного права, і як наслідок його місця в системі джерел права України. Однак, стосовно наведеного підходу варто зробити одне досить суттєве застереження. У разі

пов'язування міжнародної правотворчості виключно із процесом розробки та укладення міжнародного договору, таке поняття завідомо матиме досить звужений зміст цільового діапазону функціонування.

Безумовно, міжнародна правотворчість є договірною у тому сенсі, що передбачає наявність правового компромісу між її суб'єктами. Однак, матеріалізованим результатом досягнення такого компромісу не обов'язково має бути виключно міжнародно-правовий договір. Суспільні цінності й інтереси можуть набувати свого зовнішнього виразу також й у інших актах міжнародної правотворчості. Різниця може полягати лише у ступені ієрархічності їх юридичної сили у системі міжнародного права. Тому, в цілях поточного дослідження, ми погоджуємося із Л. А. Луць, яка пропонує більш широке та до певної міри гнучке розуміння міжнародної правотворчості як інструменту уніфікації правового регулювання у національних правових системах.

Така позиція дозволяє достатньо широко тлумачити результати міжнародної правотворчості, які як раз і покликані слугувати засобом усунення нормативних невідповідностей у внутрішньодержавному праві країн-учасників міжнародних правовідносин.

Продовжуючи цю тезу далі, зазначимо, що міжнародну правотворчість слід розглядати як сукупність п'ятих взаємопов'язаних між собою **аспектів**.

1. *Онтологічний аспект* відображає наявність об'єктивної потреби у перенесенні тих чи інших суспільних цінностей та інтересів безпосередньо у площину правової реальності.

2. *Гносеологічний аспект* відображає процес виникнення правотворчої ініціативи, сформульованої як результат відповіді на суспільну потребу у нормативному врегулюванні певного виду правовідносин.

3. *Інституційний аспект* відображає наявність суб'єктів правотворчості, які наділені відповідною владно-вольовою компетенцією, що дає змогу правотворчій ініціативі набути свого формалізованого вигляду.

4. *Нормативний аспект* відображає матеріалізацію результату правотворчості у вигляді конкретної правової норми. Важливим є те, що шляхом санкціонування

суб'єктами правотворчості відбувається зовнішнє вираження тієї чи іншої правової ідеї у відповідному акті правотворчості.

5. *Класифікаційний аспект*, що відображає типологізацію правових норм і їх подальшу систематизацію у вигляді певного джерела права. По суті, такі джерела можуть повноправно функціонувати в системі міжнародного права, а можуть безпосередньо сприйматися національними правовими системами, внаслідок чого уніфікована міжнародна правова норма має суттєвий вплив на формування та подальший розвиток джерел права окремої країни.

Слід констатувати, що сьогодні тематика джерел національного права вважається достатньо розробленою [23; 39; 41]. Однак, виникає питання наступного характеру. Чи можуть бути джерелом права для національної правової системи акти правотворчості (у тому числі ті, що містять міжнародні стандарти принципу верховенства права), які безпосередньо не стосуються України як учасника тих чи інших міжнародних правовідносин?

Відповідь на означене питання цілком виправдано може слугувати предметом окремого дисертаційного аналізу. У ракурсі окресленої нами проблематики, можемо зазначити, що подібне питання вимагає від нас у першу чергу переглянути традиційне розуміння джерел права у їх формально-матеріальному вимірі. Очевидно, що смисловий обсяг такого розуміння повинен бути дещо розширений за рахунок виокремлення системних зв'язків, присутніх у взаємодії міжнародної правової системи із національними правопорядками. При цьому, відправною точкою має слугувати критерій єдності правозастосовної практики в межах того чи іншого типу правової системи, а також єдність у цілепокладанні актів міжнародної правотворчості.

Виходячи із вищевказаного, слід звернути особливу увагу на підхід запропонований деякими науковцями стосовно **виокремлення нового типу міжнародної правотворчості** – неформального або неконвенційного (англ. «informal law-making» та «non-conventional law-making») [59; 125; 141].

Як правило, сутність цього типу правотворчості розглядається через призму його порівняння з іншим типом правотворчості – формальним. Так, останній

розуміється як класичний (формалізований) тип міжнародної правотворчої діяльності, кінцевим результатом якого виступає міжнародно-правовий договір як набір загальнообов'язкових норм міжнародного права [102, с. 73].

Із теоретико-правової точки зору, цей тип правотворчості позиціонує міжнародно-правовий договір як ключове джерело міжнародного права, у якому містяться імперативні правила поведінки учасників міжнародно-правових відносин. Як наслідок, цільовою причиною існування формальної правотворчості є створення нових міжнародно-правових зобов'язань. Іншими словами, вона спрямована на координацію та/або встановлення загальноприйнятих стандартів транскордонної політики, у результаті чого виникають загальнообов'язкові правові норми, прямо закріплені у тексті міжнародного-правового договору.

На противагу цьому, розуміння цільової причини існування неформальної міжнародної правотворчості базується на наступних трьох визначальних характеристиках:

1. *Результат.* Міжнародна правотворчість вважається неформальною з тієї точки зору, що результатом такої діяльності виступає нормативний продукт, який не входить до переліку традиційних джерел міжнародного або національного права.

2. *Процес.* Міжнародне співробітництво в рамках неформальної правотворчості відбувається у тісно організованій мережі із власними детально регламентованими процедурними правилами, а не виключно у рамках, передбачених установчим договором певної міжнародної організації.

3. *Актори.* З точки зору зацікавлених осіб, міжнародна правотворчість може бути неформальною у тому сенсі, що у її процесі не залучаються традиційні дипломатичні суб'єкти (такі як голови держав, міністри закордонних справ, тощо), а, наприклад, незалежні недержавні інституції, представники внутрішніх регуляторних відомств, представники законодавчої або судової гілки влади [141, с. 22].

Позитивною рисою поданого розуміння є його практична спрямованість, яка полягає у визнанні наявності більш динамічних способів правотворчості. Зокрема, це виявляється у тому, що продукти неформальної правотворчості не завжди мають своїм результатом нормативно-правові приписи і характеризуються більш гнучкими

способами їх імплементації. Разом із тим, украй важливо не залишати поза увагою ту обставину, що за своєю суттю неформальна правотворчість є похідною від традиційної конвенційної, оскільки спрямована на розширення ціннісно-нормативного впливу норм міжнародного права на акультурацію національних правових систем. Іншими словами, основою цього типу правотворчості виступає тлумачення існуючих традиційних норм міжнародного права, що закріплені в текстах міжнародно-правових договорів. Однак, на наш погляд, із кола суб'єктів, що можуть здійснювати неформальну правотворчу діяльність не слід категорично викреслювати традиційні міжнародні організації. У першу чергу, слід виходити з того, що останні приймають досить активну участь у процесах міжнародної правотворчості [163, р. 790].

На нашу думку, питання лише в правових властивостях, якими наділені результати такої правотворчості. Із цієї точки зору видається цілком обґрунтованою позиція деяких вчених про те, що правотворча функція міжнародних організацій за своєю суттю є делегованою. Тому, при застосуванні плюралістичного підходу до праворозуміння, виокремлюють п'ять різних типів правотворчих актів міжнародних організацій. До них, зокрема, належать: договори, законодавчі та інші нормативно-правові акти, адміністративні рішення, інструменти м'якого права та акти судової правотворчості [110, с. 267].

Серед названих вище правотворчих актів міжнародних організацій особливий інтерес для нашого дослідження становлять інструменти м'якого права та акти міжнародної судової правотворчості. По суті, такі акти прямо стосуються одного явища – неформальної правотворчості – процесу націленого на формування міжнародно-правових стандартів у формі, що не передбачає їх закріплення у вигляді загальнообов'язкових договірних норм міжнародного права.

Таким чином, вищесказане свідчить про об'єктивну необхідність зміни парадигми у вирішенні питання про вплив актів міжнародної правотворчості на правову систему країни. У цьому ключі, варто звернути увагу на те, що подібний вплив може бути безпосереднім (прямим), або ж опосередкованим (непрямим). Для більш повного розуміння, наведемо приклад. Прямий вплив міжнародних

правотворчих процесів найбільш повно виявляється на рівні ратифікації тих чи інших міжнародних договорів. У результаті, такі договори займають своє місце в ієрархії національних джерел права. Натомість, непрямий вплив міжнародних правотворчих процесів характеризується необхідністю правових трансформацій національних правових систем.

Як правило, правові стандарти, розроблені засобами міжнародної правотворчості мають досить широкий спектр застосування і передбачають їх «підлаштування» під конкретні історичні, політичні та соціально-економічні контексти тієї чи іншої країни. Своїм наслідком такі трансформації мають або удосконалення вже існуючих моделей правового регулювання суспільних відносин, або ж створення якісно нових юридичних інструментів, що використовуються у процесах вітчизняної правотворчої діяльності.

Яскравим прикладом слугують міжнародно-правові стандарти верховенства права у сфері стратегічного розвитку електронного урядування («e-governance») [205], що розробляються на рівні міжнародних організацій. Такі правові стандарти, у переважній своїй більшості не мають імперативного характеру, проте у своєму змісті мають організаційно-правові орієнтири, що можуть слугувати нормативною основою для удосконалення джерел національного права. Скажімо, подібні стандарти стали емпіричною основою розробки нормативно-правових актів, предметом яких стали питання запровадження електронного урядування в Україні [255; 256].

З'ясувавши загальні аспекти сучасного розуміння міжнародної правотворчості, перейдемо до визначення місця принципу верховенства права в ній.

Міжнародна правотворчість (як формальна, так і неформальна) уявляє собою комплексний процес матеріалізації об'єктивних потреб суспільства у вигляді правових нормативів, що підтримуються різними рівнями управлінсько-організаційного характеру.

У цьому плані, міжнародна правотворчість може бути спрямована на: а) світову гармонізацію загальноновизнаних стандартів правового регулювання відповідних суспільних відносин; б) регулювання конкретної політико-правової ситуації [48, с. 1124-1126]. Пам'ятаючи, що предмет цього дослідження зосереджений навколо

принципу верховенства права, то теоретично значимим автор вважає саме перший аспект.

Міжнародна правотворчість пов'язана головним чином із продуктом, результатом інтелектуальної та ініціативно-вольової діяльності. Своєю чергою продукт такої діяльності обумовлений важливістю для суб'єкта міжнародного права досягнення певної мети правового регулювання. Остання обумовлюється категорією правозастосовної доцільності, що відображає аксіологічні засади функціонування національної правової системи. Тому, суть цього явища може бути розкрита через цільові причини розвитку національних правових систем, адже міжнародно-правова норма (в незалежності від рівня її юридичної загальнообов'язковості) є матеріалізованою моделлю певної суспільно значимої цінності або ідеї саме у глобальному вимірі. На основі цього, для розвитку стандартів принципу верховенства права пізнавальний потенціал категорії міжнародної правотворчості полягає насамперед у тому, що її існування обумовлене певними зовнішніми та внутрішніми цілями.

Зовнішні цілі об'єднують цінності, які у своїй сукупності формують міжнародний правопорядок (наприклад, розробка й прийняття правотворчого акту, спрямованого на подолання міжнародного тероризму або підтримки права народів на самовизначення тощо).

Внутрішніми цілями слугують лише ті цінності, які мають інтегруюче значення для взаємодії глобальної правової системи із усіма її рівнями (зокрема, правова інтеграція національних правопорядків, імплементація визначених міжнародних правових стандартів у національне законодавство тощо).

Оскільки детальний аналіз зовнішніх цілей виходить за межі предмета цієї роботи, вважаємо, що теоретико-правовий фокус необхідно змістити саме на внутрішні цілі.

Вище було неодноразово наголошено, що принцип верховенства права, перебуваючи у вакуумі взаємодії усіх рівнів глобальної правової системи, активно закріплюється в актах міжнародної правотворчості (як формальних, так і

неформальних). Тому, на наш погляд, роль цієї засади у міжнародній правотворчості полягає у наступному.

По-перше, у контексті міжнародної правотворчості названий принцип може виступати у якості: а) її інструменту та б) її кінцевої мети.

Як інструмент міжнародної правотворчості, принцип верховенства права формує певні формальні вимоги до актів правотворчості, тобто створює легальні рамки для їх розробки та прийняття. Фактично йдеться про те, що верховенство права є правовим орієнтиром у застосуванні засобів юридичної техніки при розробці актів міжнародної правотворчості.

Як кінцева мета, принцип верховенства права стає безпосередньо об'єктом міжнародної правотворчої діяльності. У рамках відповідних відносин, зазначена засада набуває нових виявів, її зміст збагачується завдяки правотворчій діяльності тих чи інших міжнародних інституцій (як міжнародних організацій глобального та регіонального значення, так і міжнародних судових органів).

У той же час, спроби використовувати здобутки теоретико-правових досліджень у вирішенні питання щодо місця принципу верховенства права у міжнародній правотворчій діяльності, як правило, демонструють досить скромні результати. Так, до прикладу, чи не єдиним дослідженням, присвяченим окресленій тематиці є колективна наукова стаття під назвою «Забезпечення верховенства права у процесі неформальної правотворчості» [79]. Однак, вказане дослідження спрямоване скоріше на теоретико-правове окреслення впливу цього принципу на результативність та ефективність неформальної правотворчості.

Тому, у наступних підрозділах роботи зазначений принцип буде розглядатися не як засіб, а як безпосередній *об'єкт міжнародної правотворчої діяльності*. Це дасть можливість дещо розширити підхід до розуміння актів міжнародної правотворчості, під якими необхідно розуміти не тільки акти, що спрямовані виключно на встановлення, зміну чи відміну правової норми, але і як правові інструменти, що спрямовані на розробку, формування та встановлення правових нормативів у визначеній сфері суспільних відносин.

У якості невеликого висновку зазначимо наступне. Інтернаціоналізація верховенства права виявляється у тому, що цей принцип має яскраво виражений ціннісно-нормативний характер. Іншими словами, він об'єднує у своєму змісті ряд правових стандартів, які отримали визнання більшості держав світу шляхом їх безпосередньої формалізації у національному законодавстві. Тому, є очевидним, що властивість верховенства права слугувати нормативною основою взаємодії правових систем держав є результатом діалектичного взаємовпливу правопорядків різного рівня саме через міжнародну правотворчість як головного засобу такої взаємодії.

Водночас, найважливішим у розгляді верховенства права через призму міжнародної правотворчої діяльності є те, у результатах останньої набувають своєї зовнішньої форми вираження відповідні міжнародні стандарти досліджуваного принципу, які, своєю чергою мають потенційний вплив на національну правову систему в частині її модернізації.

Акт міжнародної правотворчості, що закріплює ті чи інші стандарти принципу верховенства права, об'єднує у своєму змісті як акти-дії (волевиявлення), так і акти-документи, які виступають формами вираження правотворчої діяльності уповноважених суб'єктів міжнародного права і відповідних правових нормативів. За своєю природою вказані нормативи можуть: а) бути юридично формалізованими у вигляді правової норми; б) існувати у вигляді ціннісних установок, що містяться у правових текстах, які не мають юридично обов'язкової сили. Зокрема, подібні ціннісні установки не встановлюють міжнародно-правові зобов'язання, вони безпосередньо пов'язані із встановленням норм національного права, визначаючи їх подальшу юридичну долю.

Звідси, з позицій широкого підходу, **міжнародну правотворчість** можна визначити як *комплексний інтелектуальний та багаторівневий процес політико-правової комунікації зацікавлених суб'єктів міжнародного права, що відбувається в рамках визначеної процедури та зосереджений на матеріалізації глобальних суспільних потреб, зокрема, у вигляді правового інструменту, який створює відповідні умови для міжнародного співробітництва у сфері акультурації національних правових систем, у тому числі правової інтеграції.*

При цьому, виходячи з критерію власної ефективності акту міжнародної правотворчості, останню доцільно розглядати у двох вимірах – об'єктивному та суб'єктивному. Запропоноване розрізнення ґрунтується, по-перше, на юридичній обов'язковості правової норми, що підлягає текстуалізації у тому чи іншому акті міжнародної правотворчості. А, по-друге, на рівні відображення в акті міжнародної правотворчості об'єктивних закономірностей розвитку національних правових систем. Зазначені виміри досить по-різному розглядають роль акту міжнародної правотворчості у досягненні конкретного соціального результату.

Тож, в *об'єктивному вимірі*, міжнародна правотворчість націлена здебільшого на формування універсальних міжнародно-правових норм, що формують цілісну структуру міжнародного права, створюючи юридичну ієрархію його джерел (включаючи поділ міжнародного права на жорстке та м'яке). При цьому, значення акту міжнародної правотворчості полягає у прямому чи опосередкованому фіксуванні наявних у правовому «вакуумі» юридичних закономірностей, що діють на глобальному рівні.

У *суб'єктивному вимірі*, перевага надається індивідуальному фактору в правотворчій діяльності. Так, правові норми, що формалізуються в актах міжнародної правотворчості не передбачають собою наявність будь-якого юридичного зобов'язання. Вони націлені на фіксування закономірностей розвитку та трансформації національних правових систем. Тобто, у її суб'єктивному плані, міжнародна правотворчість слугує своєрідним фактором національного правотворчого процесу. У межах останнього ті чи інші акти міжнародної правотворчості можуть слугувати ціннісно-нормативним орієнтиром, основою подібних процесів на внутрішньодержавному рівні.

Критерієм релевантності актів неформальної міжнародної правотворчості виступає цілісність контексту норми міжнародного права, яка виступає основою правового регулювання конкретної сфери суспільного буття. Логічним результатом неформальної міжнародної правотворчості виступають норми м'якого права. Вони покликані змістовно розширювати правову норму, викладену у певному міжнародному договорі. Таким чином, в основу неформальної міжнародної

правотворчості покладені загальні принципи тлумачення традиційних джерел міжнародного права, які в свою чергу використовуються у спеціальних соціально-правових контекстах.

Зважаючи на це, розгляд верховенства права з цього ракурсу, на наш погляд дозволить у подальшому наочно обґрунтувати дві досить суттєві за своїм змістом тези: 1) верховенство права є метою міжнародного суспільства та уособлює собою загальноновизнану правову цінність, а тому є об'єктом міжнародної правотворчості, в межах якої зазначений принцип формалізується у своєму змісті в конкретному акті міжнародної правотворчості, а, відтак, набуває статусу основоположного правового стандарту; 2) у міжнародній правотворчій діяльності верховенство права є принципом взаємодії національних правових систем із правовою системою міжнародного суспільства внаслідок інкорпорування відповідних міжнародних стандартів у механізм регулювання суспільних відносин всередині певної країни.

Науковий аналіз міжнародних правотворчих актів, що буде проведений нижче, засвідчить, що в рамках міжнародної спільноти принцип верховенства права розуміється не як суто декларативна ідея, а як набір об'єднаних однією ідеєю правових стандартів, які повинні бути сприйняті національними правовими системами та імplementовані у внутрішнє законодавство держав. Зазначене актуалізує вибір тематики дослідження для наступних підрозділів дисертації, адже найголовніша проблема у практичній реалізації верховенства права полягає у тому, що правотворчі процеси країн не завжди інкорпорують у свою практику відповідні загальноновизнані стандарти.

2.2. Стандарти принципу верховенства права в правотворчих актах міжнародних організацій (на матеріалах практики ООН та ЄС)

Ключовою тезою попередньої частини роботи стало твердження, що внутрішні цілі міжнародної правотворчості передбачають собою формування та матеріалізацію тих ціннісних детермінантів, які мають переважне значення для інтегративної взаємодії міжнародної правової системи із правовими системами самих держав.

Одним із таких детермінантів без сумнівів виступає верховенство права у його міжнародному вияві.

На перший погляд може здаватися, що у подібній площині правові параметри цієї засади є вельми простими для застосування національними практиками. Водночас, результати як вітчизняної правотворчості, так і правозастосовної практики у сфері реалізації принципу верховенства права можуть бути охарактеризовані до певної міри як незадовільні. Означене дає підстави стверджувати, що сучасні представники вітчизняної юридичної науки помилково вважають дослідження, пов'язані із окресленою проблематикою як такі, що вичерпали себе.

Дійсно, відповідна тематика має досить ґрунтовну історію вивчення, перебуваючи під постійною увагою науковців з моменту проголошення Україною своєї незалежності. Не становлять виключення й питання, пов'язані із місцем цієї засади в діяльності міжнародних організацій. Тим не менш, на сьогодні усі наукові праці демонструють звичайне перерахування основних рис верховенства права, що містяться у текстах ключових документів міжнародних організацій (переважно звіти Венеційської комісії за демократію через право та установчі документи міжнародних організацій).

Подібні дослідження, по-перше, не пропонують деталізованого аналізу складових принципу, що унеможлиблює їх подальшу систематизацію у якості повноцінних міжнародно-правових стандартів. По-друге, вони не містять будь-яких методологічних підходів, які б дозволили розглядати міжнародні акти не тільки як вид нормативного документу, але і як правопороджуючого фактору для національних правових систем.

Таким чином, особливо важливим дослідницьким питанням виступає вивчення правопороджуючого потенціалу міжнародних актів, які у своєму змісті мають посилення на окремі аспекти принципу верховенства права.

Саме тому, у поточній частині дисертації планується теоретично конкретизувати політико-правову ідею верховенства права шляхом вивчення, аналізу та систематизації відповідних актів міжнародної правотворчості. При цьому, для більш чіткого обґрунтування висловленої вище позиції, має сенс застосувати

методологічний підхід, запропонований у підрозділі 1.3 роботи. У відповідності з останнім, верховенство права розглядається у якості комплексного правового принципу, тобто принципу, зміст якого формують певні стандарти (сукупність підпринципів та їх вимог) правового характеру.

Однією із глобальних організацій, що активно займається розробкою таких міжнародно-правових стандартів є ООН. Слід наголосити, що в тексті Статуту цієї організації верховенство права не згадується у переліку принципів міжнародного права, закріплених у ст. 2 [246]. Крім того, він не виділяється як окремий принцип і у Декларації Генеральної Асамблеї ООН про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 р. [242].

Тим не менш, зазначені документи опосередковано закріпили цей принцип як один із напрямків міжнародного співробітництва. Це пояснюється тим, що традиційно, враховуючи ч. 1 ст. 1 Статуту [246], однією із найголовніших цілей ООН є підтримка міжнародного миру і безпеки, а також сприяння та заохочення розвитку поваги до прав людини та її основних свобод. Із цього приводу, в аналітичній літературі справедливо зазначається, що багатомірісні операції ООН сприяють збереженню та зміцненню миру в пост-конфліктний період (англ. «post-conflict period»), допомагаючи при цьому відновити засади безпечного функціонування держави та органів її влади відповідно до міжнародних стандартів у галузі прав людини [219].

Офіційне визначення поняття верховенства права відбулося 24 серпня 2004 р. Генеральний Секретар ООН Кофі Аннан у своєму звіті «Верховенство права та відправлення правосуддя у перехідний період в конфліктних та пост-конфліктних суспільствах» визначив його як концепт та засіб уніфікованої мови усіх народів світу. Наділяючи цю концепцію особливими характеристиками і визначаючи її у якості наріжного каменю у зусиллях ООН сприяти стійкому розвитку основних прав і свобод людини, а також в удосконаленні механізму їх захисту, саме у щорічному звіті Генсекретаря було висвітлено розуміння ООН поняття верховенства права.

Так, його визначили як: «принцип управління, згідно із яким усі особи, установи, структурні, державні та приватні, у тому числі і сама держава, підпорядковуються закону, який повинен бути публічно оприлюдненим, виконуватися у рівній мірі і незалежно реалізовуватися судовими органами, і який повинен бути сумісним також і з нормами та відповідними стандартами у галузі прав людини. Необхідно також піклуватися про створення системи заходів, що забезпечували б дотримання й інших принципів права, зокрема, принципу верховенства закону, відповідальності перед законом, справедливості у його застосуванні, принципу поділу влади, принципу участі громадськості у прийнятті рішень державного характеру, принципу правової визначеності, а також недопущення розширення дискреційних повноважень органів державної влади і забезпечення процесуальної та правової прозорості у прийнятті ними рішень державно-владного характеру» [229]. Таким чином, у підході ООН чітко відображається раніше запропонований нами системно-структурний підхід до визначення досліджуваного явища. Такий підхід передбачає, що принцип не є статичною нормативною конструкцією, а виступає у якості динамічного механізму, своєрідного індикатора виявлення фактів порушення прав і основних свобод людини і громадянина.

У вересні 2005 р. на Всесвітньому Саміті ООН було проголошено необхідність загального дотримання та здійснення верховенства права на обох рівнях – національному та міжнародному. Тому, з метою проведення комплексного аналізу, за необхідне вважаємо здійснити власну *класифікацію програмних документів* організації, що у різній мірі закріплюють міжнародно-правові стандарти верховенства права. Це, своєю чергою, дозволить прослідкувати як і яким чином історично розвивалася і вдосконалювалася юридична конструкція досліджуваного принципу.

Відповідно, подібні документи можна виокремити у наступні класифікаційні групи:

I. *Загальні резолюції Асамблеї ООН.* До названої групи входять: 1) Декларація Наради вищого рівня Генеральної Асамблеї ООН з питань верховенства права на національному та міжнародному рівнях [204]; 2) Підсумковий документ Всесвітнього

Саміту 2005, прийнятий Резолюцією Генеральної Асамблеї 16 вересня 2005 р. [200]; 3) Декларація тисячоліття ООН від 18 вересня 2000 р. [240]; 4) Резолюції Генеральної Асамблеї ООН з питань верховенства права на національному та міжнародному рівнях (близько 9)[230]. У цих документах, верховенство права розглядається у якості одного із ключових засобів запобігання конфліктам, діяльності з підтримки миру, врегулювання конфліктів і налагодження міжнародного співробітництва у сфері підтримки рівності держав як суб'єктів міжнародного права.

II. *Щорічні доповіді Генерального Секретаря ООН.* Більшість із цих доповідей стосуються діяльності організації стосовно зміцнення та координації заходів щодо вдосконалення досліджуваної засади. Так, наприклад, у звіті від 27 липня 2015 р. значна увага приділяється ініціативі «права людини понад усе» в рамках підтримки організацією забезпечення реалізації принципу верховенства права усередині країн. У звіті наголошується, що «Допомога Організації Об'єднаних Націй з метою зміцнення верховенства права на національному рівні спрямована на те, щоб на прохання держав-членів Організації нарощувати їх потенціал, а також підтримувати їх зусилля щодо дотримання відповідних міжнародних норм і стандартів». При цьому, важливе значення для функціонування державних систем управління, заснованих на принципі верховенства права, відіграють наступні змістовні вимоги до всіх країн, стосовно яких ООН провадить відповідну допомогу:

- наявність легітимних національних конституцій, розроблених у відповідності до міжнародних стандартів та зобов'язань;
- реформування законодавства та системи відправлення правосуддя (наприклад, зміцнення співробітництва між суддями, прокурорами, адвокатами, секретарями судів і посадовими особами пенітенціарних установ та поліції з метою підвищення ефективності здійснення правосуддя, або широке застосування міжнародних норм у галузі прав людини в контексті судових рішень);
- забезпечення принципу доступу до правосуддя (у цьому аспекті важливим є забезпечення умов, що сприяють доступу до правосуддя, зокрема, вдосконалення механізму надання правової допомоги, а також здійснення

просвітницької діяльності у галузі прав людини і функціонування системи справедливого відправлення правосуддя);

- реформування сектору безпеки (наприклад, у частині законодавства про національну поліцію чи створення технологічної інформаційної платформи, покликаної полегшити розслідування злочинів тощо);

- реформування органів поліції (наприклад, забезпечення жінкам цілодобового доступу до правоохоронних органів);

- реформування пенітенціарної системи (у тому числі, створення заходів, спрямованих на соціальну реінтеграцію ув'язнених) та ін. [225].

III. *Інші доповіді Генерального Секретаря ООН*, що стосуються окремих аспектів реалізації верховенства права. Так, наприклад, у своїй Доповіді від 14 грудня 2006 р. щодо активізації зусиль організації зі сприяння верховенству права, Генеральний Секретар виокремив так звані сегменти діяльності у цій сфері.

Перший сегмент, «Верховенство права на міжнародному рівні» включає у себе питання, пов'язані зі Статутом ООН, багатосторонніми договорами, міжнародними механізмами вирішення політико-правових конфліктів, Міжнародним кримінальним судом, а також інформаційно-пропагандистську, навчальну та просвітницьку діяльність у міжнародній площині реалізації принципу.

Другий сегмент «Верховенство права у контексті конфліктних і пост-конфліктних ситуацій» включає у себе наступних два компонента: 1) правосуддя в перехідний період, а також 2) зміцнення національних систем та інституційних механізмів у сфері відправлення правосуддя.

Третій сегмент «Верховенство права в контексті довгострокового розвитку» за своїм функціональним призначенням охоплює не тільки діяльність із реформування національних систем і установ у сфері здійснення правосуддя, а й боротьбу із корупцією, організованою злочинністю, транснаціональною злочинністю та ін. [241].

IV. *Доповіді Генерального Секретаря ООН*, адресовані Раді Безпеки. Доповіді такого типу присвячені питанню ефективності підтримки з боку системи ООН з метою заохочення забезпечення принципу верховенства права в конфліктних та пост-конфліктних ситуаціях та розробленню рекомендацій Радою Безпеки стосовно

вдосконалення цієї концепції. Такі рекомендації своєю чергою передбачають реформування інституційних механізмів у сфері забезпечення принципу. Належна увага також приділяється і методології розробки заходів на його підтримку [212].

Таким чином, у правотворчій практиці ООН, ідея верховенства права може розглядатися одночасно у **декількох аспектах**.

1. Верховенство права як *норма-ціль*, що закріплена у правотворчому акті, вказує на визначену мету дії адресата, що необхідна для реалізації конкретної цінності, попередньо сформульованої суб'єктом правотворчості. Зазначене конкретизується у наступних твердженнях.

Із телеологічної точки зору, верховенство права діалектично уособлює як мету правотворчого акту, так і засіб досягнення такої мети. Формалізуючись у правотворчих актах ООН у вигляді норми-цілі, воно визначає передбачувану модель процесу правовстановлення. У такій нормі-цілі відображається загальна мета діяльності організації, що кореспондує основним вимогам міжнародного правового порядку, а саме – забезпеченню і підтримці миру та вирішення конфліктів мирним шляхом. Тому, в правотворчих актах цієї установи, досліджуване явище слугує інструментом моделювання та деталізації внутрішніх цілей національних правових систем, а також засобом проведення миротворчих операцій у країнах, правова система яких ані нормативно, ані інституційно неспроможна ефективно реалізувати та захищати природні права людини.

2. Верховенство права як *норма-принцип*, що безпосередньо не регулює суспільні відносини і не створює для їх учасників конкретних прав та обов'язків. Натомість, предметом її правового впливу виступає здійснення визначення принципового напрямку правового регулювання певного сегменту суспільних відносин (зокрема, сектор цивільної та кримінальної юстиції, сектор правозахисних організацій тощо). Обумовлюється це у першу чергу самими національними правовими системами, в межах яких функціонують так звані «суспільства перехідного періоду» («transitional societies»).

Із указаного випливає така властивість верховенства права як здатність у своєму змісті об'єднувати набір нормативно виражених правових стандартів, необхідних для

реформування національних правових систем (або окремих їх підсистем). Іншими словами, верховенство права як норма-принцип закріплюється у відповідному правотворчому акті ООН з метою встановлення чітких нормативних орієнтирів для вітчизняного законодавця при створенні ним нових правових норм, або модифікування уже існуючих.

Верховенство права також об'єктивується і на рівні правотворчих актів міжнародних організацій регіонального рівня. Серед таких організацій насамперед необхідно виділити ЄС. Практику співробітництва Союзу у сфері сприяння реалізації й дотримання принципу верховенства права з її державами-учасницями можна віднести до числа найбільш вдалих прикладів організації взаємодії національних урядів та регіональних організацій.

Потреба вдосконалення концепції у Євросоюзі з моменту його заснування була зумовлена правовою природою останнього саме як інтеграційного об'єднання, що включає не тільки безперервну економічну співпрацю, а й постійне збільшення складу держав-членів організації. Зазначене, зумовило гостру необхідність в адаптації національних правових систем до єдиного європейського правового простору.

Так, Т. Констадінідес, характеризуючи верховенство права у внутрішній політиці ЄС, визнав існування достатніх підстав розглядати цей принцип як основоположний у діяльності організації: «Мабуть, у порівнянні із іншими міжнародними організаціями, верховенство права виражається в правовій системі ЄС найбільш яскраво. Замість створення свого власного бачення концепції, Союз прагне підтримувати та змістовно покращувати її національну версію, просуваючи відповідні міжнародні стандарти у внутрішньодержавні правопорядки. Як система, де закони застосовуються та реалізуються, ЄС пропонує динамічний спосіб поширення принципів верховенства права в рамках чітких меж національних правових систем» [119, с. 1].

Застосування системного аналізу до вивчення відповідної нормативно-правової бази дозволило сформулювати декілька основних *етапів концептуалізації принципу*

верховенства права в правотворчих актах Європейського Союзу. Фактично, такі етапи співвідносяться із основними періодами розвитку самої організації.

Перший етап (1951-1991 рр.) – виникнення необхідності у формуванні єдиного уявлення про принцип верховенства права. Зазначений період здебільшого характеризується інституційними змінами міжнародного правового порядку. Із укладенням основних установчих договорів [234], приписи яких передбачали утвердження ідеї цілісності європейської спільноти, була усвідомлена необхідність вироблення такого підходу до міжнародної правової системи, відповідно до якого вона б розглядалася як інтегративний фактор глобального суспільства. На цьому етапі, принцип верховенства права не набув формалізованого вигляду, проте був задекларований у якості необхідного нормативного компоненту європейської правової системи. Об'єктивація досліджуваної ідеї у якості спільної цінності стала результатом глобальної правосвідомості. На цьому етапі, верховенство права як спільна цінність декларується на рівні комплексу нормативних приписів різної системної належності і не передбачає самостійної статичної правової конструкції.

Другий етап (1992-2006 рр.) – зростаюча рефлексія європейської спільноти до значення концепту верховенства права закономірно призвела до закріплення зазначеної цінності як конституційного (установчого) принципу європейського співтовариства. Міжнародні договори цього періоду [237] передбачали створення умов для демократичного та ефективного функціонування національних інститутів з метою подальшого створення єдиного інституційного механізму ЄС. Тому, принцип верховенства права на цьому етапі сформувався у вигляді внутрішньої мети телеологічної детермінації регіональної правової системи.

Варто також зауважити, що закріплення верховенства права в основних актах організації цього періоду відбулося у декларативній формі без розкриття основного змісту цієї категорії. Проте, нормами Маастрихтського договору передбачалася беззаперечна роль принципу у функціонуванні трьох «стовпів» (підвалин) Європейського Союзу (англ. «Pillars of the European Union») [231].

Третій етап (2007 р. – до сьогодні) – інтернаціоналізація принципу верховенства права внаслідок часткового реформування Європейського Союзу. У

рамках Лісабонської угоди 2007 р. [236], верховенство права визнавалося не тільки одним із основоположних принципів функціонування організації, але й закріпилося у якості правової цілі-ідеалу. Гносеологічно, зазначеним поняттям охоплюється як сама ціль у праві, так і ціль у юридичній практиці. У першому випадку принцип верховенства права слугує встановленим на нормативному рівні офіційним орієнтиром, у тому числі і для національної правотворчої діяльності. У другому випадку, принцип верховенства права є орієнтиром у діяльності конкретного суб'єкта правореалізаційної практики.

Із точки зору цільової детермінації, у межах третього етапу концептуалізації, ця засада матеріалізувалася у вигляді конкретної колективної мети – зближення національних правових систем на основі загально визнаних міжнародно-правових стандартів. У той же час, варто взяти до уваги необхідні умови для такої телеологічної детермінації. За висловом Б. В. Малишева, «мета сама по собі не призводить до детермінації. Вона набуває реального значення лише у зв'язку з засобом її досягнення» [17, с. 53].

Відповідно, одним із таких засобів досягнення вищевказаної мети є механізми міжнародної правотворчості, які дозволяють впроваджувати відповідні стандарти верховенства права безпосередньо у правові системи країн.

При цьому, на нашу думку, перших два етапи відображають розвиток міжнародної договірної (формальної) правотворчості, а в рамках третього етапу активно починає розвиватися неформальна правотворчість. Останнє викликано насамперед тим фактом, що зовнішня мета ЄС детермінує її зовнішньополітичну діяльність і за допомогою актів міжнародної неформальної правотворчості здійснюється опосередкований регулятивний вплив на внутрішньодержавні правопорядки.

Здійснена спроба застосування системного аналізу, необхідного для визначення періодизації розвитку уявлень про верховенство права, дала змогу методологічно підтвердити намагання багатьох зарубіжних авторів розглядати зазначений принцип як багатоаспектне явище. Зокрема, в англійській літературі увага акцентується на існуванні одночасно декількох опцій визначення верховенства права. Наприклад, у

роботі вже згаданого раніше Т. Констадінідеса, ця категорія у загальноєвропейському контексті постає:

1) у судовій сфері як ідеал, що охоплює повну та взаємоузгоджену систему процесуальних можливостей для перегляду актів ЄС та актів національних урядів;

2) у сфері політичних інститутів як принцип, який слугує інструментом контролю політичного процесу організації, що своєю чергою передбачає дотримання певних принципів права (як тих, що законодавчо сформульовані, так і тих які юридично не формалізовані) [119, с. 9-10].

Напротивагу цьому, В. Шредер, вивчаючи шляхи утвердження верховенства права в ЄС, зазначає, що під ним необхідно розуміти юридичний конструкт, що володіє певними функціями, що реалізуються у межах означеної організації: а) як ідеал, що відображає повагу до закону; б) як максима у функціонуванні судової системи; в) як частина конституційної стратегії; г) як частина правового порядку Союзу [159, с. 8].

Водночас, зазначена внутрішня багатовимірність верховенства права слугує цільовою причиною розуміння цього концепту як такого, що за своїм змістом є абстрактним та аморфним. Проте це не так, адже на початкових етапах розвитку європейської спільноти, воно виступало у якості об'єднуючого ідеалу – суспільної цінності, яка згодом, у процесі політико-правової нормативізації набула інших виявів, і почала розглядатися як керівний принцип організації зовнішньої діяльності Союзу.

У цьому зв'язку, з метою мінімізації негативних наслідків внутрішніх протиріч, викликаних неоднозначністю розуміння верховенства права в межах Європейського Союзу, Н. Уолкер зазначає, що різниця в акцентах концептуалізації безпосередньо залежить від широкого кола застосування цієї ідеї. Тому, у зовнішньополітичному розрізі, принцип верховенства права наділений наступними функціональними аспектами:

1) регуляторний – верховенство права діє як своєрідне мета-правило щодо значення та пріоритетності правових норм;

2) дозвільний – спосіб, у який утверджується верховенство права може слугувати ідеологічною метою міжнародного суспільства, що виявляється у певній модальності та організаційній структурі влади;

3) інструментальний – верховенство права як засіб реалізації інших важливих соціальних, правових та економічних цілей;

4) ідентифікуючий – верховенство права як визначальна якість певної державної влади чи політичної спільноти, що виражається в існуванні та досягненні загальної колективної мети;

5) стимулюючий – верховенство права як засіб досягнення належного функціонування національної правової системи [175, с. 2-6].

З огляду на вищевказане, відмітимо, що верховенство права як основоположний правовий принцип є метою правової системи ЄС, а з точки зору процесу детермінації він уособлює цільову причину існування зовнішньополітичної складової цієї організації. Відтак, у юридичній конструкції цього принципу екстраполюються як зовнішні, так і внутрішні цілі правової системи ЄС, адже за своєю природою верховенство права одночасно уособлює і морально-етичні цінності-ідеали колективної свідомості, і цінності-ідеали політико-правової ідеології.

На відміну від ООН, у правотворчих актах ЄС відсутній будь-який комплексний перелік стандартів, що формують склад принципу верховенства права. Єдиним більш систематизованим актом є щорічні аналітичні показники правосуддя (англ. «EU Justice Scoreboard») [227; 228] підготовлені організацією з метою надання порівняльних даних про незалежність, якість та ефективність національних моделей правосуддя.

Водночас, уявляючи собою інформаційний інструмент зовнішньої політики ЄС, зазначені показники об'єктом свого аналізу мають цивільні, комерційні та адміністративні справи. Це свідчить про зорієнтованість ЄС переважно на забезпечення реалізації принципу верховенства права в контексті забезпечення більш сприятливого інвестиційного середовища усередині правової системи конкретної держави. У цьому документі оминаються питання, що безпосередньо пов'язані із

формальними та матеріальним характеристиками правосуддя, що лягають в основу тих чи інших стандартів досліджуваного принципу.

Однак, подібні стандарти все ж таки можуть бути віднайдені в ключових правових інструментах ЄС. Комплексний аналіз нормативної бази Союзу дозволив виокремити перелік стандартів принципу верховенства права. Водночас, необхідно акцентувати увагу на двох принципових моментах.

По-перше, такий перелік базується на вивченні як джерел жорсткого права Союзу, так і нормативів, що закріплюються джерелами м'якого права організації.

По-друге, запропонований перелік не претендує на вичерпність, адже в першу чергу ми маємо на меті відобразити загальний алгоритм розуміння доктрини досліджуваного принципу в межах правового поля цієї організації. Крім того, абсолютна більшість правотворчих актів ЄС не містять прямого переліку стандартів верховенства права, а подекуди, навіть не конкретизують їх.

Саме із цієї причини, стандарти принципу верховенства права не можуть бути об'єднані у певну систему. Утім, вони можуть мати досить різну правову природу, що пояснюється рівнем юридичної сили самого правового інструменту. До таких інструментів належать:

I. Загальнообов'язкові правові інструменти ЄС, які включають:

1. *Постанови* (англ. «*regulations*»), що загалом поділяються на звичайні, імплементаційні та делеговані. У їх текстах принципу верховенства права відводиться роль предмету зовнішньої політики Союзу. У більшості випадків, зазначений вид правового інструменту посилається на існування визнаних міжнародних стандартів у сфері верховенства права та прав людини, проте лише опосередковано вказує на такі стандарти. Це пов'язано із тим, що постанови ЄС або адресовані конкретно якійсь одній політико-правовій ситуації країни, або зосереджується на певному домені суспільних правовідносин. Зокрема, в домені забезпечення миру та правопорядку виокремлюється стандарт, відповідно до якого від національної правової системи вимагається наявність механізмів правового врегулювання вимог, пов'язаних із забезпеченням прав людини, зокрема утвердження та захист прав власності [215].

2. *Директиви* (англ. «*directives*») – тип нормативно-правового акту Союзу, що у своєму змісті містить набір норм-цілей. Іншими словами, нормативно-правові приписи, що містяться у подібних правових інструментах встановлюють мету, яку її учасники повинні досягти. Така мета може мати різну природу: економічну, соціальну, правову або політичну. Тому, враховуючи диференційованість національних правових систем, що входять до складу правової системи ЄС, окремі країни повинні розробити окремі законодавчі акти стосовно досягнення подібних цілей. Цей вид правових інструментів ЄС безпосередньо пов'язаний із потребою гармонізації існуючих у національних правових системах норм. Наприклад, в аспекті прозорості як однієї із складових принципів верховенства права виокремлюється стандарт, у відповідності із яким національна правотворчість повинна зосередитися на розробці нормативів публічних закупівель [206].

3. *Рішення* («*decisions*») – правові інструменти ЄС, що адресовані конкретній правовій системі і зорієнтовані на вирішення питань, пов'язаних переважно із наданням макрофінансової допомоги Союзом з метою розвитку окремих сфер суспільного життя країни. Наприклад, з аналізу подібного рішення ЄС по відношенню до України видно, що одним зі стандартів принципу верховенства права є здатність національної правової системи до реформування основних соціальних інститутів [203].

II. Необов'язкові правові інструменти ЄС:

1. *Резолюції/рекомендації* (англ. «*resolutions/recommendations*») – за своєю суттю є правовими інструментами Союзу, що не мають обов'язкової юридичної сили. Вони дозволяють інституціям ЄС формувати свої погляди та пропонувати лінію дій, не накладаючи жодних юридичних зобов'язань на тих, кому вони адресовані. У цьому контексті, стандарти верховенства права розглядаються переважно з точки зору їх порушень, та наявності протиріч усередині національних правових систем. Наприклад, у спеціальних рекомендаціях, адресованих Польщі на 2019 р., було наголошено на посиленні реалізації соціально-правового діалогу, а також запровадженні стандарту участі громадськості у законотворчих процесах країни [202].

2. *Висновки* (англ. «*opinions*») – вид правового інструменту, який дозволяє інституціям Союзу викласти експертну думку стосовно політико-правових та соціально-економічних процесів, що відбуваються у певній країні. Вони не є юридично обов'язковими, проте спрямовані на аналіз основних правотворчих тенденцій усередині національної правової системи. Подібний правовий інструмент призначений для оцінки внутрішньодержавних правотворчих політик і спрямований на виявлення можливих прогалин правового регулювання визначеної сфери суспільного життя. Наприклад, у висновку Комітету з правових питань розглядаються питання, пов'язані зі стандартизацією процесу діджиталізації Європи [214]. Своєю чергою, це відкриває можливості для подальшого розвитку стандартів електронного врядування як одного із компонентів ефективної реалізації принципу верховенства права.

III. Інші правові інструменти ЄС:

1. *Програми дій* (англ. «*EU action plans*») – вид правового інструменту, що також не наділений обов'язковою юридичною дією. На відміну від попередніх інструментів, цей вид прямо не стосується стандартів принципу верховенства права. Він зосереджений на утвердженні стандартів прав людини шляхом вироблення стандартів правореалізації принципу верховенства права (наприклад, розробка та сприяння функціонуванню так званих діалогів з прав людини) [207].

З огляду на вищесказане, сучасні правоінтеграційні процеси переконливо доводять, що міжнародні акти правотворчості відіграють не останню роль в утвердженні принципу верховенства права, вдосконаленні його юридичної конструкції. Виступаючи засобами формалізації мети верховенства права, акти правотворчості як ООН так і ЄС по відношенню до правової системи України можуть виконувати наступні завдання: а) визначати якісно нові параметри правового регулювання країною певних сфер суспільних правовідносин; б) забезпечувати внутрішню цілісність та усувати наявні протиріччя у національній правовій системі; в) інкорпорувати нові нормативно-ціннісні регулятори в правову систему країни з метою її змістовного реформування, а отже і модифікації; г) забезпечувати динамічну

стабільність національної правової системи в частині передбачуваності правового регулювання та доступу до дієвих правових інструментів.

Парадоксальним є той факт, що верховенство права визнано загальноцивілізаційною цінністю і порушення його вимог має своїм наслідком застосування з боку міжнародної спільноти відповідних санкцій. Тобто, саме по собі дотримання принципу верховенства права розглядається як взяття державою міжнародного зобов'язання. Між тим, його стандарти найбільш активно об'єктивуються на рівні актів неформальної міжнародної правотворчості, які, хоч і є опосередкованою формою узгодження воль держав-адресатів, проте, з позицій юридичного позитивізму не характеризуються імперативністю щодо їх імплементації у національні правові системи.

Особливості та тенденції розвитку сучасного уявлення про верховенство права необхідно враховувати з метою створення дієвого механізму імплементації загальноновизнаних стандартів цього принципу в національні правові системи.

Таким чином, аксіологічний потенціал принципу верховенства права в міжнародних актах правотворчості необхідно розглядати з наступних трьох взаємопов'язаних між собою позицій:

- 1) як загальна цінність зовнішньої та внутрішньої політики міжнародної організації;
- 2) як норматив, який служить однією із необхідних умов членства країни в міжнародній організації;
- 3) як правовий інструмент, що застосовується з метою імплементації універсальних міжнародних стандартів у внутрішньодержавні правові системи.

2.3. Принцип верховенства права в актах міжнародної судової правотворчості

Декларування верховенства права у якості принципу, що діє як на міжнародному, так і на національному рівнях, викликала значну кількість дискусій на рахунок того, як на його нормативний зміст може вплинути міжнародна судова практика.

Як доречно свого часу зауважив С. В. Шевчук, ідеї щодо ціннісного сприйняття права, закладені ще у часи «антиформалістської (антипозитивістської) європейської правової революції», здійснили значний вплив на формулювання змісту природних прав і свобод людини саме в процесі їх захисту судами [45, с. 84]. Тому, визнаючи, що принцип верховенства права виступає центральним елементом, своєрідним індикатором дотримання та сприяння реалізації природних прав людини, теоретично і практично значимим є вивчення динаміки його онтологічного розвитку шляхом аналізу відповідної міжнародної судової практики.

Така необхідність пропорційно пов'язується із зростаючою кількістю наукових доробків, безпосередньо присвячених місцю актів судової правотворчості в системі джерел права [18; 33; 44]. Розвиваючи цю ідею далі, центральною тезою поточного підрозділу виступатиме розгляд міжнародної судової правотворчості як одного із інструментів розвитку та конкретизації стандартів принципу верховенства права. Методологічні засади подібного алгоритму були описані раніше у межах підрозділу 2.1. дисертації.

У цьому ракурсі, предметне поле окресленого дослідження доречно вибудувати навколо правотворчої діяльності ЄСПЛ з декількох причин.

По-перше, його судова практика визнана на нормативному рівні невід'ємною частиною правової системи України [247], що у свою чергу актуалізує ціннісне значення теоретико-правового аналізу тих чи інших концептів, викладених у конкретних судових рішеннях.

По-друге, необхідно враховувати відповідні методологічні установки, сформульовані у підрозділі 1.2. роботи. А саме існування двох взаємопов'язаних, але різних за своєю ціннісною орієнтацією концептів – міжнародного верховенства права та верховенства права у його міжнародному вияві (інтернаціоналізованого верховенства права). Адже такі міжнародні судові інстанції як Міжнародний суд справедливості, у своїй правотворчій діяльності використовують саме міжнародне верховенство право як принцип взаємовідносин між державами – учасниками міжнародних правовідносин (тобто, як принцип міжнародного управління).

Зрозуміло, що розгляд принципу верховенства права у якості предмету правотворчої діяльності ЄСПЛ не є абсолютно новим для вітчизняної юридичної науки. Свого часу, окремі аспекти цього питання підіймалися у дослідженнях, проведених П. М. Рабіновичем [30, с. 15], А. А. Пухтецькою [28, с. 36-38], С. П. Головатим [6, с. 1169-1221], Д. В. Лученком [15, с. 192-195] та ін.

Безсумнівно, вказаними вище авторами започатковано підходи, за допомогою яких верховенство права розглядається з точки зору його елементного складу. Цей принцип аналізується за допомогою комплексу певних характеристик, ознак, принципів, або навіть вимог. Однак, попри їх прогресивну спрямованість, такі дослідження мають один суттєвий недолік: увага не приділяється тому, що принцип верховенства права в тлумаченнях Суду виступає як багаторівнева юридична конструкція, що відрізняється системністю своєї внутрішньої форми змісту. Важливим є те, що до складу верховенства права входять окремі під-принципи, з яких випливають певні вимоги до організації та правового регулювання суспільних відносин. Тому, вищенаведене різноманіття поглядів свідчить про необхідність розроблення більш детального підходу до розуміння сутності принципу верховенства права, саме з позицій його тлумачення ЄСПЛ.

Детальний аналіз міжнародно-правових актів, дозволяє констатувати, що відповідні правові норми не містять жодного визначення поняття верховенства права. Подібна тенденція дозволяє Суду працювати з різними методологічними інструментами для інтерпретації визначення мети цього принципу. Тим не менш, у своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово вказував, що верховенство права закладено в кожному статтю Конвенції [284]. Тому, сама по собі ідея верховенства права онтологічно репрезентована як спільна спадщина європейської спільноти, оскільки вона є концепцією «... від якої уся Конвенція черпає [своє] натхнення» [313].

Насправді, способів визначення варіацій розуміння верховенства права, що застосовуються ЄСПЛ, може бути досить багато. З метою більш системного аналізу, даний підрозділ буде зорганізований наступним чином. Перша частина буде зосереджена на теоретико-методологічних підходах до концептуалізації верховенства права в рамках відповідної судової практики. А другий, навпаки, буде

зосереджуватися переважно на дослідженні емпіричного матеріалу, отриманого в результаті аналізу відповідних судових рішень. Вивчаючи судову практику, деякі автори, як правило, відображають означену засаду через поняття «розумного мінімуму соціально-економічних прав». Наприклад, для Дж. Летнера Черніча нормативний зміст принципу складається з набору елементів, що відбивають не лише громадянські та політичні, а й соціально-економічні права, оскільки всі вони впливають із зовнішнього набору фундаментальних цінностей [123, с. 233].

Такий раціонально орієнтований підхід дозволяє стверджувати, що сфера розвитку стандартів верховенства права не обмежується певними категоріями прав людини. Цілком навпаки: якщо під верховенством права розуміється набір стандартів, спрямованих на забезпечення і захист фундаментальних прав людини, то розуміння міжнародного судочинства полягає в тому, що воно слугує засобом розширення нормативної структури цього принципу шляхом розробки нового його змістовного аспекту. У доповнення до цього, інші вчені акцентують увагу на функціонуванні цієї засади переважно у якості лейтмотиву діяльності ЄСПЛ. Найбільш завзятим прихильником такого підходу, ймовірно, є Дж. Мейер-Ладевіг, який справедливо зазначає, що хоча Суд не пропонує базового визначення поняття цього явища, він «вирішує, у конкретному випадку, коли означений принцип повинен ідейно супроводжувати процес тлумачення тієї чи іншої статті Конвенції» [135, с. 235].

Іншим важливим моментом є те, що у більшості випадків у своїх рішеннях Суд посилається на певні аспекти верховенства права. Водночас, існує питання про неабияку лексичну диверсифікацію, що наявна у відповідних юридичних текстах. Наприклад, у ході вивчення юридичних фактів Судом, можуть бути знайдені формулювання наступного типу: «основний елемент верховенства права», «вимоги верховенства права» [280], «принципи верховенства права» [302], «якості верховенства права» [294] та ін.

Імовірно, з метою встановлення методологічної впорядкованості, а також слідування методологічним пропозиціями, викладеним у підрозділі 1.3. роботи, деякі з наведених вище формулювань потрібно розмежовувати.

Хоча, немає жодних посилань на риторичну різницю між «елементом верховенства права (принципом)» та «вимогою верховенства права», контекстуальний аналіз судових рішень ЄСПЛ ілюструє існуючу різницю в конотативному значенні, яким такі формулювання наділяються. На жаль, ні представниками сучасної юридичної науки, ні практикуючими фахівцями у сфері верховенства права, на сьогодні не розроблено доктринальних підстав для вказаного розмежування.

Таким чином, важливість розмежування елементів верховенства права з його вимогами полягає в логічній формулі самого принципу, яку можна зобразити таким чином:

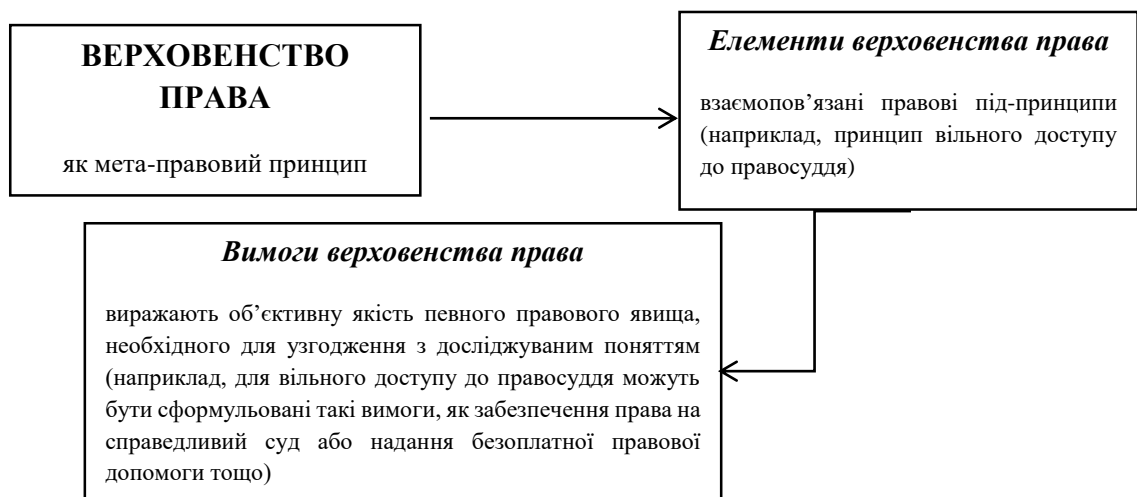

Рис. 2.1. Формула принципу верховенства права з позицій ЄСПЛ

Виходячи з викладеного, вважаємо, що в контексті правотворчої діяльності ЄСПЛ елементи верховенства права формують нормативне середовище для себе як принципу з доволі точним змістом, а не просто як декларативну конвенційну ідею. У той же час, вимогами верховенства права є вказані варіанти, що є якісними показниками, які використовуються для визначення прогалін у практичній реалізації принципу. Деталізуючи поняття вимог, останні можуть бути визначені як умови, яких необхідно дотримуватися для того, щоб забезпечити ефективність функціональної дії окремого елемента принципу верховенства права.

Таким чином, елементи (під-принципи) і вимоги верховенства права встановлюють його нормативну систему, де перші слугують зовнішнім змістом структури, а останні відображають внутрішній аспект побудови принципу.

Огляд судової практики свідчить, що розвиток окремих стандартів принципу верховенства права відбувається шляхом тлумачення Судом статей Конвенції. Традиційні джерела міжнародного права, хоч і статичні за своїм змістом, проте їх можна інтерпретувати доволі проактивно, тобто з урахуванням сучасних практик правового регулювання суспільних відносин. Такий спосіб тлумачення став відомий як «еволютивний» або «динамічний».

У цьому контексті, перш ніж почати безпосередній аналіз відповідних емпіричних даних, доречно буде зупинитися на теоретико-правових характеристиках концепції еволютивної інтерпретації.

Деякі вчені акцентують увагу на тому, що, уявляючи собою «інструмент, який зберігає значення сучасних і ефективних прав», еволютивне тлумачення ЄСПЛ перетворює Конвенцію на «живий інструмент», що дозволяє аналізувати та інтерпретувати її положення з урахуванням нових політичних та соціально-економічних контекстів. Отже, цілком логічним є твердження, що якщо б Суд застосовував стандарти прав людини, зміст і значення яких залишався би незмінним, то джерела міжнародного права неодмінно постали інструментом стагнації правового регулювання постійно виникаючих нових аспектів суспільного життя [81, с.1730-1731].

Інші вчені цей тип тлумачення порівнюють досить часто із доктриною меж дискреційних повноважень, підкреслюючи, що еволютивний метод дозволяє змінювати інтерпретацію диспозиції міжнародно-правової норми з урахуванням вимог часу. Ґрунтуючись на сказаному, Є. Бремс розробляє концепцію еволютивної інтерпретації як інструмента, в якому зміст конкретної концепції може змінюватися із часом, оскільки зазначене «є «індексацією» прав, закріплених Конвенцією у світлі соціальної еволюції». Таким чином, до основних рис еволютивної інтерпретації необхідно віднести наступні характеристики:

- 1) у межах її використання визначена ідея або концепція тлумачиться відповідно до сучасних умов конкретного політичного, соціально-економічного та правового середовища;

2) є одним із видів автономного тлумачення, оскільки, на відміну від історичної інтерпретації, «передбачає однакове тлумачення суперечливих концептів»;

3) в основному, допомагає представити зміни в звичайному значенні терміну (понятті, доктрині, принципі), що закріплені у тексті Конвенції;

4) сприяє ефективності дії міжнародно-правової норми у часі;

5) застосовується також у забезпеченні балансу прав та їх обмежень;

б) повинне спиратися на згоду та правовий компроміс з-поміж держав-учасниць [63, с. 396-397].

За своєю суттю, еволютивний підхід передбачає, що алгоритм Суду у виявленні фактів і алгоритм юридичного вирішення правового конфлікту в цілому не буде статичним і буде диференційованим у залежності від швидко мінливого соціального середовища. Отже, з метою більш-менш чіткого структурування стандартів верховенства права, які логічно впливають з результатів правотворчої діяльності Суду, необхідно застосовувати саме підхід еволютивного тлумачення статей Конвенції.

Зазначене дозволяє виявити системоутворюючу властивість елементів верховенства права та їх вимог безпосередньо з текстів судових рішень. Разом із цим, вкрай важливим є застосування методу дискурсивного аналізу. Опираючись на аргументи, запропоновані Л. Ерво у своїй статті під назвою «Приховані значення в практиці Європейського суду з прав людини», варто зауважити, що право, будучи продуктом суспільного дискурсу, не слід тлумачити в різних правових ситуаціях однаково. Натомість, дискурс-аналіз допомагає виявити прихований зміст спірного поняття через дослідження певного типу «сигналів, які мова пропонує нам як адресатам» [82, с. 210-211].

Таким чином, з ракурсу стандартів верховенства права, рішення Суду повинні оцінюватися саме з урахуванням дискурс-аналізу, оскільки це дозволить визначити ті цінності, які оточують нашу правову реальність. Право певною мірою є відображенням соціальної дійсності, а діяльність Суду в частині тлумачення правових ситуацій є своєрідним аналітичним алгоритмом, у рамках якого конкретне судове

рішення розглядається як текст, що аналізується за сукупністю соціокультурних практик.

Разом усі ці методологічні аргументи дозволяють розробити специфічну *«систему координат» стандартів верховенства права*. Необхідність сформулювати цю систему викликана двома генетично важливими потребами у сфері розвитку концептуальних уявлень про верховенство права.

По-перше, побудувати більш-менш чітке (але не вичерпне) розуміння змісту верховенства права, дозволить як науковцям, так і практикам оперувати його міжнародними стандартами. Особливо, це стосується того факту, що у більшості випадків рішення Суду містять лише «сліпі» посилання на вимоги принципів, які формують елементний склад самого принципу. Наприклад, у справі «Мюррей проти Нідерландів», розглядаючи питання про застосування європейських стандартів до вирішення цієї справи, Суд наголосив на наступному. Хоча гарантії судового перегляду набувають чинності не пізніше, ніж через двадцять років після позбавлення волі, той факт, що існують недостатньо визначені критерії відповідного перегляду «є проблематичним з точки зору європейських прав людини». Тому, при формулюванні відповідних критеріїв судового перегляду, дозволяється використання доволі високого рівня розсуду. Зрештою, ув'язнений не може знати, що і за яких умов він повинен робити щоб звільнитися. Проте, додаткова конкретизація цих критеріїв, враховуючи думку постраждалого та тих, хто залишився в живих із близьких родичів, або ж ризик рецидиву, є недостатнім для задоволення «вимог принципу законності» [266].

По-друге, встановлення переліку компонентів верховенства права сприятиме процесу соціалізації правових норм. Зокрема, це відбувається тоді, коли національні правові порядки (як одні із ключових адресатів міжнародної правотворчої діяльності) імплементують і адаптують міжнародні стандарти принципу верховенства права. Відтак, це супроводжується процесом взаємопроникнення правових норм (так званою «правовою дифузією»). Тоді очевидно, що результати подібного процесу повинні чітко виявлятися не тільки в національній судовій практиці, а й у вітчизняній правотворчій діяльності. Більш детальне теоретико-правове обґрунтування

окресленого аспекту буде розглянуте в межах підрозділу 3.2. дисертаційного дослідження.

Із цієї причини, вищезгадана «система координат» уявляє собою внутрішню телеологічну структуру принципу верховенства права і, тому може бути сконструйована наступним чином.

1) *Принцип законності* аксіологічно може бути представлений у вигляді наступних вимог:

- *Вимога верховенства закону* як основної форми права вітчизняної правової системи – за своєю природою є складною багаторівневою вимогою, що з урахуванням національного контексту передбачає, що закон як нормативно-правовий акт посідає перше місце в ієрархії національних джерел права. Іншими словами, закон є домінуючою формою (джерелом) національного права. Ця вимога є першочерговою, у відповідності до загальновизнаного правила, всі дії держави повинні бути законодавчо передбачені і здійснюватися у відповідності до приписів національного законодавства. До найважливіших аспектів цієї вимоги слід віднести те, що всі дії як органів державної влади, так і громадян повинні відповідати нормативно-правовим приписам закону, що покликаний регулювати визначені правовідносини. Доповнюючи цю тезу, особливого значення набуває вимога, відповідно до якої нормативно-правові акти індивідуальної дії повинні відповідати приписам, встановленим національним законом [286; 318; 335].

- *Вимога заборони ретроактивного застосування норм закону* (вимога заборони зворотної дії закону) означає, що визначення конкретного складу злочину і призначення відповідного покарання повинне базуватися лише на основі закону (принцип *nullum crimen, nulla poena sine lege*). Окреслена вимога також передбачає, що система кримінального права не повинна бути зорієнтованою на застосування кримінального закону на шкоду обвинуваченому, зокрема, якщо таке застосування здійснене за аналогією [279; 295; 297].

- *Вимога законності дій та рішень*, прийнятих національними урядами при здійсненні своїх суверенних повноважень у сфері зовнішньої політики та веденні бойових дій [268].

- *Вимога чіткої передбачуваності норм позитивного права*, що означає, що кожен акт чи рішення державної влади повинен реалізовуватись у відповідності до чітких законодавчих приписів. Своєю чергою, має бути чітко сформульоване правове положення, яке є невід'ємним елементом судового тлумачення [268].

- *Вимога чіткого та недвозначного визначення меж обмежень*, які можуть бути накладені на реалізацію прав людини, що є «необхідним у демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки та запобігання порушенням та злочинам [321]. Зокрема, у справі «Хорошенко проти Росії» Суд наголосив, що держава не володіє в цьому питанні абсолютною повнотою свободи в частині запровадження обмежень у загальному вигляді, не передбачаючи будь-якого ступеня гнучкості для визначення того, чи є обмеження в конкретних випадках доцільними або дійсно необхідним [304].

- *Вимога, відповідно до якої норми кримінального права не повинні достатньо широко тлумачитися на шкоду обвинуваченому [319].*

2) *Принцип юридичної визначеності* передбачає наступні традиційні вимоги:

- *Вимога щодо достатньо чіткої та передбачуваної національної законодавчої бази [324].* Ця вимога тісно пов'язана із питанням позбавлення волі та здатністю держави відповідати стандартам законності. Зокрема, у справі «Хлайфія та інші проти Італії» Суд наголосив, що надзвичайно важливо, щоб умови для позбавлення волі відповідно до законодавства кар'єни були чітко визначені, при цьому сам закон має бути передбачуваний у його застосуванні і відповідати стандартам «законності», встановленими нормами Конвенції. Своєю чергою «законність» розуміється як стандарт, який вимагає, щоб усі закони були достатньо точними у їх змістовному аспекті, з метою створення умов для особи, за яких вона спроможна, якщо це необхідно, передбачити, в мірі закладеній певними обставинами, наслідки, які та чи інша дія може мати за собою [271].

- *Вимога забезпечити стабільність у правових ситуаціях [324].* Означена вимога передбачає, що одним із найважливіших аспектів правової визначеності є те, що закон не повинен бути змінений несподівано [293]. Вважається, що ця вимога є важливою, оскільки вона зберігає довіру громадськості до системи національного

законодавства, головним чином через те, що стабільність у правових ситуаціях безпосередньо впливає з послідовності закону та, відповідно, узгодженості судових рішень [309; 335].

- *Вимога, згідно із якою позиції зацікавлених осіб у конкретній ситуації не повинні залишатися поза межами правового регулювання протягом будь-якого періоду часу [287].*

- *Вимога забезпечення розгляду судових справ у розумний термін, що запобігатиме виникненню ситуацій, за яких, органи державної влади та інші зацікавлені особи в конкретній ситуації перебували у стані невизначеності протягом тривалого періоду часу [333; 328].*

- *Вимога законної сили судового рішення, його легітимності та остаточності [288]. У зв'язку з цим, слід забезпечити певний рівень конкретності критеріїв та умов, пов'язаних із переглядом судового вироку. Тому, одним із аспектів юридичної визначеності є встановлення більш менш точних часових рамок для перегляду судового вироку [317].*

- *Вимога вільного доступу до засобів правового захисту [322].*

- *Вимога покращення доступу до законодавства, що передбачає наявність зобов'язання у держави створити всі умови, необхідні громадянам для отримання доступу до тексту будь-якого закону [332]. Наприклад, у справі «Де Томмазо проти Італії», ЄСПЛ у розділі щодо загальних принципів, чітко окреслив, що: «Суд знову звертається до своєї усталеної прецедентної практики, згідно з якою вираз «відповідно до закону» не тільки вимагає, щоб оскаржувана міра мала відповідне закріплення у внутрішньому законодавстві, але важливим також є якість такого закону, що передбачає вимогу забезпечення його доступності для відповідних осіб» [306].*

Особливу увагу слід приділяти тому факту, що наявна вимога передбачає не тільки доступність національного законодавства, але, перш за все, доступність всього національного права. У цьому відношенні, у справі «Корбела проти Угорщини», Суд визнав, що, говорячи про «закон», стаття 7 Конвенції посилається на ту концепцію, відповідно до якої усі джерела (форми) права, писані й неписані, обов'язково повинні

відповідати таким якісним вимогам як, зокрема, доступність та передбачуваність [327]. Відповідно, вимога доступності національного законодавства також включає доступ до рішень національних судів.

- *Вимога слідувати доктрині «законних очікувань».* У залежності від специфіки справ, які розглядалися судами, ця доктрина має досить різні аспекти розуміння. Зокрема, у деяких випадках відповідні особи мали право посилалися на той факт, що правовий акт, на підставі якого вони понесли фінансові зобов'язання, не буде ретроспективно визнаний недійсним на шкоду їм. Таким чином, поняття «законного очікування» раціонально пояснюється наявністю правового акту, який має надійну правову основу і який ґрунтується на повазі до права власності [307].

3) *Принцип запобігання виникненню свавілля і зловживання державною владою* формується із сукупності наступних вимог:

- *Вимога надання належних та повноцінних гарантій проти свавілля органів державної влади* [267].

- *Вимога чіткого та обмеженого надання дискреційних повноважень.* Це означає, що дискреційні повноваження, надані тому чи іншому державному органу, повинні бути чітко визначені і надані в порядку, встановленому законом. Наприклад, у справі «Іласку та ін. проти Молдови та Росії», Суд зазначив, що «будь-який захід, спрямований на позбавлення особи свободи, повинен ґрунтуватися на рішенні органу з відповідними повноваженнями, а також реалізовуватися уповноваженим органом виконавчої влади і не повинен бути довільним» [310]. У загальних рисах це означає, що національна правова система повинна з достатньою чіткістю вказувати обсяг дискреційних повноважень, наданих компетентним органам, а також спосіб їх здійснення. Із цих позицій, рівень точності, необхідний для внутрішнього законодавства, залежить у значній мірі від змісту даного інструменту, сфери, для регулювання якої він призначений, а також кількості та статусу реципієнтів, яким він адресований [331].

- *Вимога забезпечити законність та обґрунтованість рішень державних органів.* Зокрема, у згаданій раніше справі «Хлайфія та ін. проти Італії» було наголошено, що національне законодавство повинно містити вичерпний перелік

допустимих підстав, на основі яких особи можуть бути позбавлені волі, а позбавлення волі не буде законним, у випадку якщо воно не підпадає під дію однієї із таких підстав [271].

- *Вимога, відповідно до якої національні уряди повинні забезпечити заходи правового захисту від свавільного втручання з боку органів державної влади [301; 312].*

- *Вимога встановити механізми підзвітності органів державної влади [289; 300] органам громадського контролю.*

- *Вимога збереження послідовного тлумачення внутрішнього законодавства національними судами [275].*

4) **Принцип поділу влади** зумовлює наявність наступних вимог:

- *Вимога оптимальних механізмів саморегулювання, які б передбачали працюючу систему стримувань і противаг [326].*

- *Вимога дотримання будь-яких теоретичних конституційних концепцій щодо допустимих меж взаємодії суб'єктів владних повноважень [337].*

5) **Принцип пропорційності** може бути деталізований за допомогою наступних вимог:

- *Вимога, згідно з якою тяжкість покарання в кримінальному законодавстві повинна відповідати ступеню тяжкості злочину. Наприклад, у справі «Кіпр проти Туреччини» було зазначено, що при визначенні штрафних санкцій, Суд діє в межах, встановлених принципом пропорційності і з повним урахуванням таких факторів, як об'єктивна тяжкість протиправної поведінки, рівень навмисності або безрозсудності правопорушника, ступінь шкоди, завданої людині, результатами, отриманими внаслідок дій правопорушника, й імовірності не відновлення порушеного права [285; 315; 338].*

- *Вимога, згідно з якою заходи, що вживаються органами виконавчої влади, повинні бути пропорційними меті, яку планується досягти [272; 291; 305].*

У цьому випадку, судова практика свідчить, що принцип пропорційності як елемент верховенства права є вираженням і конкретизацією основних особливостей

національної правової системи, що належать до тих, які відповідають вимогам належної організації інституційної системи.

У цілому, функція пропорційності полягає в оцінці адміністративних моделей управління. Таким чином, особлива складова верховенства права передбачає собою певні структурні рівні оцінювання, які можуть бути відображені в таких вимогах, як доцільність (вказує на те, якою мірою втручання або будь-які пов'язані із ним дії відповідають загальній меті такого втручання), необхідність (означає, що при застосуванні методів втручання не повинно існувати будь-якої альтернативи в обранні інших дій/заходів, які б вважалися менш суворими для відновлення порушеного права людини і, які б вважалися не менш ефективними, ніж обрана дія/захід), пропорційність *stricto sensu* (відображена у вимозі збереження балансу в розумному співвідношенні інтенсивності дій, спрямованих на обмеження прав людини, з важливістю причин такого обмеження в конкретному випадку).

б) **Принцип здійснення ефективного правосуддя** може розглядатися як найбільш комплексний і багаторівневий елемент верховенства права, оскільки з позицій широкого підходу цю засаду слід розглядати як ідеал, спрямований на матеріалізацію прав людини в процесі здійснення судочинства.

Як вказується у науковій літературі, цей «концепт не тільки охоплює доступ до судової процедури, а й стосується безпосередньо результату такої процедури або заходу. Зокрема, це поняття стосується питання, чи є результат «справедливим і рівнозначним» або, можливо, спрямований на реалізацію лише «формальної справедливості» [92].

Таким чином, при здійсненні систематизації вимог верховенства права, обумовленими принципом ефективного правосуддя, найбільш доцільним вбачається виокремити деякі кластери, які формуються за предметними ознаками таких вимог.

Інституційні вимоги складаються із:

- *Загальної вимоги щодо забезпечення права на доступ до суду, яке повинно бути практичним та ефективним.* Останнє означає, що «факт наявності у особи доступу до національних засобів правового захисту, тільки для того, щоб їй було сказано, що її дії заборонені в силу закону, не завжди відповідає вимогам п. 1 ст. 6

Конвенції». Рівень доступу до суду, який надає національне законодавство також повинен бути достатнім, аби забезпечити «право людини на суд», беручи до уваги принцип верховенства права в демократичному суспільстві». Зокрема, подібні якісні характеристики виявляються у вимозі, згідно з якою особа повинна мати чітку, практичну можливість оскаржити дію, що може бути розцінена як така, що порушує її право [283]. За своєю природою, ця вимога дістає свій логічний вияв у ряді процедурних вимог, які будуть проаналізовані нижче.

- *Вимога створення та сприяння функціонуванню судів, «встановлених законом».* У загальному плані, подібне формулювання передбачає, що національна правова система містить, зокрема, законодавство про організацію та компетенцію системи органів судової влади [320]. У цьому контексті, подібне законодавство передбачає, у тому числі, положення, що стосуються незалежності представників органів судової влади, тривалості їх повноважень, неупередженості та існування процесуальних гарантій. Таким чином, формулювання «суд, встановлений законом» змістовно передбачає не тільки обов'язкову наявність правової підстави функціонування суду, але й також дотримання ним конкретних правил, які регулюють основи його організації [277].

- *Вимога, згідно з якою справу має розглядати незалежний і неупереджений суд.* Ця вимога за своєю суттю є комплексною, оскільки включає два взаємопов'язаних між собою аспекти – незалежність судової влади та її неупередженість. Перший аспект прямо відображає необхідність встановлення як формальних, так і матеріальних гарантій незалежності суду від інших гілок державної влади. З огляду на це, для виконання означеної вимоги застосовуються наступні критерії оцінки: спосіб призначення членів судової влади, тривалість їх повноважень, наявність гарантій у разі виникнення зовнішніх тисків [282]. Другий аспект, відповідно до якого суд повинен бути «неупередженим», означає, що суд повинен діяти об'єктивно та без застосування буд-яких явно необґрунтованих привілеїв до визначеної сторони судового процесу. Так само, як і перший аспект, неупередженість судової влади також оцінюється за певними критеріями, які реалізуються у так званих суб'єктивних і об'єктивних підходах [273].

- *Вимога встановити та забезпечити функціонування системи загального оприлюднення судових адміністративних рішень, яка забезпечує справедливий баланс між інтересами влади та зацікавлених осіб.* Наприклад, у справі «Гефре проти Франції» Суд визнав, що така вимога не повинна вважатися непропорційним втручанням у реалізації права доступу до суду [339].

- *Вимога встановлення розумних судових витрат.* У деяких справах наголошується, що органи судової влади не змогли забезпечити належний баланс між, з одного боку, інтересом держави у стягненні судових витрат у процесі розгляду позовів і, з іншого боку, інтересом заявника до підтвердження своєї вимоги за допомогою звернення до суду [299].

Вимоги процедурного характеру можуть бути систематизовані наступним чином:

- *Вимога щодо формулювання чітких критеріїв прийнятності для оскарження судового рішення* [314].

- *Вимога уникнення надмірного формалізму, який би порушив справедливість провадження* [265; 281].

- *Вимога забезпечити право на справедливий судовий розгляд, що в першу чергу виявляється у вимозі, відповідно до якої сторони провадження повинні мати ефективний судовий засіб, що дозволить їм захищати свої громадянські права* [270].

- *Вимога забезпечити належне здійснення правосуддя, що в першу чергу відображається у вимозі ретельного та належного проведення провадження та правильному застосуванні норм процесуального права* [302].

- *Вимога, згідно з якою національні суди повинні брати до уваги конкретні обставини справи і не застосовувати відповідні правила і прецедентне право занадто жорстко* [340].

- *Вимога про відправлення правосуддя без затримок, тобто вимога забезпечення «розумного строку» розгляду справи.* Ця вимога передбачає, що національна правова система повинна надавати всі необхідні правові інструменти та інституційні можливості, що необхідні для організації відповідної судової системи

таким чином, щоб національні суди могли гарантувати кожному право на остаточне рішення щодо спорів, що стосуються прав та обов'язків з урахуванням розумної тривалості провадження [296]. Відповідно до прецедентної практики, існують спеціальні критерії, які використовуються для оцінки обґрунтованості тривалості судового провадження. Серед них, зокрема, складність справи, поведінка заявника та відповідних органів державної влади, а також те, що було «поставлено на карту» для заявника у спорі [322].

Спеціальні вимоги пов'язані із особливими гарантіями, які дають особі право на справедливий судовий розгляд. Спеціальні вимоги можуть бути систематизовані наступним чином:

- *Вимога встановити систему правової допомоги, яка може надати особам значні гарантії їх захисту від свавілля* [308]. Щоб виконати цю вимогу, національна правова система повинна забезпечити незалежність юридичної професії від держави [290].

- *Вимога організації ефективної системи виконання судових рішень.* У першу чергу, це відображається у вимозі запобігання необґрунтовано великої затримки у виконанні судового рішення. Зокрема, у справі «Хорнсбі проти Греції» Суд підкреслив, що «право на суд» буде вважатися ілюзорним, якщо національна правова система дозволить остаточному судовому рішенню залишатися невиконаним, що, в свою чергу, завдає значну шкоду одній зі сторін. Виконання рішення, прийнятого будь-яким судом, повинно розглядатися як невід'ємна частина «судового розгляду», з урахуванням цілей ст. 6 Конвенції [276]. Відповідно, невиконано велика затримка у виконанні обов'язкового судового рішення може, таким чином, порушувати Конвенцію [292].

7) **Принцип рівності та недискримінації** передбачає наявність вимог наступного характеру:

- *Вимога щодо рівного ставлення до осіб* [334]. Зазначене передбачає вимогу, згідно із якою усі юридичні привілеї та винятки повинні ґрунтуватися на законній меті та бути закріпленими у національному законодавстві з урахуванням принципу пропорційності [303; 325]. Зазначена вимога взаємодіє із наданням

позитивних заходів дискримінації з метою подолання структурних нерівностей, що можуть існувати у національній соціальній стратифікації.

- *Вимога заборони дій, спрямованих на дискримінацію, та вимога сприяння праву особи бути вільною від дискримінації* [316]. Ця вимога також передбачає потребу, відповідно до якої національне законодавство повинне чітко визначати та забороняти також і випадки появи непрямой дискримінації [298].

- *Вимога наявності процесуальних гарантій, закріплених у національному законодавстві щодо захисту від дискримінації* [336].

- *Вимога забезпечення дотримання принципу рівності в законі, зокрема шляхом досягнення об'єктивного обґрунтування диференціації* [269; 330]. У своїх рішеннях Суд неодноразово наголошував, що ст. 14 Конвенції не забороняє державам ставитися до різних соціальних груп по-різному, щоб сприяти усуненню «фактичної нерівності» між ними. У той же час, різниця у ставленні є дискримінаційною, якщо вона не переслідує законної мети або якщо не існує розумного співвідношення пропорційності між використаними засобами та метою, яку планувалося досягти [303].

8) *Принцип транспарентності* формує наступні вимоги:

- *Вимога забезпечити вільний доступ до інформації та/або офіційних документів*, які знаходяться у віданні органів державної влади. Вважається, що така вимога дозволяє громадськості вивчати і формувати думку з будь-яких питань, що становлять суспільний інтерес, у тому числі щодо способу функціонування органів державної влади в демократичному суспільстві.

У більш широкому сенсі, ця вимога може бути перефразована як вимога забезпечення прямого способу ведення державних справ з питань, що становлять інтерес для суспільства в цілому, що, у свою чергу, дозволяє говорити про участь громадськості у процесах законотворчості не делеговано, а безпосередньо [274].

- *Вимога забезпечити інструменти моніторингу фінансової діяльності політичних партій з метою встановлення їх підзвітності*, що має важливе значення для забезпечення суспільної довіри до політичного процесу всередині країни. Зважаючи на фундаментальну роль, яку відіграють політичні партії у належному

функціонуванні демократичних режимів, можна вважати, що громадськість зацікавлена у проведенні відповідного моніторингу та запровадженні санкцій за будь-які неправомірні витрати, особливо стосовно політичних партій, діяльність яких фінансується з видатків, передбачених державним бюджетом [278].

- *Вимога про надання чітких процедурних гарантій у процесах, пов'язаних із виборчими справами* [323].

Проведений вище аналіз підтверджує висловлену у попередньому розділі тезу, що у рамках практики ЄСПЛ верховенство права відображається як комплексний «мета-правовий» принцип, тобто визнана максима, яка, у її внутрішній нормативній побудові, складається із набору взаємопов'язаних компонентів (під-принципів та вимог, що впливають з них). Останні у їх логічній єдності формують відповідні міжнародні стандарти. Такі стандарти можуть бути сприйняті та реалізовані на двох рівнях. Перший рівень – це рівень національного законодавства, де внутрішнє законодавство розробляється або удосконалюється в рамках окреслених міжнародних стандартів. Другий рівень передбачає, що результати судової практики ЄСПЛ мають безпосередній вплив на діяльність національних судів.

Ураховуючи це, у науковій літературі влучно наголошується, що «найбільш безпосередньо практичне значення правових теорій полягає у тому, що вони забезпечують моделі реалізації судочинства, і треба посилатися на етичні засади з тим, щоб оцінити рішення, які ж моделі інтерпретації можуть використовуватися судами» [53,с. 24].

Запропонований підхід, який, безумовно потребує подальшої розробки та більш системної специфікації, свідчить про те, що рішення ЄСПЛ, де розглядаються ті чи інші стандарти принципу верховенства права, значною мірою сприяють розвитку національної правової практики. У результаті, еволютивне тлумачення статей Конвенції створює передумови для виникнення якісно нових аспектів функціонування верховенства права, яке, своєю чергою, виявляється у певному його елементі або вимозі.

Отже, діяльність Суду у сфері розвитку стандартів принципу верховенства права має три ключові аспекти: 1) нормативний 2) правовий 3) інституційний. Таким

чином, концепт елементів верховенства права є тривимірним, оскільки вони (елементи) можуть бути визначені трьома способами.

По-перше, елементи верховенства права можуть бути визначені як принципи, що відображають вимоги, закріплені в міжнародному праві для забезпечення необхідного рівня справедливості у регулюванні суспільних правовідносин.

По-друге, принципи верховенства права також можуть виявлятися на рівні методу, коли окремий елемент розуміється як метод поведінки суб'єктів суспільних правовідносин (як громадян, так і органів державної влади).

По-третє, у певних умовах правового регулювання, конкретні елементи верховенства права можуть бути представлені як певний правовий режим, який виражається у тому, що учасники визначених правовідносин дотримуються, виконують, а також сприяють розвитку певних правил поведінки, що відображають як формальні, так і матеріальні параметри верховенства права.

Оскільки обсяг цього дослідження зумовлений вирішенням питань, пов'язаних із сприйняттям та імплементацією стандартів верховенства права, запропонована методологія дає підстави для опису двох концептуально важливих моделей доктриналізації ролі судової правотворчості ЄСПЛ:

1) розвиток змістовного аспекту правової норми (який відбувається шляхом внесення змін до національного законодавчого акту);

2) створення нової правової норми (шляхом непрямого впливу на тенденції процесів національної правотворчості).

Візуально, це може бути зображене на Рис. 2.2., який схематично показує, як діяльність Суду може вплинути на еволюцію національних доктрин принципу верховенства права. При цьому, особливу увагу слід приділяти не стільки правореалізаційним, скільки правотрансформаційним аспектам міжнародних актів судової правотворчості.

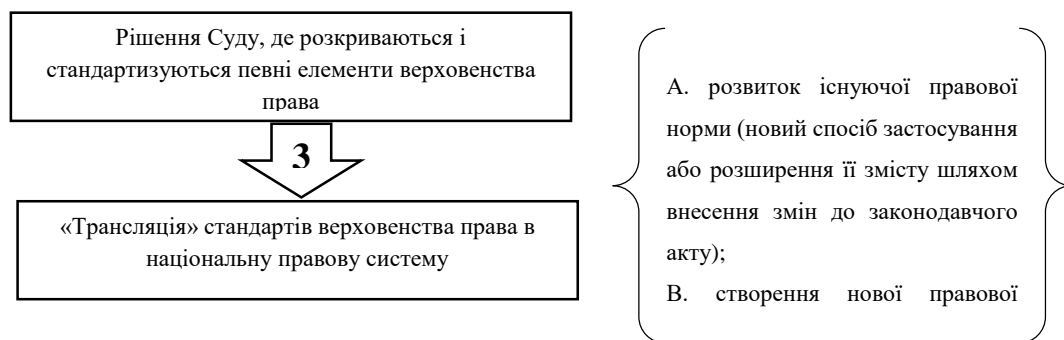

Рис. 2.2. Вплив правотворчої діяльності ЄСПЛ на еволюцію національних доктрин принципу верховенства права

У рамках юриспруденції ЄСПЛ варто говорити про правову діяльність, у контексті якої окремі аспекти реалізації принципу верховенства права консолідуються і закріплюються на рівні вирішення конкретного правового спору. Таким чином, саме по собі рішення Суду безпосередньо створює своєрідний стандарт для застосування тих чи інших елементів досліджуваної засади або розкриває її якісно новий зміст шляхом тлумачення окремої міжнародно-правової норми через призму сукупності визначених соціально-економічних контекстів.

У практиці ЄСПЛ закріплюються окремі аспекти реалізації принципу верховенства права, що виявляють себе у якості матеріальних та формальних компонентів. Тому, саме по собі судове рішення безпосередньо створює своєрідний стандарт правозастосування того чи іншого елемента досліджуваного принципу, або ж розкриває його нову змістовну грань.

У зв'язку із цим, з позицій міжнародної судової правотворчості, принцип верховенства права може розглядатися наступним чином:

- (1) як результат тлумачення норм міжнародного права (зокрема, конвенційного і звичаєвого);
- (2) як засіб розробки нових інструментів м'якого права;
- (3) як модифікатор національних правових норм;
- (4) як набір стандартів, що виявляються у нормативній моделі юридичної аргументації, необхідній для справедливого вирішення правового спору.

Висновки до Розділу II

Інтернаціоналізація принципу верховенства права можлива завдяки наявності механізму взаємодії правової системи міжнародного суспільства із правовими системами окремих країн. Рушійну силу такого механізму становить міжнародна правотворча діяльність. Її суть полягає у безпосередній універсалізації та стандартизації правових цінностей та ідей верховенства права. У подальшому вони матеріалізуються у відповідних актах правотворчості у вигляді спеціальних міжнародних стандартів.

Оскільки національні концепти принципу верховенства права посідають центральне місце у кожному внутрішньодержавному правовому регулюванні, їх змістовне удосконалення на глобальному рівні є об'єктивно зумовленим і необхідним процесом. Таким чином, має сенс розглядати міжнародну правотворчість не тільки як засіб нормативізації міжнародних процесів правоутворення, але і як засіб безпосереднього усунення нормативних невідповідностей, що існують у межах конкретної внутрішньодержавної правової системи.

У контексті інтенсивних процесів правової глобалізації відбувається поступовий відхід від розуміння міжнародної правотворчості суто як діяльності держав у сфері розробки традиційних (жорстких) джерел міжнародного права. Розширення змісту цієї категорії відбувається за рахунок включення й інших акторів міжнародного права, зокрема, ООН, ЄС та ЄСПЛ.

Одним із результатів їх правотворчої діяльності виступають також і акти м'якого права. Останні спроможні більш детально конкретизувати зміст відповідних стандартів принципу верховенства права і характеризуються більш гнучкою процедурою їх «сприйняття» національними правовими системами. Подібний тип правотворчості розглядається у якості неформального, адже не передбачає класичну процедуру ратифікації міжнародно-правових норм і, як наслідок, взяття державами на себе відповідних зобов'язань міжнародно-правового характеру.

У цьому розмежуванні найкраще виявляються внутрішні цілі міжнародної правотворчості, оскільки вони дозволяють розглядати створення стандартів принципу верховенства права у якості кінцевої мети глобальної правової системи.

Іншими словами, цей принцип виступає безпосереднім об'єктом правотворчої діяльності вищезгаданих міжнародних організацій.

Так, у правотворчих актах ООН верховенство права закріплюється як: 1) норма-ціль; та 2) норма-принцип. Як норма-ціль зазначена ідея декларується у вигляді загальної мети організації і таким чином формує внутрішню цілеспрямованість нормативної системи її існування в частині забезпечення глобального миру та безпеки. Як норма-принцип, верховенство права постає вже безпосередньо як набір конкретних правових стандартів (у вигляді простих елементів), які слугують у подальшому одночасно і джерелом, і засобом реформування національних правових систем.

Водночас, у розрізі ЄС, верховенство права постає у якості: а) принципу системоутворюючого значення, тобто як основа внутрішнього правопорядку організації; б) як ідеологічна правова цінність, що наділена як морально-етичною, так і політико-правовою складовою. Саме як ідеолого-правова цінність, принцип верховенства права уособлює цільову причину існування зовнішньої мети Союзу, тобто його прагнення до інтеграції із національними правовими системами.

На відміну від ООН, правотворчі акти ЄС не містять єдиного переліку відповідних стандартів досліджуваного принципу. У більшості випадків правотворча діяльність організації у сфері розробки міжнародних стандартів принципу верховенства права не орієнтується на змістовну конкретизацію його елементів. Залежно від правової природи, подібні стандарти можуть бути матеріалізовані у вигляді наступних правових інструментів: 1) загальнообов'язкові правові інструменти (постанови, директиви, рішення); 2) необов'язкові правові інструменти (резолуції, рекомендації, висновки); 3) інші правові інструменти (програми дій).

Не менш важливою в удосконаленні змісту верховенства права є правотворча діяльність ЄСПЛ. Застосування еволютивного підходу до тлумачення статей Конвенції дозволяє Суду наділити досліджуваний принцип динамічною природою. Дослідження, аналіз та систематизація судової практики дають можливість встановити більш менш вичерпний перелік структурних складових верховенства права (сукупності його під-принципів та відповідних вимог, що з них випливають).

Зазначене сприяє подальшій їх соціалізації у якості стандартів міжнародно-правового характеру. У сфері розвитку стандартів принципу верховенства права, правотворча діяльність ЄСПЛ характеризується єдністю трьох аспектів: 1) нормативного; 2) правового та 3) інституційного.

Саме з цієї причини, міжнародна судова правотворчість впливає на систематичну еволюцію національних доктрин верховенства права, оскільки сприяє відповідним правотрансформаційним процесам усередині правової системи країни.

Зважаючи на викладене, у результатах міжнародної правотворчості стандарти принципу верховенства права набувають своєї зовнішньої форми вираження і таким чином, мають здатність потенційно впливати на реформування національних правових систем, зокрема в частині їх правової модифікації. Незважаючи на зовнішні цілі функціонування правових систем суб'єктів міжнародної правотворчості, стандарти принципу верховенства права закріплюють певні правові нормативи. Вони можуть: або а) бути закріплені безпосередньо у вигляді міжнародно-правової норми; або б) існувати у вигляді аксіологічних орієнтирів-установок, які хоча і викладаються у правових текстах, проте не мають загальнообов'язкової юридичної сили.

При цьому, саме вид мети (зовнішня або внутрішня) безпосередньо обумовлює тип міжнародної правотворчої діяльності в частині розробки тих чи інших стандартів верховенства права та їх подальшої долі в національних імплементаційних процесах.

РОЗДІЛ III. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ

3.1. Взаємодія правових систем як основа імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права

Вивчення тенденцій розвитку права у його наднаціональному вимірі свідчить про стрімку глобалізацію окремих аспектів суспільного життя [62, с. 99-109; 91; 108; 172, с. 50-53]. Не виключення становить й інтернаціоналізація принципу верховенства права, суть якої було попередньо розглянуто в окремих підрозділах дисертації. Відтак, національні правові системи повинні бути у змозі гармонійно поєднувати власні правові традиції у сфері реалізації досліджуваної засади із новими моделями правового регулювання, що формуються у межах глобальною правовою системи.

Попередні частини роботи (а саме підрозділи 2.2. та 2.3.) були присвячені питанням стандартизації принципу верховенства права в процесі правотворчої діяльності міжнародних інституцій. Тому, ця частина дослідження має на меті показати яким чином явище глобалізації впливає на взаємодію усіх рівнів глобальної правової системи (міжнародного, регіонального та національного).

Для цього нижче зроблено спробу запропонувати вихідні теоретико-правові позиції стосовно ролі такої взаємодії для формування заходів, спрямованих на визнання юридичної сили і ефективності організаційного забезпечення впровадження міжнародних стандартів верховенства права у правові системи держав. Актуальність вказаного підкріплюється також й тим фактом, що в межах української правової науки подібних досліджень досі не було проведено.

Загальновизнаним є факт, що правова система країни не функціонує ізольовано від інших правових систем. Крім того, практика останніх років свідчить, що розвиток національних правових систем у більшій мірі залежить від процесів, що відбуваються у глобальному суспільстві як соціальній макросистемі [1, с. 9; 38, с. 61].

На сьогодні немає жодної розвинутої країни, яка б не проголошувала на конституційному рівні важливість відповідності державної політики правовим

стандартам, виробленим на міжнародному рівні. Зазначене пояснюється у першу чергу спроможністю глобальної правової системи продукувати різноманітні моделі правового регулювання [134, с. 39], які можуть бути повністю або часткового впровадженні у внутрішні практики країн з метою подолання існуючих правотворчих помилок і законодавчих колізій.

Тому, від того, наскільки правові системи країн готові «сприймати» міжнародно-правові стандарти принципу верховенства права та інкорпорувати їх у внутрішнє законодавство і юридичну практику, залежить ефективність їх цілепокладання. Іншими словами, у процесі взаємодії двох або більше рівнів правопорядків імовірність отримати чітко виражений суспільно значимий результат автоматично збільшується. У національному контексті, такий результат опосередковується на рівні належності функціонування мети правового регулювання усередині правової системи країни, а також модифікації внутрішніх цілей останньої.

Слід зауважити, що юридична природа взаємоіснування міжнародної та національних правових систем неодноразово обговорювалася на сторінках як зарубіжної, так і вітчизняної правової літератури. При цьому, у переважній більшості випадків, академічна дискусія тяжіє до вивчення домінуючого впливу міжнародної правової системи на національну [99, с. 29-32; 144, с. 14-15; 160, с. 3914-317]. Однак, помилковим є твердження на рахунок того, що міжнародне право має абсолютний пріоритет перед правом національним. Не вдаючись до детального аналізу моністичних та дуалістичних концепцій їх співвідношення, зазначимо наступне.

За своєю суттю, національна правова система у своєму функціональному аспекті є відносно динамічною [194, с. 15]. У першу чергу наявність такої властивості обумовлюється цілеспрямованістю її існування. Смысл останньої зводиться до активної і свідомої спрямованості самих підсистем правової системи на певний результат діяльності, у тому числі на належність та ефективність детермінації у ній зовнішніх та внутрішніх цілей. Останнє, зокрема, означає, що визначення вказаних цілей повинно засновуватись на принципі збалансованості, коли виконання одного типу цілей не переважає над іншими та відповідає існуючій суспільній меті. У комплексі, реалізація таких цілей вимагає від національної правової системи

узгодженості у її компонентному складі, який своєю чергою може характеризуватися нестабільністю, структурною неповнотою та суттєвими проблемами відповідного механізму дії.

Відтак, інтегративну функцію національної правової системи можна вважати вирішальною для належної реалізації її внутрішніх цілей (гарантування природних прав людини шляхом забезпечення конституційної дії принципу верховенства права). Тож, доречним уявляється твердження на рахунок того, що глобальна правова система здатна у певній мірі позитивно вплинути на подолання внутрішніх неузгодженостей правової системи певної держави [58, с. 41-46; 70, с. 8,12; 94; с. 211-213], не заперечуючи при цьому будь-яким чином концепцію національного суверенітету. Розвиваючи вищевказану тезу, зазначимо наступне.

По-перше, обов'язково слід брати до уваги те, що виходячи із теорії систем [199, с. 18], міжнародна та національні правові системи становлять єдину правову систему у її глобальному сенсі. Фактично, мова йде про існування глобальної правової системи як нового рівня існування права з наявними у ньому «міжнормативними зв'язками та залежностями» [193, с. 235].

Глобальність правової системи полягає у ієрархічних зв'язках її основних рівнів – міжнародної (як сукупного вияву регіональних) та національних. Подібні зв'язки виявляються насамперед у тому, що в рамках міжнародної правової системи відбувається універсалізація правових цінностей, які у подальшому безпосередньо інкорпорується у національні правові системи в залежності від особливих соціально-економічних та політичних контекстів.

В аспекті здійснення правового регулювання як основної функції правової системи, О. А. Львова зауважує, що в умовах сьогодення достатньо важливим є усвідомлення того, що здійснення державами своїх функцій можливе лише при все більш тісній взаємодії внутрішньодержавного права із правом міжнародним. З іншого боку, реалізація міжнародною правовою системою своєї інтегруючої функції також напряму залежить від її взаємодії із правовими порядками самих держав. У зв'язку із цим, глобальність правової системи визначається тим, що внутрішньодержавні правові системи у їх сукупності із системами наднаціонального права функціонують

у вигляді багаторівневих «правових галузей» та «інститутів», адже детермінуючим об'єктом правового регулювання виступає сама соціальна система людської цивілізації [186, с. 8,10].

Повністю погоджуючись із сформульованими вище позиціями, доповнимо їх тезою стосовно неможливості існування міжнародної і національних правових систем відособлено. Адже втрачаючи свої міжнормативні зв'язки, обидва рівні глобальної правової системи позбавляються можливості здійснювати належно функцію правового регулювання, тим самим автоматично втрачаючи можливість еволюціонувати та досягати своїх внутрішніх та зовнішніх цілей. Здійснення останніх зокрема унеможлиблюється, оскільки глобальна правова система зазнає внутрішньої дезінтеграції (наприклад, коли правова система країни не спроможна сприйняти та адаптувати правові цінності, сформовані на наднаціональному рівні). Своєю чергою, її цілісність хоча і характеризується системно-правовою диференціацією, проте супроводжується «масовістю правових/нормативних обмінів, заснованих насамперед на ідеях прав людини, які здатні продукувати норми права без політичної підтримки і які за межами національних правових систем з'єднують і охоплюють різні рівні глобального суспільства» [169, с. 279].

По-друге, використовуючи підхід, запропонований Г. В. Мальцевим стосовно трьох рівнів правової системи (нормативного, когнітивного та емпіричного) [187, с. 18], вважаємо, що взаємозв'язки між міжнародною та національною правовими системами найкраще виявляються саме на нормативному та когнітивному рівнях. Зокрема, на першому рівні у процесі реалізації національною правовою системою своїх зовнішніх цілей (наприклад, прагнення до вироблення єдиних правових норм, процедур і стандартів на певному регіональному рівні) відбуваються нормативні зміни в моделях правового регулювання всередині самої країни [78, с. 74-75]. Це, зокрема, може відбуватися шляхом зближення правових систем через процеси національної імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права. На другому, когнітивному рівні, зв'язок міжнародної правової системи із національними відбувається безпосередньо при виконанні останніми своїх внутрішніх цілей. «Сприйняття» внутрішньодержавними правовими системами ідей,

цінностей та понять, вироблених у межах міжнародної правотворчої діяльності, сприяє реалізації встановленої мети, що була першопочатково закладена на нормативному рівні. Тут доречно вести мову про конвергенцію цінностей [161, с. 479-491], що виступає закономірним результатом взаємодії усіх підсистем глобальної правової системи.

Запропоновані міркування дозволяють сформулювати визначальний для цього підрозділу методологічний орієнтир: *за своїм змістом зв'язки між міжнародною та національними правовими системами можуть бути представлені не тільки у вигляді зв'язків субординації, комунікації та координації, але й у вигляді зв'язків взаємовпливу.*

Використовуючи аналогію із економічною теорією, ці зв'язки можна відобразити у якості відношення попиту та пропозиції, адже реалізація національними правовими системами своїх внутрішніх цілей формує своєрідний «попит» для міжнародної правової системи на нові матеріальні джерела правового регулювання суспільних відносин. Тим часом, міжнародна правова система шляхом акумуляції відповідних потреб та інтересів може запропонувати відповідну «пропозицію» у якості міжнародно-правового стандарту, що згодом може бути імплементований у національний механізм правового регулювання. Саме цим і можливо пояснити значення взаємодії міжнародної правової системи із національною для імплементации міжнародних стандартів принципу верховенства права. При цьому, уявляється, що наслідком такої взаємодії можуть виступати: 1) прямі зобов'язання стосовно імплементации міжнародних стандартів принципу верховенства права, що виявляються на рівні розробки певного джерела жорсткого права; 2) поява актів правотворчої діяльності, що належать до міжнародних джерел м'якого права, які містять уточнюючі аспекти стосовно інтерпретації того чи іншого міжнародного стандарту принципу верховенства права; такі акти мають опосередкований вплив як на процеси національної правотворчості, так і на дії спрямовані на реалізацію уже існуючих норм національного права.

Ефективність вищевказаного процесу обумовлюється у першу чергу наявністю особливого типу організаційного співробітництва, який у абсолютній більшості

випадків на сторінках англomовної літератури позначається як «rule of law promotion». Дослівно цей термін перекладається як «просування/промоція верховенства права» [68; 98]. Також цей процес інколи позначається як «rule of law strengthening» (зміцнення верховенства права) [85; 159]. Не вдаючись до філологічної дискусії стосовно існування істотної семантичної різниці між цими двома термінами, у межах цієї роботи вони використовуватимуться у якості рівнозначних, що дозволить зрозуміти реальну суть окресленого процесу.

Примітно, але переважна більшість авторів намагаються уникнути дати більш менш вичерпне визначення просування принципу верховенства права. Як стверджує С. Гамфріс: «Твердження на рахунок того, що «верховенство права» охоплює своїм змістом певну якість права чи правової системи, і передбачає, що така якість може бути більшою чи меншою мірою присутня або відсутня в певній правовій системі, що, своєю чергою, створює належну основу для оцінки такої системи...» [105, с. 6]. Зазначений аргумент здається цілком логічним, адже з позицій міжнародних стандартів, верховенство права допомагає визначити останні як дієвий правовий інструмент, спрямований на ідентифікацію переваг та недоліків урядової політики в частині практичної реалізації цього принципу усередині країни.

Тому, не дивно, що більшість науковців стверджують, що просування верховенства права має комплексний характер, оскільки передбачає спільні зусилля суб'єктів міжнародного права у вигляді багатосторонніх ініціатив спрямованих на розробку та реалізацію взаємоузгоджених програм співробітництва, що більшою або меншою мірою стосуються надання допомоги у сфері забезпечення дії верховенства у певній країні або в окремому регіоні.

Одними із перших авторів, які звернули увагу на означену проблематику були М. Цюрн, А. Ноллкемпер та Р. Перенбоом. Зокрема, вони зауважили, що поточний процес слід розглядати через призму інтернаціоналізації. Остання, по-перше, передбачає, що принципи верховенства права були сприйняті міжнародним правом з метою створення уніфікованої моделі загальних стандартів, необхідних для держав у формуванні їх майбутньої урядової політики. По-друге, інтернаціоналізація програм просування обумовлена зростаючими глобалізаційними процесами, в межах яких

зростає попит міжнародних інституцій на задоволення інтересів регіональних громад. Таким чином, осмислюючи сутність принципу верховенства права через його динаміку, дослідники підкреслили необхідність перегляду існуючої парадигми функціонування міжнародного співробітництва в контексті транснаціонального управління. Відповідно, «динамічність» як властивість верховенства права використовується насамперед з метою відображення взаємовпливу міжнародної та національних правових систем. Відтак, просування верховенства права може бути представлене у вигляді своєрідних «бінарних взаємозв'язків». Таким чином стверджується, що національні доктрини верховенства права суттєво впливають на трансформації, що відбуваються в рамках міжнародного права [181, с. 1-2].

Пропонований підхід, на нашу думку, є доволі обґрунтованим за умови врахування одного зауваження. Самі дії, спрямовані на просування верховенства права, є формами взаємодії двох або більше правових систем. Наприклад, з одного боку, це була б правова система ЄС, а з іншого – правова система європейської країни, усередині якої формулюються відповідні потреби та інтереси самих громадян. Відтак, вимоги до цієї діяльності чітко сформульовані безпосередньо самими національними правопорядками.

Із цих позицій, деякими дослідниками пропонується перелік характерних рис, що визначають досліджувану діяльність як організаційно-правову основу взаємодії усіх рівнів глобальної правової системи між собою:

(1) вона пов'язана з основними напрямками міжнародного політичного та економічного розвитку, і тому виступає спільним знаменником у «формулюванні та обґрунтуванні загальних цілей публічної політики»;

(2) відносини, що становлять предмет цієї діяльності самі по собі є скоріше добровільними, ніж загальнообов'язковими та такими, що діють в одному напрямку, оскільки передбачають наявність лише реципієнтів, до яких вони націлені;

(3) взаємодія між суб'єктами (донорами та реципієнтами) характеризується як допомога і не передбачає жодних спеціальних правових, фінансових умов та зобов'язань;

(4) подібна діяльність не передбачає міждержавних взаємовідносин і тому не суперечить змісту принципу внутрішньодержавного суверенітету;

(5) переважно орієнтоване на приватних агентів як ключових суб'єктів, що сприяють просуванню міжнародно-правових стандартів принципу верховенства права [105, с. 2-11].

Іншим аспектом цього процесу є його концептуалізація у якості гнучкого алгоритму взаємодії міжнародної правової системи із національними. Із цією метою, у науковій обіг було введено термін «динаміка верховенства права». Його використання спрямоване на те, щоб відобразити складний та багатовимірний характер дій, пов'язаних із покращенням національних доктрин досліджуваного принципу. Водночас, за своєю суттю, динаміка верховенства права набагато ширша, ніж його просування, оскільки остання входить до її складу. Із цих позицій, запропонований термін у своєму змісті охоплює наступні складові [181, с. 1-2]:

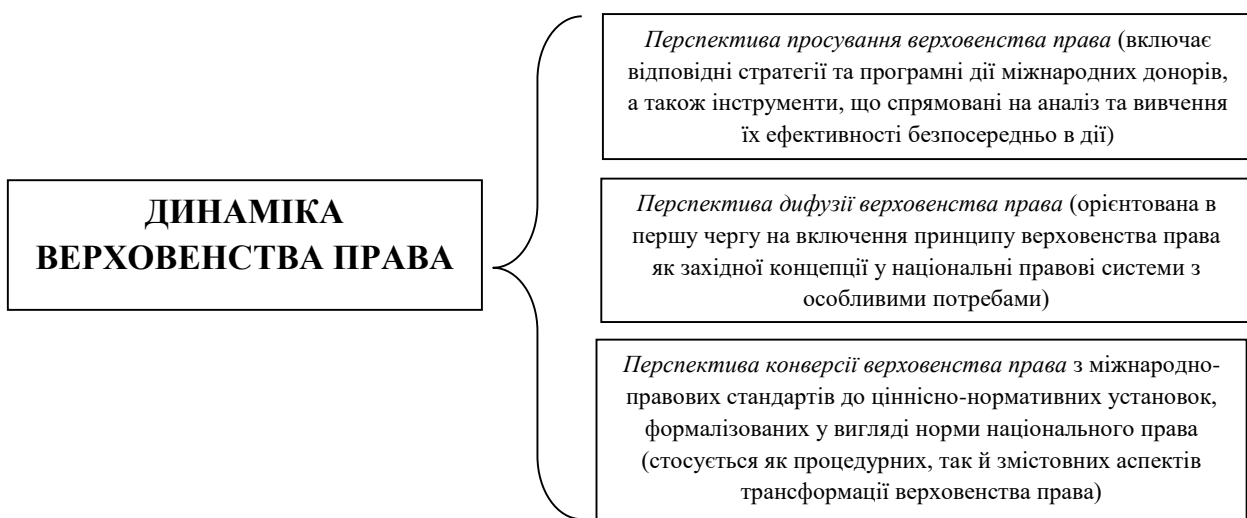

Рис. 3.1. Динаміка принципу верховенства права

Попри усю методологічну значущість запропонованого підходу, на нашу думку, автори не зазначили за допомогою якого саме процесу національні моделі принципу верховенства права мають змогу вдосконалюватися. Зазначений аспект буде розглянутий у наступному підрозділі дисертаційного дослідження.

У той же час, інші науковці розглядають діяльність з просування у більш складному контексті. Ця складність відображає сам процес просування у його поєднанні із глобальною стратегією посилення економічного розвитку в регіонах, що

є життєво важливими для консолідації молодих демократій. Тому, у цілому розроблено дві варіації зазначеного явища. Перша «мінімалістична» передбачає свої результати в проведенні доцільних реформ ринкових інституцій та формалізації прав власності за допомогою спеціальних інвестиційних законів. На відміну від цього, інша «максималістична» версія охоплює питання соціальної справедливості та розподілу відповідних соціальних благ у суспільстві [180, с. 8-9].

Достатньо цікавим є більш вузький підхід, де просування верховенства права відображає у собі своєрідну «європеїзацію» внутрішньодержавних правових систем шляхом впровадження відповідних правових стандартів цього принципу. Тут сутність феномену європеїзації розкривається завдяки дії урядової системи ЄС, «у якій країни-члени є одночасно і суб'єктами, і продуктом інтеграції Союзу» [118, с. 21].

Як видно з підходів, запропонованих вище, зазначене явище має ряд властивостей, які, як правило, висвітлюються лише у західних науково-правових текстах, і які значною мірою не пов'язані між собою. На противагу цьому, запропонована нами концепція дещо відрізняється в окремих методологічних аспектах.

Перш за все, досліджуване явище слід розглядати через концепцію нормотворчої діяльності з особливим урахуванням контексту локалізації у рамках певної національної правової системи. Це питання відображається в широкому діапазоні керівних принципів допомоги ЄС, які покликані виявити, чи здатні держави «сприймати» стандарти принципу верховенства права та впроваджувати їх у внутрішні правові системи. Відповідаючи позитивно, Л. Ціммерман зазначає, що беручи до уваги національні контексти, діяльність із просування верховенства права повинна здійснюватися в рамках так званого нормативно-соціалізованого підходу. Подібний підхід загалом розглядається як «незалежна змінна, що впливає на залежний результат дифузії правових норм, у сукупності із внутрішніми факторами, що можуть негативно вплинути на цей процес» [190, с. 4].

Таким чином, на наше переконання, концепція просування верховенства права повинна передбачати вплив імплементації міжнародних стандартів цього принципу

на процес реформування у конкретній державі з повним комплексом її історичних, політичних, економічних та правових традицій. Політика у вказаній сфері не обов'язково повинна стосуватися конкретних питань, але повинна поставати онтологічно орієнтованою на особливий аспект захисту фундаментальних прав людини, а також на підтримку конституційної демократії всередині держави, а саме – на її відносини із інститутами громадянського суспільства. Відтак, вказаний процес характеризує як рівень стабільності міжнародної правової системи, так і рівень адаптивності національних правових систем.

Урахування вищенаведених тез дозволяє нам стверджувати, що під зарубіжною доктриною «rule of law promotion» доцільно розуміти *сприяння реалізації міжнародних стандартів принципу верховенства права у національні правові системи*. Як уявляється, запропоноване дозволить побудувати достатньо логічну схему рецепції країнами стандартів принципу верховенства права, розроблених на рівні міжнародної правотворчості. Подібна схема може бути представлена у наступному вигляді:

Рис. 3.2. Процес сприяння реалізації міжнародних стандартів принципу верховенства права

Не менш важливим уявляється питання стосовно інструментів, що використовуються у вказаному процесі. Зокрема, виходячи із концептуальних положень, запропонованих другим розділом поточного дослідження, серед таких інструментів виправдано постає саме міжнародна правотворчість, орієнтована на розробку окремих стандартів принципу верховенства права. Крім того, як уже раніше було наголошено, у цьому важливу роль відіграє поділ міжнародної правотворчості на формальну та неформальну [141, с. 252-254]. У більшості випадків міжнародні

інституції у своїх діях стосовно сприяння мають на меті розробити набір стандартів досліджуваного принципу, які надалі формалізуються у різних програмах допомоги, рекомендаціях та організаційних заходах тощо.

Змістовний аналіз загальнотеоретичної літератури приводить нас до необхідності наочно продемонструвати особливості досліджуваного явища на прикладі зовнішньої політики ЄС. Пропонований до уваги приклад можна вважати відображенням взаємодії двох рівнів глобальної правової системи: регіональної (як складової міжнародної) та внутрішньодержавної.

Виходячи із цього, однією із основних функцій ЄС на міжнародній арені є «консолідація та підтримка демократії, верховенства права, прав людини та принципів міжнародного права» [237]. Зазначене договірне положення стало предметом наукових пошуків багатьох вчених, що спеціалізуються на праві ЄС. Зокрема, Л. Печ запропонував доволі чітке розмежування напрямів діяльності організації у сфері сприяння реалізації міжнародних стандартів принципу. На основі аналізу традиційних джерел права Союзу, науковець виокремив наступних два напрями політики організації.

1. *Внутрішній вимір* верховенства права, де воно виявляє себе як загальна фундаментальна цінність, і таким чином матеріалізується у якості конституційного принципу; у цьому контексті верховенство права є одним із керівних принципів політичної організації Союзу.

2. *Зовнішній вимір* верховенства права, де воно виступає у якості зовнішньої мети ЄС; тут, верховенство права набуває вже більш широких контекстів і матеріалізується як універсальна суспільна цінність, що потребує змістовного вдосконалення задля оптимізації механізмів забезпечення основоположних прав людини, а також сприяння демократичним процесам глобалізації, що зараз відбуваються у світі [142, с. 10-14].

Оскільки перший напрямок виходить за межі предмета нашого дослідження, вважаємо за потрібне зосередитись саме на другому. У загальному плані, сприяння реалізації міжнародних стандартів принципу верховенства права є відображенням зовнішніх цілей правової системи ЄС. Зазначене безпосередньо впливає на рівень

реалізації останньою своїх інтегративних функцій. Вони виявляють себе у системних зв'язках між регіональною правовою системою і правовими системами держав, які не входять до складу Євросоюзу (у першу чергу її асоційовані члени).

З цього приводу, доволі аксіоматичним стало твердження на рахунок того, що принцип верховенства права передбачає необхідні для державних органів правові орієнтири щодо розробки належних програм дій у галузі забезпечення прав людини. Відтак, можливим стає формулювання для правових систем країн конкретних вимог щодо того, як повинні бути розроблені чи вдосконалені джерела національного права. Це відбувається за рахунок розробки як формальних, так і матеріальних компонентів принципу на рівні міжнародної правотворчості та подальшої їх «текстуалізації» у законодавчих актах держав. Таким чином, охоплюючи нові правові стандарти, законодавчий акт ЄС уявляє собою матеріалізований правовий інструмент, що використовується його інститутами для сприяння імплементації ідейних положень принципу верховенства права (в цілому або окремих його складових). Але таких правових інструментів недостатньо, якщо вони не супроводжуються належними процесами їх «правового засвоєння» (асиміляції) у відповідності із існуючими особливостями національного правового середовища.

Грунтовні пропозиції стосовно доктринального тлумачення досліджуваного явища також можна знайти і у спеціалізованій літературі, безпосередньо присвяченій концепції Європейської політики добросусідства, де доктрина «спільних цінностей» є ключовим елементом будь-якої зовнішньої політики організації [93; 145]. Як зазначає О. Бурлюк, у межах дедалі більш поляризованої міжнародної структури влади, внутрішні особливості правової системи ЄС не вимагають сліпого наслідування концепції верховенства права Союзу. Натомість її слід розглядати з точки зору узгодженості, створюючи тим самим «національні доктрини принципу верховенства права». Таким чином, коли ми говоримо про досліджуваний аспект, «контекстно-залежна концептуалізація верховенства права» відіграє надзвичайно важливу роль [67, с. 510]. Утім, слід пам'ятати, що відносини у досліджуваній сфері, хоча і є за своєю природою правовими, проте не є юридично обов'язковими для своїх адресатів. Натомість вони мають моральну складову, і очікуваний результат від такої

допомоги повністю залежить від прийняття державою-адресатом запропонованої моделі сприяння.

Саме тому досліджуване явище не слід сприймати як абстрактне. Існує досить широкий спектр гнучких правових інструментів, у рамках яких нові міжнародні стандарти принципу верховенства права набувають своєї матеріалізованої форми і можуть бути імplementовані державами-адресатами у своє внутрішнє законодавство. На основі емпіричного аналізу відповідних міжнародних документів у якості одного із імовірних прикладів, їх можна класифікувати на спеціальні групи.

- *Місії у сфері сприяння реалізації верховенства права* – програми, спрямовані на створення єдиної та цілісної стратегії відновлення реалізації принципу (або окремих його елементів). У більшості випадків подібні програми є двосторонніми або регіональними. Вони стосуються спільних правових та суспільно-політичних питань, що виникають на регіональному рівні. Систематизуючи загальні виклики, такі правові інструменти виявляють загальні складнощі у дотриманні принципу верховенства права [224].

- *Документи з оцінки стану дотримання верховенства права* – у першу чергу спрямовані на визначення поточного стану у сфері реалізації принципу. Ці документи базуються на аналітиці та містять актуальні дані правової статистики. Очевидно, вони не пропонують жодних планів дій щодо покращення ситуації, але дозволяють національному законодавцю визначити сфери вдосконалення внутрішньодержавної законотворчої політики [232].

- *Ініціативи у сфері сприяння реалізації верховенства права* – один із механізмів, який функціонує переважно на регіональному рівні. Зазвичай ініціативи є довгостроковими та спрямовані на співпрацю у сфері наближення законодавства між вітчизняною правовою системою та регіональним правовим порядком. Відображаючи конкретні соціальні, політичні та економічні конотації, вони пов'язані з інституційною трансформацією всередині країн-адресатів [211].

- *Програми допомоги в галузі верховенства права щодо конкретного компонента*. У більшості випадків вони охоплюють питання, пов'язані з реформуванням певної суспільно-політичної та громадської сфери. Серед них,

зокрема, програми підтримки, зорієнтовані на реформування судового сектору чи служби державного управління [226].

Без сумніву, запропонований перелік не є вичерпним і може у подальшому бути розширеним, зважаючи на нові форми взаємодії усіх рівнів глобальної правової системи. Тим не менш, нами була здійснена спроба побудувати теоретичну парадигму моделі сприяння реалізації міжнародних стандартів принципу верховенства права, яка дозволить як науковцям, так і практикуючим правознавцям розробляти методики необхідні для створення різних стратегій в окресленому напрямку. Як уявляється, зазначене значно сприятиме інтеграційним процесам у сучасній Європі, де фундаментальною цінністю виступає повага до принципу верховенства права як передумова дотримання природних прав людини.

Із цією метою, маємо змогу побудувати умовну конструкцію інтегративної взаємодії міжнародної правової системи та правових систем країн, в основі якої знаходиться реалізація загальновизнаних стандартів принципу верховенства права:

Рис. 3.3. Реалізація міжнародних стандартів принципу верховенства права

Центральним детермінантом у пропонованій конструкції є міжнародні стандарти принципу верховенства права. Виступаючи предметом взаємодії рівнів глобальної правових систем, їх імплементация опосередковується процесом дифузії правових норм. Матеріалізація будь-яких правових стандартів відбувається у формі конкретної правової норми, що у нашому випадку може відобразити формальні та (або) матеріальні складові принципу верховенства права. У цьому зв'язку, можна зробити висновок, що діяльність зі сприяння реалізації міжнародних стандартів

принципу верховенства права призводить до уніфікації правових норм і сприяє акультурації національних правових систем.

У той же час уніфікація правового регулювання може бути досягнута лише за умови, якщо досліджувану діяльність розглядати через призму взаємозв'язку двох систем – операційної та нормативної. Операційна система означає, що така діяльність актуалізує інституційний аспект транскордонної співпраці у розвитку універсальних стандартів принципу верховенства права. Зазначена система окреслює параметри такої взаємодії та забезпечує відповідні належні процедури (імплементацию, гармонізацію та реалізацію), що необхідні для наближення юридичних практик.

На відміну від цього, нормативна система забезпечує функціонування регуляторної схеми взаємодії правових порядків шляхом визначення всіх цінностей та завдань, необхідних для досягнення ними своїх внутрішніх цілей. У своїй єдності, такі завдання та суспільні цінності як раз і матеріалізуються у правовому акті через засоби міжнародної правотворчості. Як результат, вони забезпечують основу для належного функціонування міжнародно-правового порядку в частині наближення національних правових систем, встановлюючи таким чином своєрідний нормативний компроміс щодо загальних правил правової поведінки.

Це дозволяє стверджувати, що діяльність зі сприяння імплементации міжнародних стандартів верховенства права слід розглядати не лише з точки зору хаотичних спроб міжнародних інституцій модифікувати національні доктрини цього принципу. Перш за все, вивчення подібного аспекту вкрай важливо продовжувати з точки зору розуміння принципу верховенства права у якості своєрідного «правового континууму», що включає набір взаємопов'язаних правових стандартів та вимог до належного виконання правовими системами держав своєї внутрішньої мети. Більше того, така концепція може бути корисною для міжнародної правотворчої діяльності, оскільки передбачає закріплення основних правових стандартів досліджуваного принципу як у традиційних джерелах міжнародного права, так і у інструментах м'якого права (неформальних джерелах міжнародного права). З-поміж іншого, досліджувана діяльність може бути успішною лише за умови якщо вона призводить

не лише до бажаних правових результатів, але й до соціально значимих суспільних перетворень.

Відповідно до цього, діяльність зі сприяння імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права, як один із способів нормативної соціалізації, наділений наступними ознаками: 1) проводиться в основному в країнах, правові системи яких характеризуються як «ті, що розвиваються», «пост-конфліктні», «перехідні»; 2) є типом координаційної донорської правової політики; 3) розкриває як міжнародний, так і транснаціональний аспекти концепції глобального управління; 4) багаторівнева діяльність спрямована на вплив національних практик реалізації принципу верховенства права; 5) може супроводжуватися технічною допомогою у розробці правових норм, прямою підтримкою урядових та неурядових установ тощо; 6) довгострокова політика розвитку комплексного реформування вітчизняної правової системи; 7) забезпечує національні уряди загальними орієнтаціями у сфері розробки державної правової політики; 8) передбачає наявність дієвих національних механізмів імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права.

При цьому, головне значення взаємодії двох рівнів глобальної правової системи для імплементації стандартів принципу верховенства права полягає насамперед в універсалізації розуміння цього концепту і стандартизації його у якості правової цінності в сучасних умовах правової інтеграції. У контексті правосвідомості, значення такої взаємодії полягає насамперед у рівні сприйняття тих чи інших міжнародних стандартів верховенства права. У першу чергу, це стосується узгодження внутрішньодержавних правових норм із правовими нормами, виробленими відповідно до вимог міжнародного суспільства. Тому, сприяння реалізації міжнародних стандартів принципу верховенства права повинне розглядатися як форма взаємодії правових систем, що полягає, по-перше, у правовій акультурації спільних для певного середовища суспільних цінностей. По-друге, у можливості вироблення ефективного юридичного механізму дії міжнародних ціннісно-нормативних установок у правових системах сучасних держав.

3.2. Імплементация міжнародних стандартів принципу верховенства права в національні правові системи

В останні роки, в Україні процеси, пов'язані із імплементациєю правових стандартів стають дедалі частіше об'єктом вітчизняних наукових досліджень, що у першу чергу може бути пояснене євроінтеграційним курсом держави. Тому, у цьому підрозділі розкрито сутність та зміст процесу національної імплементациї міжнародних стандартів принципу верховенства права як відправної точки у зближенні правових систем країн.

Перед тим як безпосередньо розкрити теоретико-правові ознаки пропонованого для дослідження поняття, у першу чергу необхідно обрати методологічний підхід до визначення самого поняття імплементациї.

Варто зауважити, що сьогодні підходи, що використовуються авторами для розуміння означуваного явища, досить варіативні за своїм змістом. Спільним знаменником у таких підходах є відсилка до процесу «сприйняття» національними правовими системами норм міжнародного права. Так, узагальнюючи різні точки зору, П. Рабінович та Н. Раданович позначають це явище у якості «національної імплементациї міжнародних норм» і визначають його як «процес опосередкування реалізації норм міжнародного права на території держави, здійснюваний шляхом не тільки правотворчої та організаційно-виконавчої, але й правозастосувальної та правотлумачної діяльності державних органів» [32, с. 12-13].

Тим часом, В. П. Плавич використовує вже трохи інше формулювання – «імплементация норм і принципів міжнародного права», під яким розуміє фактичну реалізацію міжнародних зобов'язань на внутрішньодержавному рівні, що відбувається шляхом трансформації міжнародно-правових норм у національні законодавчі та підзаконні акти [25, с. 23]. Розгляд поняття імплементациї як однієї із форм виконання національними правовими системами своїх міжнародних зобов'язань також зустрічається і у роботах інших правознавців [189, с. 56].

Необхідно звернути увагу на той факт, що у пропонованих до розгляду позиціях, поняття імплементациї дослідники пов'язують із реалізацією норм міжнародного права. Вважаємо, що подібний підхід за своєю природою можна

охарактеризувати як вузький. На це свого часу звернув увагу С. В. Войченко, який запропонував два варіанти розуміння поняття імплементації. Перший варіант за своїм змістом є широким і передбачає тлумачення імплементації у якості спільної організаційно-правової діяльності держав і міжнародних організацій, що зорієнтована на реалізацію цілей міжнародно-правових норм саме на міжнародному рівні. Другий варіант навпаки за своєю природою зміст імплементації обмежує до механізму реалізації міжнародного права безпосередньо у межах права внутрішньодержавного [4, с. 364].

Очевидно, існування тієї чи іншої моделі імплементації норм і стандартів міжнародного права напряду залежить від наявності конституційних положень, що регулюють тип самої взаємодії між національними та міжнародною правовими системами.

1) Конституційні норми, які частиною національного права визнають тільки «загальновизнані норми міжнародного права». Так, відповідно до ст. 9 Конституції Австрії: «Загальновизнані норми міжнародного права є невід'ємною частиною федерального права» [168].

2) Конституційні положення, що визнають частиною національного права тільки міжнародні договори; зазначений тип конституційно-правових норм може відрізнитися один від одного у залежності від особливостей правових традицій країни. Зокрема, у відповідності до ст. 55 Конституції Франції усі міжнародні договори або угоди, що належним чином ратифіковані, при їх офіційному опублікуванні мають перевагу над актами парламенту [88]. Зустрічаються конституційні положення, відповідно до яких міжнародні правові стандарти мають пріоритет у порівнянні із положенням національного законодавства. Ст. 151 Конституції Азербайджану, наприклад, встановлює імперативну норму стосовно того, що міжнародні договори повинні застосовуватися безпосередньо на території держави. При цьому, у разі виникнення правового конфлікту, вони мають пріоритет перед усіма іншими національними законами [51].

3) Конституційно-правові норми, що враховують усі норми міжнародного права в незалежності від способів їх розробки. Так, п. 1 ст. 8 Конституції Португалії

встановлює, що норми і принципи як звичаєвого, так і загального міжнародного права становлять невід'ємну частину португальського права [147].

У минулому розділі наголошувалося, що абсолютна більшість стандартів принципу верховенства права у процесі міжнародної правотворчості формалізуються у відповідних актах. При цьому, поняття останніх не зводиться до відповідних актів, прийнятих уповноваженими на те учасниками міжнародних відносин, виключною метою яких є встановлення, зміна чи скасування правової норми. Зовсім навпаки, правові стандарти принципу верховенства права можуть відображатися у вигляді ціннісних установок, не закріплюючись при цьому у конкретній договірній нормі міжнародного права. Такі установки можуть не мати імперативного у правовому сенсі значення. Ураховуючи це, досліджуючи поняття імплементації, дозволимо собі дещо уточнити його зміст із врахуванням проаналізованих вище наукознавчих позицій.

По-перше, не зважаючи на різноманітність наукових позицій, спільним для них є методологічний підхід, відповідно до якого імплементація розглядається з точки зору взаємодії двох рівнів глобальної правової системи – регіональної та національних. З огляду на це, оперування терміном «імплементація» може відбуватися на двох вищевказаних рівнях. Тому, у своєму дослідженні ми зосередимося саме на питаннях імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права у національні правові системи.

По-друге, у національному контексті поняття імплементації повинно базуватися не тільки на реалізації міжнародно-правових норм, а й на впровадженні аксіологічно-нормативних положень, що містяться як у традиційних (конвенційних) джерелах міжнародного права, так і в джерелах міжнародного м'якого права.

Зазначене дозволяє підтвердити тезу стосовно потенційного впливу таких джерел на внутрішньодержавні правові системи. Відтак, доречним уявляється підтримати теорію трансформації, запропоновану у свій час С. В. Черніченком. Наголошуючи на принциповій різниці у забезпеченні здійснення і безпосереднім здійсненням міжнародного права, автор вказаним процесом позначає усі способи реалізації міжнародного права у праві національному. Крім того, методологічно значущим у контексті нашого дослідження є твердження, відповідно до якого,

трансформація може виявлятися у двох основних формах – офіційній та неофіційній. Офіційна трансформація за своєю суттю є юридично оформленою. Тобто, у національних правових системах процес реалізації міжнародного права відбувається у відповідності зі встановленими у внутрішньодержавному праві механізмом. На відміну від цього, неофіційна трансформація не передбачає наявності юридично закріплених механізмів впровадження норм міжнародного права, а характеризується стихійністю їх введення у національні практики з метою забезпечення відповідності національних правових систем загальновизнаним міжнародним стандартам [198, с. 151-155].

Вважаємо, що саме цей методологічний підхід повинен лягти в основу дослідження теоретичних особливостей імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права. По суті «сприйняття» останніх на внутрішньодержавному рівні відбувається двома шляхами: 1) через створення нової інституційної та нормативно-правової бази; 2) через удосконалення існуючих форм реалізації права.

З'ясувавши загальні аспекти розуміння явища національної імплементації, перейдемо безпосередньо до розуміння національної імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права.

Незважаючи на загальне визнання та суспільну значущість ідеї, закладеної у конструкт верховенства права, поточний аналіз відповідних матеріалів засвідчив, що питання імплементації його міжнародних стандартів у національні правові системи дотепер залишається недослідженим. У той час як вітчизняне правознавство лише опосередковано зазначає про впровадження стандартів цього принципу в контексті імплементації міжнародних стандартів прав людини, західна юриспруденція розуміє під зазначеним явищем стан реалізації самого принципу [75, с. 31; 143, с. 38].

У якості важливого методологічного зауваження, відзначимо наступне. У контексті тематики нашого дослідження, імплементація стандартів верховенства права передбачає впровадження розроблених або удосконалених на міжнародному рівні компонентів цього принципу в площину національних правових систем. Із цієї точки зору, імплементація є формою реалізації зовнішньої мети національної

правової системи (як виконання країнами стандартного міжнародно-правового зобов'язання у частині приведення національного законодавства у відповідність із існуючими загальноновизнаними стандартами та вимогами).

Однак, з точки зору існування внутрішньої мети (спрямованість на належне регулювання правовідносин всередині країни в частині створення необхідних умов реалізації прав і свобод людини та громадянина), імплементацію міжнародних стандартів принципу верховенства права необхідно розглядати як процес, що являє собою сукупність певних процедур та засобів, метою яких є підвищення сприяння ефективності подальшої реалізації міжнародних стандартів досліджуваного принципу всередині країни. Тобто, імплементація має своїм результатом створення необхідних умов належної реалізації міжнародних стандартів досліджуваної засади на внутрішньодержавному рівні. Поняття імплементації за своїм об'ємом є ширшим за поняття реалізації, оскільки включає останнє у свій зміст. У той час як імплементація спрямована на запровадження нових або удосконалення вже існуючих моделей правовідносин, то реалізація є застосуванням цих моделей безпосередньо на практиці.

Виходячи з цього вважаємо, що змістом імплементації міжнародних стандартів верховенства права є запозичення та перетворення складових цього принципу шляхом їх адаптації до конкретних політико-правових, соціальних та економічних особливостей національної правової системи. Таким чином, означеному процесу властиві наступні риси: 1) є способом взаємодії національних правових систем із правовою системою міжнародного рівня і спрямоване на створення нових моделей реалізації вітчизняних правових норм, диспозиції яких відображають ідейні положення верховенства права; 2) своїм завданням має забезпечення досягнення цілей, закладених в нормах міжнародного права як засобів втілення цінностей, які формулюються глобальним суспільством; 3) з одного боку, передбачає нормативне запозичення розроблених на міжнародному рівні стандартів, а з іншого має своїм результатом трансформацію національних правових норм шляхом реформування внутрішньодержавної правової системи; 4) слугує інструментом досягнення балансу (узгодженості) між усіма компонентами правової системи держави; забезпечує

сприяння належному виконанню національною правовою системою своїх зовнішніх цілей (інтеграція і зближення нормативно-правової бази), пропонує відповідні юридичні засоби усунення протиріч, що існують усередині самої правової системи держави (наприклад, коли нормативний припис не відповідає першопочатково закладеній у нормі меті правового регулювання); це, зокрема, відбувається шляхом впровадження загальновизнаних правових ідеалів-цінностей і зміни або уточненні цілей існуючого правового регулювання.

Таким чином, *національну імплементацію міжнародних стандартів принципу верховенства права* можна визначити як *один із способів взаємодії декількох рівнів глобальної правової системи, що полягає у впровадженні в національні правопорядки нормативно-ціннісних мінімумів достатнього та належного рівня регламентації складових частин принципу верховенства права, а також реалізації таких складових безпосередньо у сфері забезпечення і захисту фундаментальних прав людини.*

При цьому, формулювання «мінімум» не слід розуміти у якості свідомого звуження змісту складових міжнародного вияву принципу верховенства права. Навпаки, у спеціальній літературі під мінімальними правовими стандартами зазвичай розуміють чітко встановлений обсяг змісту того чи іншого ціннісного нормативу, необґрунтоване або свавільне порушення/звуження якого розглядається як порушення міжнародно-правового стандарту [64, с. 354; 116, с. 855].

Слід зауважити, що ефективність імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права залежить не тільки від змісту механізму самої імплементації, але й від ряду інших взаємопов'язаних між собою факторів. Такі фактори слід розглядати як чинники, що впливають на дієвість процесу національної імплементації відповідних міжнародно-правових стандартів. Іншими словами, фактори уявляють собою рушійну силу процесу дифузії вказаних стандартів, що обумовлює їх впровадження і реалізацію у межах конкретної правової системи країни. По суті, вони нерозривно пов'язані із ефективністю самого процесу сприяння реалізації принципу верховенства права в державах, які цього потребують.

Дослідження подібних факторів дозволить побудувати теоретичну схему переліку критеріїв ефективності правової політики в частині міжнародного співробітництва у досліджуваній сфері. Варто визнати, що за своєю суттю, означені фактори можуть мати правовий, соціальний, економічний та політичний характер. А за формою – можуть бути об’єктивними чи суб’єктивними. У своєму дослідженні зупинимося саме на об’єктивних та суб’єктивних правових факторах, що впливають на результативність процесу імплементації стандартів досліджуваного принципу. Їх можна упорядкувати наступним чином:

Рис. 3.4. Види факторів імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права

Перша група утворюючих факторів за своєю суттю є об’єктивною (макродетермінуючою), адже призначена матеріалізувати потребу у правовій регламентації форм та змісту інструментів імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права органами державної влади у відповідні національні правові системи. Джерелом зазначених факторів виступають процеси, що відбуваються на рівні глобальної правової системи. Наприклад, Рада Європи у своїх звітах неодноразово наголошувала стосовно важливості створення національних правових інструментів та механізмів боротьби із корупційними виявами всередині країн [201]. Саме по собі існування певного рівня корупції всередині країни є суб’єктивним показником, адже напряду залежить від внутрішньодержавних політико-правових та соціально-економічних обставин. Проте, формування потреб на

рівні міжнародного суспільства в усуненні зазначеного негативного явища, а також створення на глобальному рівні необхідних правових інструментів його подолання по відношенню до національних правових систем слугують об'єктивним утворюючим фактором імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права.

Ключовим завданням другої групи факторів є наявність чи відсутність інституційної та процесуальної регламентації діяльності, пов'язаної із імплементацією досліджуваних стандартів відповідними суб'єктами внутрішньодержавних правовідносин. Така регламентація покликана забезпечити правові механізми сприяння удосконалення національних версій цього принципу. Суб'єктивні забезпечуючі фактори по своїй суті є мікродетермінуючими, адже існують виключно завдяки наявності внутрішніх цілей національної правової системи. Так, одним із таких факторів був, зокрема, створений у 2012 р. Комітет з питань верховенства права та правосуддя [260]. Проте, зазначена структура проіснувала лише до 2014 р. Водночас, того ж року було створено Урядовий офіс з питань європейської та євроатлантичної інтеграції [259], адже імплементація загальноєвропейських стандартів принципу верховенства права (як спільної цінності європейського співтовариства) передбачена умовами прийняття України до складу ЄС.

Не менш важливим уявляється питання пов'язане із конкретними способами імплементації міжнародно-правових стандартів досліджуваної засади. Враховуючи тематику поточного дослідження, доречно вести мову саме про такий спосіб імплементації як адаптація вітчизняного законодавства до законодавства ЄС. Тому, зосередимо свою увагу на стані нормативного регулювання питань адаптації.

Традиційно, механізм законодавчої адаптації полягає у створенні належного організаційно-правового забезпечення реалізації правових норм та стандартів, вироблених на вищому рівні глобальної правової системи. Тому, у першу чергу варто розглянути нормативно-правові основи реалізації Україною положень, передбачених адаптаційним законодавством. Незважаючи на досить розгалужену систему профільного законодавства, його комплексний аналіз дозволив виявити проблеми наступного характеру.

I. Проблеми, пов'язані із відсутністю загальноприйнятної законодавчої дефініції. У більшості випадків, зазначене супроводжується відсутністю належного рівня синхронізації законодавчих актів один з одним. Так, ЗУ «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21.11.2002 [251] (далі – Концепція) надає визначення поняття адаптації, а у тексті самого ЗУ «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [249] така дефініція відсутня, що видається незрозумілим та нелогічним з позицій нормотворчої техніки.

Крім того, не зовсім вдалим вважається наявне визначення поняття адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Відповідно до Розділу I вищезгаданої Концепції, адаптація визначається як *поетапне прийняття та впровадження нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням законодавства ЄС* [251]. Виходячи із запропонованого визначення, законодавець значно обмежив, звузив поняття адаптації, включивши до його змісту тільки прийняття та впровадження нових нормативно-правових актів. Проте, на нашу думку, досліджуваний процес передбачає не тільки створення нових нормативно-правових актів, але й вчинення тих дій, що пов'язані зі змістовним переглядом вже існуючого вітчизняного законодавства. На підтвердження цього варто зробити посилання на норму, передбачену ч. 1 ст. 153 Угоди про асоціацію, відповідно до якої Україна забезпечує поступове приведення існуючого та майбутнього законодавства у сфері державних закупівель у відповідність до *acquis* ЄС у сфері державних закупівель [262].

II. Темпоральна невідповідність законодавчих актів один одному. Вищезгаданою Програмою адаптації передбачено, що механізм її реалізації визначається Розділом II Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу, схваленої Указом Президента від 11 червня 1998 р. і яка втратила чинність декілька років тому назад [263]. З-поміж іншого, нелогічним видається намір законодавця визначити механізм реалізації одного правового документа в іншому.

До цього блоку проблем належить також невідповідність законодавчих актів вимогам часу. Наприклад, Програма інтеграції України до Європейського Союзу діє

ще в редакції від 14.09.2000 без відповідних змін, передбачених Угодою про асоціацію. До того ж, структурно складаючись зі 140 розділів, Програма містить строкові пріоритети у конкретній сфері суспільної діяльності. Проте часові рамки таких пріоритетів втратили свою актуальність (наприклад, термін усіх довгострокових пріоритетів закінчився ще у 2007 р.) [264]. З-поміж іншого, у Концепції наголошується на тому, що Загальнодержавна програма формується виходячи із довгострокових пріоритетів економічного, науково-технічного, соціального та національно-культурного розвитку країни. Проте, як було вказано вище, такі довгострокові пріоритети були визначені законодавцем майже 10 років тому назад. Тому, ситуація, що склалася, суперечить перерахованим у тексті Концепції принципам узгодженості, поступовості та плановірності процесу наближення законодавства України до законодавства Європейського Союзу [251].

III. Відсутність чіткого, системного викладення норм, що визначають етапи проведення адаптації. Відповідно до пропонованого вище законодавчого визначення, найголовнішими властивостями адаптаційного процесу є його поетапність та плановірність. Проте, у Загальнодержавній програмі адаптації етапи її проведення викладені до певної міри безсистемно. Натомість, вони опосередковано викладені у Розділі IV Концепції. Комплексно проаналізувавши, можна стверджувати, що до етапів адаптації законодавства необхідно віднести: 1) етап, що включає заходи, пов'язані із розвитком правової системи України шляхом приведення вітчизняного законодавства у відповідність із *acquis communautaire*; 2) етап, що передбачає створення Україною відповідних економічних умов для набуття нею членства у Світовій організації торгівлі та асоційоване членство у Європейському Союзі [251].

У той час, серед усього законодавчого масиву з питань наближення вітчизняних норм до норм та стандартів ЄС виокремлюється також Концепція адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, ухвалена постановою Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 р. Саме у ній найбільш чітко та структуровано викладені і пояснені її етапи.

Так, уявляючи собою планомірний процес, адаптація включає три окремих, але взаємопов'язаних між собою етапи, на кожному з яких досягається певний ступінь відповідності законодавства України законодавству Союзу. До цих етапів належать: (1) підготовчий етап, що включає дії, пов'язані із розвитком правової системи України в цілому та її законодавства зокрема; (2) проміжний етап, метою якого є здійснення комплексних дій, пов'язаних із переглядом пріоритетних сфер законодавства України на предмет його відповідності законодавству ЄС; створення належного правового забезпечення для набуття України статусу асоційованого члена в ЄС; (3) етап гармонізації законодавства України із законодавством ЄС [261].

Не зважаючи на усе вищевикладене, незрозумілим залишається цільове призначення існування такої кількості юридичних документів, які в одних випадках дублюють положення один одного, а в інших – фрагментарно їх копіюють. Незважаючи на подібні внутрішні протиріччя, національні правові системи все ж зазнають трансформації під впливом впровадження тих чи інших міжнародних стандартів принципу верховенства права. Процесом, що супроводжує таку трансформацію є проведення реформи у сфері реалізації принципу верховенства права, характерні ознаки та властивості якої планується розглянути у наступному, заключному розділі дисертації.

3.3. Реформування національної правової системи в умовах функціонування міжнародних стандартів принципу верховенства права

У своїх висновках до розділу про вивчення теоретико-методологічних особливостей правової реформи, Б. В. Малишев вказав, що «враховуючи конституційну дію принципу верховенства права в Україні, якісні характеристики нового режиму правопорядку, утворення якого очікується внаслідок проведення правової реформи, мають бути обов'язково скореговані зі змістом цього принципу» [17, с. 260]. Однак, ми переконані, що не менш важливим уявляється дослідження аспектів, пов'язаних із вдосконаленням національних концепцій принципу верховенства права за допомогою правової реформи як такої.

При аналізі стану реалізації вказаної засади в Україні, у більшості випадків зарубіжні інформаційні ресурси використовують наступні формулювання: «БОРОТЬБА ЗА ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА В УКРАЇНІ» [177], «ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ФАКТОР СТАБІЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ» [156], або ж навіть: «РЕФОРМИ УКРАЇНИ У СФЕРІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ПЕРЕБУВАЮТЬ У СТАНІ СТАГНАЦІЇ» [86] і т. п.

Вивчення проведених у цих дослідженнях даних свідчить, що реформа верховенства права в українській правовій системі (як і у інших правових системах країн, що розвиваються) стала статичною і до певної міри аморфною. Переважне зосередження на політичних зрушеннях у державній адміністративній структурі рідше шкодить перспективам відновлення життєздатного вітчизняного правопорядку, орієнтованого на утвердження та функціонування справедливих і дієвих механізмів забезпечення фундаментальних прав людини.

У зв'язку із цим постає питання про те, що собою уявляє «реформа верховенства права», про яку так активно дискутують вітчизняні та зарубіжні експерти. У будь-якому випадку, цілком очевидно, що її метою є підтримка відповідності національних правових систем загальноєвропейським суспільним (у тому числі і правовим) цінностям.

Тому, одним із головних аргументів для поточного підрозділу дисертаційної роботи є те, що впровадження міжнародних стандартів принципу верховенства права обов'язково супроводжується реформуванням національної правової системи. Додатковим аргументом дослідити цей аспект саме з точки зору реформування зумовлено концептуальними розробками, запропонованими свого часу С. Дж. Тупе. Зокрема, вчений стверджує, що будь-які правові реформи, що мають місце у національних правопорядках, повинні розглядатися у розрізі міжнародної допомоги з розвитку [170, с. 360].

Наведене підтверджує тезу висловлену нами ще у підрозділі 3.1. з приводу усвідомлення значимості взаємовпливу між національними правовими системами і правовою системою наднаціонального рівня. У нашому випадку одним із таких шляхів взаємовпливу є процес «нормативізації», «визнання» внутрішньодержавними

правовими системами стандартів, що стали закономірними результатами міжнародної правотворчої діяльності [2, с. 201; 5, с. 51; 34, с. 129].

Беручи це до уваги, розуміння цілеспрямованості реалізації будь-яких правових стандартів означає розуміння процесів і кінцевих цілей, які ними переслідуються. Аналіз реформування як процесу, що супроводжує впровадження нових правових стандартів, означає визначення критерію ефективності змістовного розвитку національних правових систем. Цей підхід особливо актуальний з точки зору оцінки сумісності національного правопорядку з ідеями належного врядування та розвитку держави, що ґрунтується на забезпеченні та гарантуванні природних прав людини. Отже, розглядаючи динаміку розвитку національних правових систем в умовах функціонування міжнародних стандартів принципу верховенства права, слід передусім визнати, що вона ґрунтується на проведенні правової реформи.

Примітним є той факт, що на сьогодні існує досить багато варіацій підходів до вивчення дискурсу правового реформування. Проведення поглибленого аналізу доктринальних підходів до вказаного явища не підпадає під ключове завдання поточного дослідження. Однак, аби побудувати більш менш чітке уявлення стосовно функціональної мети впровадження міжнародних стандартів принципу верховенства права в національні правові системи, доречним вбачається висвітлити деякі методологічно значущі наукові позиції стосовно розуміння сутності правової реформи.

Наприклад, ще у 1969 р. Л. М. Фрідман писав, що слово «реформа» наділене позитивною конотацією, адже позначає процес зміни у правовому регулюванні. За своєю суттю, реформа має два загальних типи. Перший полягає у тому, що вона представляє собою послідовний і систематичний перегляд законів або певної сфери правового регулювання суспільних відносин. У відповідності із другим типом розуміння, під правовою реформою розуміють деяке процедурне посилення в «організаційних аспектах здійснення правосуддя». У будь-якому випадку термін, що позначає вказане явище не має стабільного та об'єктивного значення [89, с. 352]. У цілому, окреслений підхід є традиційним і до певної міри загальноновизнаним. Із цієї причини, поряд із Фрідманом деякі інші закордонні автори правову реформу

здебільшого пов'язують зі змінами чинного законодавства, включаючи його кодифікацію або інші процеси, в межах яких створюються, змінюються або скасовуються правові норми [наприклад, 74; 124].

Тим не менш, розгляд правової реформи як виключно єдиної форми трансформації нормативної бази може призвести до її сліпої асиміляції із правотворчістю (яка, по суті є лише одним із її напрямів [24, с. 25]). Навпаки, правотворчість – це діяльність, спрямована на забезпечення потреби в юридичних засобах для утвердження суспільно важливих цінностей, які, своєю чергою, є кінцевими цілями правової реформи та внутрішніми цілями самої правової системи.

Беручи вищевикладене до уваги, міжнародна правотворчість є одним із факторів, що впливає на матеріальний аспект проведення вітчизняної правової реформи, оскільки стандарти принципу верховенства права, розроблені на міжнародному рівні, своєю метою мають здійснення впливу на розвиток національних правових систем. Виходячи з цього, подібні стандарти можуть відігравати *подвійну роль*.

З одного боку, вони виконують роль *своєрідного засобу зв'язку між правовими системами міжнародного (регіональних) та національного рівнів*. За своїм змістом вони забезпечують нові, принципово відмінні моделі правового регулювання існуючих у державі суспільних відносин, або ж нові шляхи реалізації правових цінностей у конкретному суспільстві (соціальному середовищі).

Наприклад, запровадження в українське національне законодавство міжнародних стандартів доброчесності [209] сприяло появі нової моделі правового регулювання у сфері судочинства. Зокрема, у 2016 р. у відповідності із змінами до профільного законодавства було створено Громадську раду доброчесності – орган, що у відповідності із ч. 1 ст. 87 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» покликаний сприяти Вищій кваліфікаційній комісії суддів України у встановленні відповідності судді або кандидата на посаду судді критеріям професійної етики та доброчесності для цілей кваліфікаційного оцінювання [254]. Критерії доброчесності [258] формують вимоги принципу прозорості (транспарентності), що своєю чергою є одним із елементів принципу верховенства права. Запропонований до уваги приклад свідчить,

що поява тих чи інших міжнародних стандартів цієї засади викликана наявністю «нормативного попиту» у національних правових систем, які повинні відповідати наявним у суспільстві потребам та інтересам.

З іншого боку, вони слугують *інструментом зміни правових та організаційних стратегій* (розроблених як нормативні регулятори в динаміці суспільних відносин) при визначенні недосконалостей національної правової системи. Це означає, що міжнародні стандарти принципу верховенства права є інструментом правової реформи, а національні правові системи стають безпосереднім об'єктом самого реформування. Наприклад, згадані раніше щорічні індекси верховенства права від World Justice Project [220; 221; 222] формують розгорнуту систему показників, які дозволяють визначити необхідні напрями реформування окремих складових правової системи країни.

Зустрічаються також й міжнародні стандарти, що формують конкретний елемент принципу верховенства права [208; 227; 239]. У цілому, уявляючи собою повноцінні юридичні засоби, подібні стандарти здійснюють об'єктивний вплив на існування цілей національної правової системи в частині забезпечення належного стану функціонування суспільних правовідносин. Вони виступають у ролі засобів удосконалення цільового аспекту правових систем країн шляхом формулювання відповідних ціннісних орієнтирів. Своєю чергою, останні лягають в основу правової реформи.

Примітно, що хоча концепція правової реформи і не має об'єктивного значення, вона повинна наділятися здатністю слугувати своєрідним імпульсом позитивних соціальних змін, включаючи виявлення актуальності і необхідності проведення реформування, а також основних соціальних викликів, які вона має вирішити. Тобто, правова реформа безпосередньо пов'язана із цінностями (об'єднаними ідеями соціальної справедливості), що у процесі їх еволюційного розвитку потребують удосконалення в частині правового закріплення та регулювання. Тому, логічно, що правову реформу у першу чергу асоціюють із поняттям модернізації [97, с. 257].

По відношенню до загальної теорії права, наукознавчі підходи до питання реформи верховенства права не відрізняються високим рівнем різноманітності,

оскільки переважна більшість робіт у фокусі своїх досліджень залишають питання із доволі вузьким предметом пізнання (у тому числі й економічні аспекти такого реформування [66, с. 306-311; 110, с. 678-679; 149, с. 16-18]). У переважній більшості випадків це явище позначається саме як «реформа верховенства права» (англ. «rule of law reform») [105, с. 17; 109, с. 142, 396; 127, с. 87; 173, с. 167].

Вважаємо, що в контексті поточної дисертаційної роботи доречно використовувати дещо інше формулювання – *реформа у сфері реалізації принципу верховенства права*. Зазначене формулювання, на нашу думку, здатне відобразити підхід, запропонований раніше у підрозділах 1.2 і 3.1 роботи в частині визнання наявності національних доктрин принципу верховенства права та їх змістовного вдосконалення шляхом імплементації правових стандартів розроблених на міжнародному рівні.

Зокрема, М. Дж. Требілкок та Рональд Дж. Даніельс, проаналізувавши існуючі підходи до розуміння верховенства права, розробили процедурний аспект правової реформи у цьому секторі. Для авторів вказане явище передбачає оптимальні та збалансовані інституційні механізми в певному соціально-орієнтованому середовищі. Зокрема, серед них: судоустрій і доступ до правосуддя, інститут прокуратури, поліції та інших правоохоронних органів, система кримінальної юстиції та адвокатських об'єднань, адміністрування податків та юридична освіта [171, с. 14, 110-118].

Незважаючи на той факт, що подібне розуміння досліджуваного явища виглядає занадто спрощеним, очевидно, що всі існуючі позиції базуються саме на людиноцентриському підході. Пояснюється це тим, що реформа у сфері реалізації принципу верховенства права аналізується через призму розвитку механізмів захисту природних прав людини, а саме з позицій удосконалення національних конституцій на основі міжнародних договорів з прав людини.

Занадто загальні визначення поняття вказаного явища, на нашу думку, пояснюються тим, що практично для всіх експертів з питань верховенства права, зміст самої категорії «реформа у сфері реалізації принципу верховенства права» – це те, що розуміється на підсвідомому рівні. Однак, у будь-якому випадку, використання зазначеного терміну вказує на існування випадків систематичного порушення прав

людини, і як наслідок – нестабільності правової системи держави, включаючи її нездатність розвиватися і ефективно реагувати на виникаючі конфліктні ситуації.

Хоча вітчизняні представники правової теорії не пропонують жодного визначення реформи у секторі реалізації принципу верховенства права, деякі західні експерти з правових питань безпосередньо орієнтуються на вивчення її поточного стану у країнах, що розвиваються. К. Самуельс, наприклад, досліджуючи цілеспрямованість проведення даної реформи, досить доречно зауважує, що в країнах із пост-конфліктним суспільством її здійснення все ще має мінімальний вплив як на соціальні, так і на правові зміни [158]. Із цих позицій вважаємо, що серед головних причин подібної стагнації є відсутність послідовного взаємозв'язку та взаємозалежності соціальних потреб у нормативному регулюванні та політичній волі органів державної влади.

На відміну від вчених, які намагаються знайти позитивні тенденції у проведенні зазначеної реформи, Дж. Е. Стромсет позиціонує себе як прихильниця більш реалістичного підходу. На її думку, у переважній більшості випадків низький рівень результатів реформаторської діяльності в досліджуваному секторі пояснюється тим, що вона в першу чергу зорієнтована на проведення формальних змін (наприклад, модернізації організації вітчизняних інституційних структур, прийнятті великої кількості правових актів різного спрямування, навчання суддів та підвищення кваліфікації інших представників юридичної професії) в державі. Незважаючи на суттєве значення таких перетворень, автор, тим не менш, підкреслює важливість наявності правової культури, яка повинна безпосередньо супроводжувати процес реформування. Що стосується верховенства права, то правова культура служить каталізатором відповідного і належного сприйняття цінностей, об'єднаних у змісті цього принципу. Водночас, не менш важливою є впевненість громадян у проведенні тієї чи іншої інституційної реформи, враховуючи її здатність задовольняти потреби конкретного суспільства [166, с. 418].

Загалом, сьогодні питання, що пов'язані із проведенням національних реформ у сфері реалізації принципу верховенства права розглядаються у якості ключового елементу порядку денного більшості міжнародних організацій. Не виключення

становить і реформування вітчизняної правової системи у вказаному напрямку. Тому, вважаємо за потрібне поряд із проаналізованими вище доктринальними підходами, надати емпіричні дані, що використовуються в процесі аналітичної оцінки стану дотримання досліджуваної засади в окремих країнах. Наприклад, відповідно до показників індексу верховенства права за 2019 р., Україна посіла 77 місце серед 126 країн світу [222]. Зазначений аналітичний звіт пропонує систему індикаторів, необхідних для визначення рівня дотримання країнами цього принципу. Своєю чергою, ми переконані, що використання таких показників дозволить вести мову про конкретні напрями проведення реформи у цій сфері. Зокрема, пропонований до уваги аналітичний звіт охоплює напрями, що регулюються чотирма принципами, які формують внутрішню структуру верховенства права. Серед них:

1) *принцип підзвітності та відповідальності*, що передбачає існування законодавчої бази та відповідних інституційних механізмів, необхідних як для діяльності національного уряду, так і для приватних суб'єктів права;

2) *принцип справедливих законів*, згідно з яким визначається два вирішальні аспекти верховенства права: формальний та матеріальний; у своїй єдності вони роблять концепцію справедливих законів більш зрозумілою та інструментальною (тобто, практично зорієнтованою); зокрема, ця засада спрямована на розробку та прийняття законодавчих актів та інших джерел права у чіткій та відкритий спосіб; при цьому, вони наділяються такими характеристиками як стабільність та справедливість у правовому регулюванні суспільних відносин; крім того, національні правові акти повинні застосовуватися неупереджено та справедливо з метою ефективного захисту природних прав людини;

3) *принцип відкритої державної влади*, який тлумачиться як суто процесуальний аспект верховенства права; він означає, що всередині національної правової системи повинні існувати процеси, які дозволяють адміністративним процедурам бути прозорими, справедливими та ефективними;

4) *принцип доступності та неупередженості у вирішенні спорів* передбачає, що отримання доступу до правосуддя є безперешкодним, здійснюється неупередженими та незалежними представниками органів судової влади; цей

принцип сам по собі означає, що правосуддя може здійснюватися не тільки суддями, а й особами, на яких покладено виконання функцій альтернативного вирішення спорів; в обох випадках правосуддя має здійснюватися на основі визнаних етичних стандартів [222].

З метою формування системного розуміння запропонованих вище принципів (а також їх ролі для проведення національних правових реформ), вважаємо доречним здійснити їх конкретизацію шляхом схематичного зображення. При цьому, така конкретизація базується на спрямованості правового регулювання, властивій окресленим вище принципам. Безпосереднє регулятивне значення вони отримують завдяки деталізації їх змісту у якості вимог правового характеру. Останні своєю чергою набувають свого юридичного змісту через процес правового реформування, у результаті якого відбувається імплементація міжнародних стандартів верховенства права у правові системи країн. Указане допоможе створити більш чітке уявлення про те, які саме міжнародні стандарти досліджуваного принципу можуть бути імplementовані в процесі реформування у національну правову систему.

Відтак, з урахуванням систематизації, запропонованої у підрозділах 2.2. та 2.3. дисертації, напрями реформи у сфері реалізації принципу верховенства права можуть бути візуалізовані у наступному вигляді:

РЕФОРМА У СФЕРІ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

*Принцип
підвітності та
відповідальності*

- діяльність органів виконавчої влади обмежена законодавчою та судовою владами (вимога наявності чітко сформульованих правових підстав до застосування дискреційних повноважень);
- діяльність державних органів контролюється та перевіряється ефективно та без перешкод (як спеціальними державними інститутами, так і неурядовими організаціями, що формують дієвий інститут громадського контролю);
- заходи відповідальності застосовуються без будь-яких винятків за правопорушення державних чиновників (наявність правових норм, що регулюють питання застосування не тільки заходів політичної, але і юридичної відповідальності);
- органи державної влади всіх рівнів підпадають під дію національного антикорупційного законодавства (вимога наявності дієвих законодавчих інструментів регулювання питань, що містять антикорупційну складову);

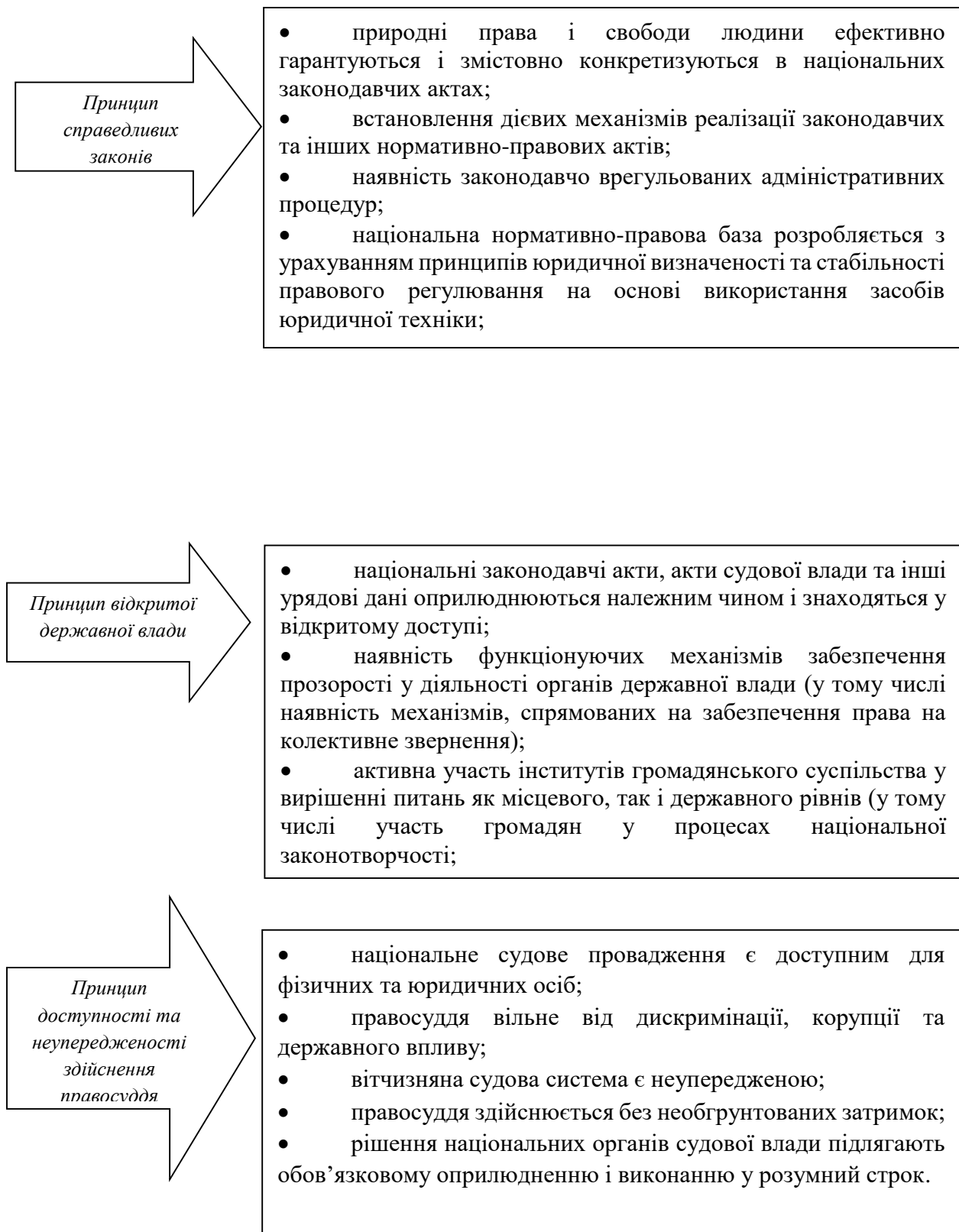

Рис. 3.5. Напрями проведення реформ у сфері реалізації принципу верховенства права

Оскільки правова реформа слугує однією із форм модернізації конкретних шляхів правового регулювання суспільних відносин [27, с. 19], то логічно, що такі трансформації мають своїм результатом перетворення суспільних потреб на нормативно-правові цінності. Зазначене підтверджує нашу думку про те, що реформа у сфері реалізації верховенства права (у тому числі, імплементація міжнародно-правових стандартів цього принципу) заздалегідь формулює належний стан розвитку будь-якої національної правової системи. Зважаючи на це, даний вид реформи, що здійснюється в межах конкретної національної правової системи, наділяється своїми власними *зовнішніми* та *внутрішніми* цілями.

Так, зовнішні цілі формуються із тих суспільних цінностей, які мають інтегруюче значення для національної правової системи у процесах конвергенції та зближення правопорядків усіх рівнів.

Натомість, у внутрішніх цілях реформи уособлюються суспільні цінності, «юридизація» яких має переважне значення для змістовної трансформації правопорядку всередині самої правової системи країни (наприклад, реформи у сфері юстиції або реформа у сфері інституційного забезпечення правового регулювання держави тощо).

Перейдемо безпосередньо до питання поточного стану реформування української правової системи у сфері реалізації принципу верховенства права. У якості попередньої зауваги відзначимо, що розгляд динаміки імплементації усієї сукупності міжнародних стандартів досліджуваного принципу справедливо заслуговує стати повноцінним предметом окремих наукових пошуків. Констатуючи відсутність подібних досліджень, ми у свою чергу акцентуємо увагу на найбільш глобальних прикладах впровадження міжнародних стандартів цього принципу в правову систему України.

Фактично, пропоновані приклади, відображаючи взаємозв'язок між правовою системою міжнародного суспільства і вітчизняною правовою системою, наочно проілюструють практичний ефект застосування результатів міжнародної правотворчості. Крім того, за допомогою проведеного нижче аналізу, вдасться

довести твердження стосовно інструментальної ролі верховенства права у проведенні вітчизняних правових реформ.

Так, останні 10 років без сумнівів стали для України періодом стрімкого та подекуди хаотичного правового реформування. Подібна хаотичність має доволі неоднозначні наслідки для функціонування вітчизняної правової системи. Вивчення національної практики державотворення дозволяє стверджувати, що «сприйняття» міжнародних стандартів принципу верховенства права в процесі реформування української правової системи відбувається на двох основних рівнях – нормативному (регулятивному) та інституційному. За своєю суттю, подібні рівні мають певні складові частини (що одночасно формують внутрішній зміст принципу верховенства права), які, як було зазначено у попередніх підрозділах, не функціонують ізольовано одна від одної. Фактично, вони взаємообумовлені, адже дія однієї групи компонентів принципу впливає на дію другої.

Наприклад, юридичне визнання міжнародного стандарту прозорості та відкритості [77; 233; 238] здійснило своєрідний каскадний вплив на формування правової бази в сфері державних закупівель. У результаті юридизації принципу прозорості як загальновизнаного міжнародного стандарту верховенства права, реформування української правової системи було досягнуто на двох раніше зазначених рівнях.

Так, нормативний рівень був досягнутий шляхом прийняття у 2015 р. ЗУ «Про державні закупівлі», який врегулював як правові, так і економічні принципи закупівель товарів, робіт і послуг з метою задоволення потреб держави та територіальних громад. Крім того, закон сам по собі офіційно визначив загальну мету окреслених принципів. Він закріпив засади та процедури, необхідні для забезпечення ефективних та прозорих алгоритмів закупівель, створення конкурентного середовища у сфері державних закупівель, запобігаючи тим самим виникненню можливих проявів корупції у цій сфері та розвиваючи при цьому культуру чесної конкуренції [253].

Отже, створена нормативно-правова база своїм наслідком мала виникнення інституційних механізмів забезпечення дотримання принципів, які раніше були закріплені у вищезгаданому правовому акті. Інституційний рівень у дотриманні

міжнародних стандартів принципу верховенства права було досягнуто через ряд нормативних актів, які забезпечують реалізацію практичних механізмів сприяння прозорості державних закупівель в Україні. Із цього моменту тендерний процес, що супроводжує державні закупівлі, стає більш доступним і прозорим. Створена під назвою «Prozorro», ця система функціонує на електронній платформі E-tender.UA.

Без сумнівів, за своєю суттю нормативний рівень є первинним по відношенню до інституційного, адже останній у випадку відсутності юридичної урегульованості втрачає будь-який сенс існування. У той же час, доцільність функціонування нормативного рівня напряду залежить від спроможності до створення практичних механізмів реалізації певного результату правового регулювання. У цьому випадку, за відсутності подальшого впровадження такого результату на інституційний рівень, доречно вести мову про втрату правовими нормами своєї ефективності та практичної значущості.

Проектуючи зазначену тезу у площину вивчення українського досвіду в частині проведення правової реформи, вважаємо за доцільне виділити її відповідних два типи.

Нормативне реформування спрямоване на модифікацію вітчизняних правових норм, у яких розгортається зміст того чи іншого елемента принципу верховенства права. Створюючи або змінюючи правову норму, зазначений тип реформ демонструє визнання національними правовими системами необхідності удосконалення існуючих моделей правового регулювання, що існують у рамках конкретного суспільства. Тобто, за своєю природою нормативне реформування відображає існування певної моделі правового регулювання як такої, що є належною. Тому, її телеологічна детермінація зводиться до наявності цілеформування, що дістає свій вияв у визначенні рівня досягнення нормативно встановлених цілей вітчизняною правовою системою.

Наприклад, одним із результатів імплементації міжнародного стандарту, відповідно до якого людина повинна мати ефективні засоби захисту порушених прав, стало запровадження у 2016 р. в українській правовій системі інституту конституційної скарги. Нормативне закріплення положень, пов'язаних із визнанням конституційної скарги у якості однієї із форм звернення до Конституційного Суду

України забезпечило створення правового інструменту, що може використовуватися як фізичними, так і юридичними особами в частині фактичного скасування дії закону(ів) або окремих його(їх) положень у зв'язку із неконституційністю останніх [250].

Ще одним прикладом є розробка нормативів, спрямованих на створення Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – Система). Зокрема, відповідний проект Положення, визначає, що означена система складається із декількох підсистем (модулей), покликаних покращити автоматизацію документообігу, розгляд судових справ, складання звітності (оперативної та аналітичної), надання інформаційної допомоги суддям. Крім того, впровадження Системи у національне судочинство сприятиме оптимізації різноманітних процесів (починаючи від фінансових і закінчуючи кадровими), що потрібні для задоволення користувачів цієї програми [257]. Наразі згаданий проект знаходиться на стадії доопрацювання, а сама Система перебуває у тестовому режимі. Відтак, шляхом запровадження нормативних стандартів у сфері сприяння розвитку електронного судочинства, вітчизняною правовою системою було прийнято й імплементовано один із міжнародних стандартів принципу верховенства права – принцип прозорості [216] та доступу до правосуддя, у тому числі додержання розумних строків розгляду справи [218]. У цьому випадку, предметом нормативного реформування виступає удосконалення адміністрування українського судочинства.

Інституційне реформування своєю чергою покликане здійснювати модифікацію інституційної спроможності органів держави усіх рівнів (формуючи тим самим своєрідну «інституційну структуру») реалізовувати на практиці унормовані моделі правового регулювання. Доцільність модифікації таких інституцій пояснюється головним чином необхідністю створення механізмів, спроможних реалізувати у належній формі мету, що була першопочатково закладена у змісті тієї чи іншої правової норми. Тому, за своєю природою означений тип реформування визначає організаційно-правовий механізм функціонування конкретної моделі правового регулювання. Проведення інституційного реформування означає, що в процесі застосування правової норми її мета збігається з очікуваним результатом. Із

цих позицій, слід говорити про спроможність національної правової системи до цілереалізації (у нашому випадку – це втілення конкретної цілі в об'єктивно-реальному результаті застосування визначеної правової норми).

Яскравим прикладом інституційного реформування є запровадження в Україні спеціальних органів по боротьбі із корупцією, зокрема Національного антикорупційного бюро України [252] та Вищого антикорупційного суду [248]. Створення вищевказаних інститутів ґрунтувалося на необхідності імплементації у національну правову систему одного із міжнародних стандартів принципу верховенства права – наявності дієвих інституційних механізмів, спрямованих на урегулювання питань, пов'язаних із подоланням виявів фактів корупції.

Запропоновані рефлексії дають змогу побудувати власне бачення методології розгляду реформи у сфері реалізації принципу верховенства права. Зокрема, зазначене явище можна розглядати в двох досить різних за своїм об'ємом значеннях. По-перше, воно може позначати реформу правової системи країни у цілому. По-друге, у рамках застосування більш вузького підходу, воно позначає зміну парадигми у реалізації та застосуванні досліджуваної засади.

В обох випадках, окреслений різновид реформи передбачає якісну зміну правової системи. Тому, логічним є розгляд самої реформи у двох вимірах: 1) як діяльність (процес), пов'язаний із досягненням правовою системою конкретної цілі; 2) як безпосередній результат упорядкування внутрішніх зв'язків нормативної системи та її основних форм.

Іншими словами, реформа у сфері реалізації принципу верховенства права своїм результатом має формалізацію і структурування певної сукупності норм права.

З огляду на вищесказане, можна зробити наступні висновки. Беззаперечним є факт, що реформа у сфері реалізації принципу верховенства права пов'язана із змістовними перетвореннями національного законодавства. Водночас, такі перетворення своїм наслідком мають зміну якісного стану як правової, так й інституційної урегульованості відповідних суспільних відносин. Із цього приводу, у літературі, присвяченій загальнотеоретичній проблематиці, досить справедливо наголошується на основній меті правової реформи, яка полягає, зокрема, у її

цілепокладанні на задоволення потреб суспільного життя, що відповідають об'єктивним вимогам правового регулювання [40, с. 529]. Разом із цим, не варто забувати, що сама по собі правова реформа орієнтується у першу чергу на «втілення у національну правову систему загальнолюдських і європейських правових цінностей...» [12, с. 15].

Таким чином, правову реформу у сфері реалізації верховенства права слід розглядати як спосіб забезпечення належного стану доцільності існування взаємозв'язків між національними доктринами верховенства права і його стандартами, що розробляються у процесі міжнародної правотворчості.

Зазначене твердження дозволяє виокремити наступні спеціальні ознаки досліджуваного явища:

1) найбільш тісно пов'язане із досягненням внутрішніх цілей національної правової системи;

2) засноване на правових потребах як окремої особистості, так і суспільства у цілому; такі правові потреби своєю чергою можуть набувати своєї матеріальної форми через засоби міжнародної правотворчості та імплементуватися безпосередньо у національній правовій системі;

3) спрямоване як на модернізацію національної правотворчості, так і на удосконалення інституційного аспекту функціонування правової системи країни;

4) сприяє наближенню національної правової системи до правової системи міжнародного рівня, забезпечуючи тим самим глобальність правової соціалізації стандартів верховенства права.

Крім того, одним із основних моментів, який має слугувати орієнтиром в удосконаленні дослідження питань, пов'язаних із реформою у сфері реалізації верховенства права, є те, що остання повинна ґрунтуватися на наступних трьох ключових принципах: 1) доцільності; 2) наступності та 3) спрямованості на завершеність.

Так, категорія доцільності своїм основним значенням має відображення відповідності явища або процесу певному (відносно завершеному) стану, матеріальна або ідеальна модель якого відображається у якості цілі [195]. У цьому контексті,

проведення досліджуваної реформи повинно базуватися на досягненні внутрішніх цілей вітчизняної правової системи. Доцільність правового реформування може інтерпретуватися з позицій співмірності надання правових засобів і їх спроможності досягати визначену у нормах мету правового регулювання.

Тим часом, категорія наступності відображає важливість наявності нормативної та інституційної «пам'яті» у послідовному розвитку правового регулювання, зокрема його форм та змісту [191, с. 20-21]. Не наділяючи негативним сенсом поняття наступності, зазначимо, що по відношенню до реформи у сфері реалізації принципу верховенства права, воно може бути використане задля усвідомлення необхідності збереження та засвоєння вже досягнутих внутрішніх цілей національної правової системи.

Водночас, «спрямованість на завершеність» по своїй суті означає орієнтування на результат. Іншими словами, націленість реформи у сфері реалізації верховенства права на отримання матеріалізованого результату у вигляді імплементації тих чи інших його міжнародних стандартів у правову систему країни, означає її ефективність. Остання, зокрема, зводиться до співвідношення між результатом реалізації внутрішніх цілей національної правової системи і метою, що першопочатково була закладена у відповідну вітчизняну правову норму.

Висновки до Розділу III

Важливим є усвідомлення існування правової системи у її глобальному сенсі. Вона є результатом взаємодії трьох правопорядків – міжнародного, регіональних та національних, які передбачають наявність міжнормативних зв'язків між ними. Останні доречно розглядати на двох рівнях – нормативному та когнітивному, що відображають реалізацію національною правовою системою своїх зовнішніх та внутрішніх цілей. При цьому, спрямованість на реалізацію своїх внутрішніх завдань наділяє будь-яку правову систему такою властивістю як динамічність, що виявляється у цілеспрямованості її існування, а отже і у запереченні функціонування усіх рівнів правової системи ізольовано одна від одної.

Зв'язки між усіма рівнями глобальної правової системи можуть існувати у вигляді зв'язків взаємовпливу, які можна зобразити у вигляді економічної моделі «попит – пропозиція». Попит формується на рівні функціонування національних правопорядків, а пропозиція є результатом сприйняття міжнародною правовою системою потреб правового регулювання правових систем країн. Розгляд принципу верховенства права у якості набору відповідних стандартів, розроблених на рівні міжнародної правотворчості телеологічно обумовлений їх подальшим впровадженням у національні правові системи.

Відтак, ефективність реалізації міжнародних стандартів принципу верховенства права напряму визначається таким рівнем взаємовпливу усіх рівнів глобальної правової системи, в межах якого підсистеми національної правової системи стають телеологічно значимими для міжнародної правової системи у цілому та регіональних зокрема.

Означений рівень досягається завдяки спеціальному процесу співробітництва. Хоча у науковій літературі існує декілька варіантів для позначення цього явища, у поточному дослідженні було запропоновано авторське формулювання – сприяння реалізації міжнародних стандартів верховенства права у національні правові системи. Мета вищевказаного процесу полягає у забезпеченні організаційно-правової основи рецепції вироблених в межах міжнародної правотворчості ціннісно-нормативних ідей, закладених у юридичну конструкцію верховенства права. Це положення

дозволяє чітко виокремити напрями системного врахування та аналізу ефективності реалізації національними правовими системами своїх внутрішніх цілей.

Однак, сам процес сприяння реалізації досліджуваного принципу вимагає від національних правових систем наявності певного трансформаційного механізму, що дозволяє впровадити вироблені міжнародною практикою стандарти принципу верховенства права. Подібний механізм виявляє себе у якості процесу національної імплементації, що за своєю суттю базується не тільки на реалізації міжнародно-правових норм, але і на «сприйнятті» та нормативному закріпленні цінностей-ідеалів, сформульованих у різних за своєю юридичною силою актах міжнародної правотворчості.

Із цього ракурсу, достатньо обґрунтованим вважається в основу розуміння поняття «національна імплементація міжнародних стандартів принципу верховенства права» покласти теорію правової трансформації. Її застосування дозволило стверджувати, що імплементація вказаних стандартів відбувається двома шляхами: 1) через створення нової інституційної та нормативно-правової бази; 2) через удосконалення існуючих форм реалізації внутрішньодержавного права.

На основі цього, фактичний зміст національної імплементації міжнародних стандартів верховенства права полягає у запозиченні та перетворенні складових цього принципу шляхом їх адаптації до конкретних політико-правових, соціальних та економічних особливостей правової системи конкретної країни.

Саме тому, імплементація міжнародних стандартів верховенства права супроводжується правовим реформуванням суспільних відносин усередині національної правової системи. Правова реформа означає, що практична реалізація міжнародних стандартів принципу верховенства права базується у першу чергу на розумінні їх цілеспрямованості. Вона полягає у тому, що такі стандарти: а) діють у якості засобу зв'язку між правовими системами міжнародного та національного рівня, забезпечуючи для останніх якісно нові моделі правового регулювання та правореалізації; б) функціонують у якості інструментів змін організаційно-правових стратегій, необхідних при усуненні протиріч наявних у національній правовій системі.

Вищевикладене дає підстави стверджувати про існування окремого різновиду правової реформи – реформи у сфері реалізації принципу верховенства права. Ураховуючи це, аналіз українського досвіду регулювання суспільних правовідносин дав можливість виділити два рівня впровадження міжнародних стандартів принципу верховенства права шляхом проведення відповідної реформи: 1) нормативний (регулятивний); 2) інституційний. При цьому нормативний рівень є первинним по відношенню до рівня інституційного, оскільки саме у ньому заздалегідь визначається мета правового регулювання та імовірні шляхи її досягнення.

Впровадження міжнародних стандартів принципу верховенства права шляхом реформування національної правової системи означає зміну парадигми у реалізації та застосуванні досліджуваної засади усередині країни. Це сприятиме досягненню правовою системою держави конкретно визначеної цілі (наприклад, удосконаленню системи державного захисту та гарантуванню реалізації прав людини).

Із цієї причини, задля розгляду пропонованого різновиду правової реформи як засобу ефективною модернізації національних правових систем, така реформа повинна обов'язково ґрунтуватися на врахуванні трьох основних принципів: 1) доцільності; 2) наступності; 3) спрямованості на завершеність.

ВИСНОВКИ

У роботі здійснений комплексний аналіз можливості розгляду принципу верховенства права у якості набору спеціальних міжнародно-правових стандартів, розробка яких обумовлюється необхідністю реформування національних правових систем. Тому, враховуючи поставлену мету та завдання дисертаційного дослідження, нижче у тезовому вигляді запропоновані наступні теоретико-прикладні висновки та пропозиції.

1. Принцип верховенства права є тією правового категорією, яка слугує своєрідною «точкою відліку» у всіх сучасних наукових розвідках, присвячених проблематиці забезпечення, охорони на захисту основоположних прав і свобод людини і громадянина. Аналіз відповідних академічних джерел та емпіричної бази, обраної для проведення дослідження, дозволив виокремити наступні тенденції у конструюванні сучасного бачення верховенства права: 1) розгляд принципу верховенства права з позицій його елементного складу; 2) існування двох версій принципу верховенства права – національної та міжнародної; 3) розгляд принципу верховенства права у розрізі глобалізаційних та правоінтеграційних процесів; 4) позиціонування верховенства права як керівного принципу діяльності міжнародних організацій; 5) дія принципу верховенства права у перехідних суспільствах; 6) удосконалення змісту принципу верховенства права через діалектичний взаємовплив глобальної правової системи із правовими системами національного рівня; 7) верховенство права як норма-принцип, що закріплюється завдяки інструментам міжнародної правотворчої діяльності.

Розкриття рівня сучасного стану дослідження принципу верховенства права надав можливість зробити висновок щодо необхідності сформулювати пріоритетні для української науки теоретико-методологічні напрями вивчення означеної засади. Серед них: 1) поява нової форми вияву верховенства права – інтернаціоналізованого верховенства права, що є продуктом міжнародної правотворчості і покликаний модернізувати вітчизняну доктрину цього принципу, шляхом реформування правової системи країни за допомогою відповідних міжнародних стандартів; 2) розгляд принципу верховенства права як теоретико-нормативної конструкції, суть якої

зводиться до позиціонування верховенства права у вигляді комплексу визначених правових стандартів; 3) визначення міжнародної правотворчості як інструменту розвитку теоретико-нормативної конструкції принципу верховенства права; 4) закріплення принципу верховенства права (або окремих його елементів) у джерелах м'якого або жорсткого міжнародного права, їх значення для правової системи України; 5) зміст принципу верховенства права у судових рішеннях ЄСПЛ, їх значення для національної правотворчості та правозастосування; 6) роль взаємодії міжнародного та національного правопорядків для імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права у правову систему країни; 7) теоретико-правова характеристика національної імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права; 8) реформа національної правової системи як результат та мета впровадження міжнародних стандартів принципу верховенства права у правову практику країни.

2. Без сумнівів, ідея верховенства права спочатку була розроблена виключно з урахуванням її дії у межах внутрішньодержавних правових системах. Однак, усвідомлюючи сучасні *тенденції правової глобалізації*, доцільно скоригувати існуючі у науковій літературі позиції на рахунок «монопольного» статусу національних доктрин верховенства права. Подібне коригування має здійснюватися саме з урахуванням ефективних практик міжнародного правотворчого процесу.

3. Дослідження принципу верховенства права у міжнародно-правовій площині характеризується наявністю двох схожих за своєю природою, але різних за функціональним спрямуванням явищ:

1) *принцип міжнародного верховенства права* – ліберально-демократична засада, що виступає безпосередньо принципом політико-правового регулювання відносин між державами та міжнародними організаціями; по аналогії із національною доктриною, де верховенство права слугує регулятором у взаємовідносинах людей і держави, у міжнародній площині воно виступає юридично гарантованою передумовою та індикатором незалежності держав у відносинах одна з одною;

2) *інтернаціоналізований принцип верховенства права* – є результатом організаційно-правової взаємодії суб'єктів міжнародного права і виступає у якості

набору спеціальних стандартів верховенства права, основним призначенням яких є модифікація національних доктрин окресленої засади. Він уявляє собою якісно нову форму вияву верховенства права у порівнянні із його національною доктриною.

4. Як на сторінках наукової літератури, так і в межах предметних практичних дискусій досить часто зустрічаються різні варіанти позначення структурних частин, що формують зміст принципу верховенства права. В одних випадках, використовується термін «під-принципи», в інших – елементи, індикатори або навіть вимоги. Детальний аналіз наявних у юридичній науці тенденцій дозволив сформулювати власне бачення *структури змісту принципу верховенства права у вигляді повноцінної юридичної конструкції*. Вона може бути представлена як сукупність двох рівнів:

1) *елементи верховенства права* формуються із його під-принципів, повноцінних правових засад, які по відношенню до верховенства права є прескриптивними, оскільки формують його внутрішню побудову (кістяк); вони допомагають зрозуміти конкретні напрямки функціональної дії верховенства права, тобто де саме він виявляє себе при здійсненні унормування суспільних правовідносин; наприклад, серед елементів верховенства права закономірно виокремлюються такі його під-принципи, як: верховенство закону, правова визначеність, юридична пропорційність тощо;

2) *вимоги верховенства права* впливають із окремого його елемента, тобто під-принципу, і є за своєю суттю дескриптивними, адже сприяють деталізації такого елемента шляхом формулювання конкретних аксіологічних установок у механізмі практичної реалізації верховенства права; наприклад, під-принцип правової визначеності деталізується шляхом виписування певних ціннісно-нормативних установок (вимог цього елемента) у розрізі конкретних суспільних правовідносин: зокрема, вимога стабільності правового регулювання означає, що дія верховенства права виявляється насамперед у тому, що учасники таких правовідносин спроможні у розумних межах передбачати юридичні наслідки своєї поведінки і бути впевненими у відносній незмінності таких наслідків.

Не зважаючи на те, що вичерпний перелік усіх імовірних елементів та вимог надати неможливо, прикладне значення пропонованого нами підходу полягає у тому,

що розгляд принципу верховенства права як спеціальної юридичної конструкції створює належні умови для здійснення стандартизації його складових частин, що робить саме верховенство права більш зрозумілим. Своєю чергою, *стандарти верховенства права* – це сукупність його під-принципів та їх вимог, які уніфікуються у конкретних правових критеріях, що необхідні для оцінки відповідності певного об'єкта правової реальності цілям правового регулювання суспільних відносин.

5. Одним із шляхів розробки та розвитку вищевказаних стандартів виступає міжнародна правотворчість. Підхід до оцінки цього явища повинен вибудовуватися навколо властивості міжнародної правотворчої діяльності слугувати засобом ліквідації деформацій та внутрішніх протиріч усередині національної правової системи.

Міжнародна правотворчість – комплексний інтелектуальний та багаторівневий процес політико-правової комунікації зацікавлених суб'єктів міжнародного права, що відбувається в рамках визначеної процедури та зосереджений на матеріалізації глобальних суспільних потреб, зокрема, у вигляді правового інструменту, який створює відповідні умови для міжнародного співробітництва у сфері акультурації національних правових систем, у тому числі їх правової інтеграції.

Для міжнародної правотворчості принцип верховенства права є внутрішньою ціллю, оскільки являє собою суспільну цінність, що має інтегруюче значення для взаємодії національних правових систем із правовою системою регіонального рівня (наприклад, правові системи європейських країн із правовою системою ЄС). Із цього ракурсу, стандарти принципу верховенства права виступають безпосереднім об'єктом міжнародної правотворчої діяльності, оскільки вони набувають своєї логічної форми вираження у якості відповідного акту правотворчості.

Такі акти можуть: а) бути юридично формалізованими у вигляді загальнообов'язкової правової норми (що закріплюється, наприклад, у тексті міжнародного договору, конвенції чи декларації); б) існувати у вигляді аксіологічних установок (орієнтирів), які містяться у правових текстах, що за своєю суттю не є імперативними (наприклад, різноманітні аналітичні доповіді та рекомендації).

Із цієї причини, міжнародну правотворчу діяльність доцільно типологізувати на два основних типи: 1) *формальна (традиційна, конвенційна)* та 2) *неформальна (неконвенційна)*. Не зважаючи на те, що в обох типах правотворчості відтворюються результати колективної свідомості усього міжнародного співтовариства, їх різниця полягає у рівні загальнообов'язковості інкорпорування стандарту принципу верховенства права у національну правову систему. Результатом формального правотворчого процесу виступає *акт жорсткого права*, ратифікація якого автоматично передбачає взяття державою на себе відповідних міжнародно-правових зобов'язань (наприклад, Договір про асоціацію, де дотримання та належна реалізація принципу верховенства права вважається необхідною передумовою членства в ЄС). На противагу цьому, продуктом неформальної правотворчості є *акт м'якого права*, ідейні положення якого не володіють імперативною силою, а тому його адресати є вільними у виборі правозастосування (наприклад, висновки Консультативної ради європейських суддів або використання Конституційним Судом України у вирішенні відповідних справ висновків та звітів Венеційської комісії).

6. Аналіз та систематизація стандартів верховенства права у правотворчих актах таких міжнародних організацій як ООН та ЄС дозволили виокремити дві *основні форми концептуалізації досліджуваної ідеї*: а) у якості конституційного (установчого) принципу діяльності міжнародної організації; б) у якості загальноновизнаної правової цінності глобального громадянського суспільства.

Як конституційний принцип, верховенство права виступає у якості правової норми жорсткого права, яка, між іншим, не містить конкретних прав та обов'язків для країн-учасниць, але яка носить загальний характер і потребує конкретизації законодавчими, виконавчими та судовими органами влади (як на рівні міжнародного права, так і в межах конкретних національних правопорядків). У цьому випадку верховенство права виступає критерієм прийняття країни як повноцінного члена міжнародної організації.

Як загальноновизнана суспільна цінність, верховенство права формалізується здебільшого у актах м'якого права і становить мета-юридичну категорію, яка, окрім сфери правових норм, ґрунтується на поєднанні внутрішнього та зовнішнього досвіду

індивіда, що дає змогу йому прийняти рішення, яке слугує результатом «етично-правильної» поведінки. Уявляючи собою своєрідне моральне зобов'язання, верховенство права функціонує лише на основі консенсусу, досягнутого між відповідними суб'єктами правових відносин. Як цінність, верховенство права слугує аксіологічним орієнтиром міжнародних організацій у їх правотворчій діяльності, націленій на розвиток відповідних стандартів, а також їх подальшій імплементації у національні юридичні практики.

Прикладне значення такої дуальності у концептуалізації верховенства права полягає у тому, що акти правотворчості, в яких закріплюються універсальні стандарти означеного принципу доцільно класифікувати на наступні *групи*: 1) загальнообов'язкові правові інструменти (міжнародні договори, постанови, директиви та рішення міжнародних організацій); 2) необов'язкові правові інструменти (резолюції, рекомендації, висновки); 3) інші правові інструменти (програми дій, політичні діалоги, аналітичні звіти та показники).

7. Іншим не менш важливим інструментарієм у розробці міжнародно-правових стандартів принципу верховенства права є *міжнародна судова практика*, насамперед практика ЄСПЛ. Використовуючи «живий» підхід до тлумачення ЄКПЛ, Суд продукує подібні стандарти через акумулювання конкретних юридичних фактів та моральних цінностей шляхом моделювання певного типу соціально-правових відносин. Зазначене, у сукупності із розглядом принципу верховенства права як юридичної конструкції, дозволило виокремити наступні його *універсальні стандарти*: законності, юридичної визначеності, запобігання виникненню свавілля і зловживання державною владою, поділу влади, пропорційності, відправлення справедливого правосуддя, забезпечення рівності на недискримінації, сприяння прозорості у веденні державних справ.

Наприклад, міжнародно-правові стандарти відправлення справедливого правосуддя як одного із елементів верховенства права полягають у забезпеченні комплексну наступних вимог: а) інституційні вимоги (загальна вимога щодо забезпечення права на доступ до суду, яке повинно бути практичним та ефективним; вимога створення та сприяння функціонуванню судів, «встановлених законом»;

вимога, згідно з якою справу має розглядати незалежний і неупереджений суд; вимога встановити та забезпечити функціонування системи загального оприлюднення судових адміністративних рішень, яка забезпечує справедливий баланс між інтересами влади та зацікавлених осіб; вимога встановлення розумних судових витрат); б) процедурні вимоги (вимога щодо формулювання чітких критеріїв прийнятності для оскарження судового рішення; вимога уникнення надмірного формалізму, який би порушив справедливість провадження; вимога забезпечити право на справедливий судовий розгляд та ін.); в) спеціальні вимоги (вимога встановити систему правової допомоги, яка може надати особам значні гарантії їх захисту від свавілля; вимога організації ефективної системи виконання судових рішень).

8. На сьогодні однією із найбільш ефективних форм взаємовпливу національної правової системи із правовими системами вищого рівня є діяльність з просування принципу верховенства права. Ураховуючи вітчизняний контекст, зазначений процес доречно позначити як *«діяльність, зі сприяння реалізації міжнародних стандартів принципу верховенства права»*.

Із теоретико-правової точки зору, означений процес доцільно охарактеризувати як *комплекс взаємоузгоджених дій, спрямованих на сприяння безперешкодній реалізації загально визнаних стандартів принципу верховенства права, що супроводжується дифузією відповідних правових норм, нормативно-ціннісних ідеалів через контекстно-орієнтований спосіб взаємодії декількох рівнів глобальної правової системи*.

Ґрунтовний аналіз зовнішньої політики ЄС у цій сфері дозволив у якості прикладу згрупувати вказану діяльність організації у наступні напрямки: 1) місії у сфері сприяння реалізації верховенства права як програми, що націлені на створення єдиної та уніфікованої стратегії реалізації принципу або окремих його складових частин; 2) діяльність з оцінки стану дотримання верховенства права в окремій країні або їх групі; 3) ініціативи у сфері сприяння реалізації верховенства права як механізм створення спеціальних платформ міжрегіонального співробітництва; 4) донорські програми у сфері верховенства права щодо реалізації окремої його складової частини,

суть яких полягає у наданні організаційних та технічних ресурсів для модернізації окремої сфери правового регулювання, що охоплюється дією такої складової частини.

9. Закономірним результатом охарактеризованого вище процесу виступає національна імплементація міжнародних стандартів принципу верховенства права – *один із способів взаємодії декількох рівнів глобальної правової системи, що полягає у впровадженні в національні правопорядки нормативно-ціннісних мінімумів достатнього та належного рівня регламентації складових частин принципу верховенства права, а також реалізації таких складових безпосередньо у сфері забезпечення і захисту фундаментальних прав людини.*

Реалізуючи свою регулятивну функцію, внутрішньодержавна правова система впроваджує відповідні стандарти принципу верховенства права у тій мірі, у якій регламентація комплексу суспільних відносин буде вважатися ефективною, тобто такою що відповідає загально визнаним досягненням у сфері забезпечення основних прав людини.

10. Впровадження міжнародних стандартів принципу верховенства права вимагає цілісного реформування внутрішньодержавної правової системи з урахуванням відповідних соціально-економічних та політико-правових контекстів. Беручи це до уваги, у науковий обіг доречно ввести поняття *«реформа у сфері реалізації верховенства права»* як комплекс заходів, спрямованих на імплементацію відповідних міжнародних стандартів безпосередньо у правову систему конкретної країни.

Розуміння пропонованого типу реформи у першу чергу повинно базуватися на телеологічних зв'язках між двома рівнями глобальної правової системи – регіонального та національного. Деталізуючи такі телеологічні зв'язки, варто зазначити, що вони дістають свій вияв у: 1) доцільності апроксимації правового забезпечення функціонування правових систем одна з одною; 2) рівні загальнообов'язковості імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права у національні правові системи (з урахуванням потреб конкретного суспільства); 3) відповідності способів модернізації національних правових систем меті правового реформування; 4) урахуванні індивідуальних

політичних, організаційно-правових та соціально-економічних чинників взаємодії національної правової системи із міжнародною.

11. Отримані результати дослідження дали змогу сформулювати практичні рекомендації, які коротко можуть бути представлені у якості наступних положень:

– створення сприятливих умов національної імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права у правовій системі держави повинне ґрунтуватися на послідовному застосуванні двох підходів – системно-структурного та функціонально-еквівалентного; якщо у відповідності із першим підходом верховенство права уявляє собою принцип системоутворюючого характеру (тобто засади яка складається із певних структурних частин), то суть другого зводиться до визнання існування різних моделей (тобто юридичної конструкції) цієї засади у залежності від варіативності національних контекстів; пояснюється це тим, що, виявляючи по-різному свою дію, складові цього принципу не можуть бути абсолютно однаковими для всіх без виключення правових систем; тому вибір конкретних елементів (а отже і вимог як ціннісно-нормативних орієнтирів) напряму залежить від сукупності тих політико-правових та соціально-економічних факторів, що змістовно характеризують правову систему конкретної держави;

– для підвищення якості та ефективності правозастосування, а також справедливого відправлення правосуддя, необхідним є використання стандартів принципу верховенства права, вироблених судовою практикою ЄСПЛ; здійснена у роботі систематизація та уніфікація подібних стандартів дозволить відповідним органам правозастосування досягати закріплених вітчизняним законодавством цілей правового регулювання;

– національна імплементація міжнародних стандартів принципу верховенства права повинна виступати засобом досягнення важливої суспільної мети, закріпленої у абзаці 5 преамбули Конституції України; при імплементації тих чи інших міжнародно-правових стандартів принципу верховенства права у правову систему України, повинні враховуватися певні фактори: 1) утворюючі та 2) забезпечуючі; вони дозволяють виявити наявні прогалини правового регулювання,

а також визначити конкретні чинники (не)ефективності впровадження таких стандартів;

– для створення належних умов національної імплементації міжнародних стандартів принципу верховенства права в обов'язковому порядку передусім важливо створити діючі механізми їх адаптації до умов та особливостей української правової системи; з урахуванням цього, на сьогодні необхідно удосконалити та оновити вітчизняне адаптаційне законодавство, зокрема в частині розробки єдиного поняття адаптації, усунення часових невідповідностей між нормативно-правовими актами, що регулюють означену сферу, а також системного перегляду правових норм, що визначають послідовність та зміст етапів адаптації законодавства України до законодавства ЄС;

– здійснення реформи у сфері реалізації принципу верховенства права неможливе без врахування взаємозв'язку між його нормативним та інституційним рівнями; зазначене свідчить про необхідність розробки та ухвалення Національного плану дій щодо імплементації та реалізації міжнародних стандартів принципу верховенства права; зокрема, рекомендується закріпити можливість використання в межах правової системи України актів м'якого права, оскільки вони відображають об'єктивну потребу національних правових систем у зміні політики правотворчості у цілому та нормопроекування зокрема;

– з метою практичної реалізації положень, передбачених ч. 1 ст. 8 Основного закону України, вкрай важливо запровадити до навчальних планів юридичних факультетів вищих навчальних закладів спеціальний навчальний курс «Імплементація міжнародних стандартів принципу верховенства права в Україні: проблеми теорії та практики».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Література українською мовою

1. Бірюков, Р. М. (2011). *Національна правова система в умовах глобалізації (основні напрямки трансформації)*. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія».

2. Бірюкова, А. (2018). Трансформація національної правової системи в умовах глобалізації. *Підприємництво, господарство і право*, 5, 198-202. <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2018/5/39.pdf/> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
3. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії. У Ю. С. Шемшученко (Ред.). *Принцип верховенства права: проблеми теоретії та практики* (сс. 1-344). Київ: Юридична думка.
4. Войченко, С. В. (2009). Поняття та форми імплементації в сучасному міжнародному праві, *Актуальні проблеми держави і права*, 46, 363-369.
5. Волошин, Ю. О. (2011). Парадигма взаємодії міжнародного та національного права в умовах міждержавної інтеграції: нові підходи та виклики. *Актуальні проблеми держави і права*, 61, 51-60. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdr_2011_61_7 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
6. Головатий, С. П. (2006). Верховенство права: у 3 кн. *Кн.2: Верховенство права: від доктрини до принципу*. Київ: Фенікс.
7. Дідич, Т. О. (2012). Значення та роль держави в сфері правотворчої діяльності в сучасних умовах: постановка проблеми. *Альманах права*, 3, 156-160.
8. Заєць, А. (1998). Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування). *Вісник Академії правових наук України*, 1, 3-15.
9. Заморська, Л. І. (2016). Системний підхід у дослідженнях правової реальності. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*, 7, 38-44. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2016_7_6 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
10. Іванченко, О. М. (2013). Методологічні засади універсалізації національного права. У С. В. Ківалов, В. М. Дрьомін, Ю. П. Аленін (Ред.), *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*: зб. наук. пр. (Т. 3, сс. 529-538). Одеса: Юридична література.
11. Ключковський, Ю. Б. (2018). *Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні*. Київ: Ваіте. <https://www.osce.org/uk/projectcoordinatorinukraine/401765?download=true> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

12. Козюбра, М. І. (2015). *Загальна теорія права*. Київ: Ваіте. <https://www.osce.org/uk/ukraine/283756?download=true> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
13. Куровська, І. А. (2016). Принцип «верховенства права» як провідний принцип права Європейського Союзу та Ради Європи. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, 3, 86-89. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2016_3_16 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
14. Луць, Л. А. (2005). *Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика*. Київ: НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького.
15. Лученко, Д. В. (2014). Верховенство права у практиці Страсбурзького суду в аспекті проблем судового оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень. *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: Економічна теорія та право, 4(19), 191-205.
16. Максимов, С. І. (2016). Верховенство права: Світоглядно-методологічні засади. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, 4, 27-35. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuuauph_2016_4_5 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
17. Малишев, Б. В. (2012). *Правова система (телеологічний вимір)*. Київ: «ВД «Дакор».
18. Мартиненко, О. О. (2016). *Теоретичні засади судової правотворчості у концепції юридичного прагматизму*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
19. Мірошниченко, О. А. (2012). Принцип верховенства права у міжнародному публічному праві. *Форум права*, 1, 644-647. <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12moaupr.pdf> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
20. Ничка, Ю. В. (2011). *Межі національної та міжнародної правотворчості: загальнотеоретичні аспекти (на матеріалах європейської практики)*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.

21. Нігреєва, О. О. (2014). Правотворчість у контексті джерел міжнародного права. *Юридичний вісник*, 5, 157-162. http://nbuv.gov.ua/UJRN/urid_2014_5_30 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
22. Нігреєва, О. О. (2014). Правотворчість у міжнародному праві: до питання про визначення. *Альманах міжнародного права*, 4, 35-42. http://nbuv.gov.ua/UJRN/amp_2014_4_6 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
23. Пархоменко, Н. М. (2009). *Джерела права: теоретико-методологічні засади*: Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.
24. Петков, С. В. (2014). *Народовладдя: від права радянського до права громадянського*. Київ: Видавничий дім «Скіф».
25. Плавич, В. П. (2013). Імплементация норм і принципів сучасного міжнародного права у внутрішнє право (порівняльно-правові аспекти), *Держава і право, Юридичні і політичні науки*, 60, 20-28.
26. Погребняк, С. (2006). Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми. *Вісник Академії правових наук України*, 1 (44), 26-36.
27. Подорожна, Т. (2014). Правова реформа як форма проведення модернізації правової системи України. *Віче*, 14, 17-20. http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2014_14_8 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
28. Пухтецька, А. (2010). Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства. *Вісник Національної академії наук України*, 3, 33-43.
29. Рабінович, П. (2006). Верховенство права з погляду Страсбурзького суду. *Віче: Теоретичний і громадсько-політичний журнал*, 9/10, 40-44.
30. Рабінович, П. М. (2006). Верховенство права з позицій європейсько-міжнародного та українсько-конституційного судочинства. *Бюлетень Міністерства юстиції України*, 3, 11-23.
31. Рабінович, П. М., Луців, О. М., Добрянський, С. П., Панкевич, О. З., Рабінович, С. П. (2016). *Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики*. Львів: Сполом. <https://dbms.institute/files/pll/30.pdf> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

32. Рабінович, П. М., Раданович, Н. М. (2002). *Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації*. Львів: Астрон.
33. Росік Т. В. (2016). *Роль судової практики в сучасній правотворчості: теоретико-прикладні аспекти*. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.
34. Сидоренко, О. О. (2016). Вплив правової інтеграції на правові системи *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики* : зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф., Харків, 129-136.
35. Таманага, Б. (2007). *Верховенство права: Історія. Політика. Теорія*. Київ: Києво-Могилянська академія.
36. Темченко, В. (2007). Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. *Вісник Академії управління МВС*, 1, 68-74. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ucnavs_2007_1_7 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
37. Уварова, О. О. (2009). *Роль принципів права у процесі правозастосування*. Харків.
38. Хаустова, М. Г. (2014). Проблеми і перспективи розвитку правової системи України в умовах глобалізації, *Вісник Національної академії правових наук України*, 1, 54-64.
39. Хомюк, Н. С. (2015). *Сучасна система джерел права України: загальнотеоретичні аспекти*. Львів: Національний університет імені Івана Франка.
40. Цвік, М. В., Петришин, О. В., Авраменко Л. В. (2009). *Загальна теорія держави і права*. Харків: Право.
41. Цоклан, В. І. (2008). *Система сучасних джерел конституційного права України: проблеми теорії та практики*. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України.
42. Чаплюк, О. І. (2009). Міжнародна правотворчість як категорія. *Часопис Київського університету права*, 4, 96-101.

43. Чаплюк, О. І. (2012). *Теоретичні та практичні аспекти співвідношення національної та міжнародної правотворчості*. Київ: Національна академія внутрішніх справ.

44. Шевчук, С. (2007). *Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні*. Київ: Реферат.

45. Шевчук, С. В. (2012). Принцип субсидіарності у діяльності Європейського Суду з прав людини та необхідність узгодження судової практики. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини: зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: Фенікс, 82-89.*

Література іноземною мовою

46. Adams, M., Meuwese, A., Ballin, E. H. (2017). *Constitutionalism and the Rule of Law: Bridging Idealism and Realism*. Cambridge: Cambridge University Press.

47. Alvarez, J. (2016). International Organizations and the Rule of Law. *IIJ Working Paper*, 4, 1-57. http://iilj.org/wp-content/uploads/2016/07/Alvarez-International-Organizations-and-the-Rule-of-Law-IIJ-WP-2016_4-GAL.pdf Accessed 07 December 2019.

48. Aspremont, J. d. (2013). Cognitive Conflicts and the Making of International Law: From Empirical Concord to Conceptual Discord in Legal Scholarship. *Vanderbilt Journal of transnational Law*, 46, 1119-1147.

49. Aspremont, J. d. (2016). *Epistemic forces in international law: foundational doctrines and techniques of international legal argumentation*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.

50. Aust, H. P. (2013). *Complicity and the law of state responsibility*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

51. Azerbaijan's Constitution of 1995 with Amendments through 2016. https://www.constituteproject.org/constitution/Azerbaijan_2016.pdf?lang=en Accessed 07 December 2019.

52. Baere, G. D., Chané, A.-L., Wouters, J. (2015). The contribution of international and supranational courts to the rule of law: A framework for analysis. *The*

Contribution of International and Supranational Courts to the Rule of Law, 19-82. doi: 10.4337/9781783476626.00010

53. Ball, S. W. (1993). Facts, Values, and Interpretation in Law: Jurisprudence from Perspectives in Ethics and Philosophy of Science. *The American Journal of Jurisprudence*, 38(1), 15-61. doi: 10.1093/ajj/38.1.15

54. Bård-Anders A., Sano, H.-O., McInerney-Lankford, S. (2018). *Research methods in human rights: a handbook*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited.

55. Bedner, A. (2010). An Elementary Approach to the Rule of Law. *Hague Journal on the Rule of Law*, 2/01, 48-74.

56. Bekyashev, K. A. (2014). Globalization and the International Law. *Moscow Journal of International Law*, 3, 19-45. <https://doi.org/10.24833/0869-0049-2014-3-19-45>.

57. Benedek, W. (2014). *The Common Interest in International Law*. Cambridge: Intersentia.

58. Benvenisti, E., Harel, A. (2017). Embracing the tension between national and international human rights law: The case for discordant parity. *International Journal of Constitutional Law*, 15(1), 36–59. doi: 10.1093/icon/mox002

59. Berman, A. (2012). *Informal international lawmaking: case studies*. The Hague: Torkel Opsahl Acad. EPubl.

60. Bishop, W. W. (1961). The International Rule of Law. *Michigan Law Review*, 59 (4), 553-574. <http://www.jstor.org/stable/1286235> Accessed 07 December 2019.

61. Block-Lieb, S., Halliday, T. C. (2006). Legitimation and Global Lawmaking. *SSRN Electronic Journal*. doi: 10.2139/ssrn.952492. <https://ssrn.com/abstract=952492> Accessed 07 December 2019.

62. Boule, L. (2009). *The law of globalization: an introduction*. Alphen aan den Rijn, The Netherlands: Kluwer Law International.

63. Brems, E. (2001). *Human Rights: Universality and Diversity*. Netherlands: Martinus Nijhoff Publishers.

64. Brilmayer, L., Giorgetti, C., Klein, N. (2019). *Resolving conflicts in the law: essays in honour of Lea Brilmayer*. Leiden: Brill Nijhoff.

65. Brölmann, C, Radi, Y. (2016). *Research handbook on the theory and practice of international lawmaking*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
66. Bufford, S. (2006). International Rule of Law and the Market Economy – An Outline, *Southwestern Journal of Law & Trade in the Americas*, 12, 303-312. https://elibrary.law.psu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1161&context=fac_works Accessed 07 December 2019.
67. Burlyuk, O. (2014). Variation in EU External Policies as a Virtue: EU Rule of Law Promotion in the Neighbourhood. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 53(3), 509–523. doi: 10.1111/jcms.12216
68. Carothers, T. (2010). *Promoting the rule of law abroad: in search of knowledge*. United States: Brookings Institution Press.
69. Castañeda, F. A. C. (2013). A call for rethinking the sources of international law: soft law and the other side of the coin. *Anuario Mexicano De Derecho Internacional*, 13, 355-403. doi: 10.1016/s1870-4654(13)71045-6
70. Charlesworth, H. (2005). *The fluid state: international law and national legal systems*. Sydney: The Federation Press.
71. Chesterman, S. (2008). An International Rule of Law?. *American Journal of Comparative Law*, 56, 331- 361 https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1081738 Accessed 07 December 2019.
72. Chimni, B. S. (2012). Legitimizing the international rule of law. *The Cambridge Companion to International Law*, 290-308. doi: 10.1017/cco9781139035651.019
73. Costa, P. (2007). The rule of law: a historical introduction. In P. Costa and D. Zolo (Eds.), *The Rule of Law History, Theory and Criticism* (pp.73-149). Berlin: Springer Science & Business Media.
74. Crépeau, P.-A. (1994). Comparative Law, Law Reform and Codification: National and International Perspectives. *Asia Pacific Law Review*, 3(sup1), 97-108. doi: 10.1080/18758444.1994.11788010

75. Dallara, C., Piana, D. (2016). *Networking the Rule of Law: How Change Agents Reshape Judicial Governance in the EU*. Studies in Modern Law and Policy. Abingdon, Oxon: Routledge
76. Dam, K. W. (2007). *The Law-growth Nexus: the rule of law and economic development*. Washington: Brookings Institution Press.
77. Darbshire, H. (2009). Proactive Transparency: The future of the right to information? A review of standards, challenges, and opportunities. World Bank Institute. *Governance Working Paper Series*. http://siteresources.worldbank.org/WBI/Resources/2137981259011531325/65983841268250334206/Darbshire_Proactive_Transparency.pdf Accessed 07 December 2019.
78. Diehl, P. F., Ku, C. (2010). *The dynamics of international law*. Cambridge: Cambridge University Press.
79. Duquet, S., Pauwelyn, J., Wessel, R. A., Wouters, J. (2014). Upholding the Rule of Law in Informal International Lawmaking Processes. *Hague Journal on the Rule of Law*, 6(01), 75-95. doi: 10.1017/s187640451400102x.
80. Dworkin, R. (2001). *A matter of principle*. Oxford: Clarendon.
81. Dzehtsiarou, K. (2011). European Consensus and the Evolutive Interpretation of the European Convention on Human Rights. *German Law Journal*, 12(10), 1730-1745. doi: 10.1017/s2071832200017533
82. Ervo, L. (2016). The hidden meanings in the case law of the European Court for Human Rights. *Semiotica*, 2016(209), 209-230. doi: 10.1515/sem-2016-0009
83. Fallon, R. H. (1997). The Rule of Law» as a concept in constitutional discourse. *Columbia Law Review*, 97 (1), 1-56. <https://www.jstor.org/stable/pdf/1123446.pdf?seq=1> Accessed at 07 December 2019.
84. Farrall, J. M. (2009). *United Nations sanctions and the rule of law*. Cambridge: Cambridge University Press.
85. Farrall, J., Charlesworth, H. (2018). *Strengthening the rule of law through the UN Security Council*. Abingdon, Oxon: Routledge.

86. Financial Times. Ukraine's reforms on the rule of law have stagnated. (2017, September 13). Retrieved from <https://www.ft.com/content/127bc6ee-97be-11e7-a652-cde3f882dd7b> Accessed 07 December 2019.
87. Fitschen, T. (2008). Inventing the Rule of Law for the United Nations. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 12, 347-380.
88. France's Constitution of 1958 with Amendments through 2008. https://www.constituteproject.org/constitution/France_2008.pdf?lang=en Accessed 07 December 2019.
89. Friedman, L. (1969). *Law Reform in Historical Perspective*, 13 ST. Louis U.L.J.
90. Fuller, L. L. (1969). *The Morality of Law*. New Haven: Yale University Press.
91. Galera, S. (2016). The benefits of legal globalization. Soft law: a case study of heritage law. *The Historic Environment: Policy & Practice*, 7(2-3), 237-247. doi: 10.1080/17567505.2016.1172793.
92. Gerards, J. H., Glas, L. R. (2017). Access to justice in the European Convention on Human Rights system. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 35(1), 11–30. doi: 10.1177/0924051917693988.
93. Ghazaryan, N. (2014). *The European Neighborhood Policy and the Democratic Values of the EU: A Legal Analysis*. Modern Studies in European Law. London: Bloomsbury Publishing.
94. Ginsburg, T., Chernykh, S., Elkins, Z. (2008). Commitment and Diffusion: How and Why National Constitutions Incorporate International Law. *University of Illinois Law Review*, 201, 201-238.
95. Gorobets, K. V. (2017). International Rule of Law Beyond the Domestic Analogy. *Український часопис міжнародного права*, 1, 54-64.
96. Gosalbo-Bono, R. (2010). The Significance Of The Rule Of Law And Its Implications For The European Union And The United States. *University of Pittsburgh Law Review*, 72(2). doi: 10.5195/lawreview.2010.159.

97. Gower, L. C. B. (1973). Reflections on Law Reform. *The University of Toronto Law Journal*, 23(3), pp. 257-269. doi: 10.2307/825060. <https://www.jstor.org/stable/825060> Accessed 07 December 2019.
98. Grenfell, L. (2016). *Promoting the rule of law in post-conflict states: justice in many rooms*. Cambridge: Cambridge University Press.
99. Guzman, A. T. (2008). *How International Law Works: A Rational Choice Theory*. Oxford: Oxford University Press.
100. Haggard, S., Tiede, L. (2011). The Rule of Law and Economic Growth: Where are We? *World Development*, 39(5), 673-685. doi: 10.1016/j.worlddev.2010.10.007.
101. Heckman, J. J., Nelson, R. L., Cabatingan, L. (2013). *Global Perspectives on the Rule of Law*. London: Taylor and Francis.
102. Helfer, L. R. (2008). Nonconsensual International Lawmaking. *University of Illinois Law Review*, 1, 71- 125. https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2608&context=faculty_scholarship. Accessed 07 December 2019.
103. Heupel, M., Reinold, T. (2016). *The Rule of Law in Global Governance*. Berlin: Springer.
104. Hillion, Ch. (2016). Overseeing the Rule of Law in the EU. Legal Mandate and Means. In Carlos Closa and Dimitry Kochenov (Eds.), *Reinforcing Rule of Law Oversight in the European Union* (pp. 59-81). Cambridge: Cambridge University Press.
105. Humphreys, S. (2010). *Theatre of the rule of law: transnational legal intervention in theory and practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
106. Hurd, I. (2015). The international rule of law and the domestic analogy. *Global Constitutionalism*, 4(3), 365–395. doi: 10.1017/s2045381715000131.
107. Inocência Flávio G. I. (2014). *Reconceptualizing sovereignty in the post-national state: statehood attributes in the international order: the federal tradition*. Bloomington, IN: AuthorHouse.
108. Ip, E. C. (2010). Globalization and the future of the law of the sovereign state. *International Journal of Constitutional Law*, 8(3), 636-655. doi: 10.1093/icon/moq033.

109. Jensen, E. G. (2005). *Beyond common knowledge: empirical approaches to the rule of law*. Stanford, CA: Stanford Law & Politics.
110. Johnstone, I. (2012). Law-Making by International Organizations. In J. Dunoff & M. Pollack (Eds.), *Interdisciplinary Perspectives on International Law and International Relations: The State of the Art* (pp. 266-292). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139107310.014.
111. Jowell, J. (2007). The Rule of law and its Underlying. In J. Jowell and D. Oliver (Eds.), *The Changing Constitution* (pp. 13-37). Oxford: Oxford University Press.
112. Joyner, C. C. (2005). *International law in the 21st century: rules for global governance*. Lanham: Rowman & Littlefield.
113. Jun, Z. (2017). International Rule of Law and Methodological Innovation. *Social Sciences in China*, 38(3), 189-208. doi: 10.1080/02529203.2017.1339471.
114. Kanetake, M., Nollkaemper André. (2018). *The rule of law at the national and international levels: contestations and deference*. Oxford: Hart.
115. Kanetake, M. (2012). The Interfaces between the National and International Rule of Law: The Case of UN Targeted Sanctions. *SSRN Electronic Journal*. doi: 10.2139/ssrn.2188915
116. Kill, T. (2008). Don't Cross the Streams: Past and Present Overstatement of Customary International Law in Connection with Conventional Fair and Equitable Treatment Obligations. *Michigan Law Review*, 853-880. <http://repository.law.umich.edu/mlr/vol106/iss5/2> Accessed 07 December 2019.
117. Kleinfeld, R. (2012). *Advancing the rule of law abroad: next generation reform*. Washington, D.C.: Carnegie Endowment for International Peace.
118. Kmezic, M. (2016). *Rule of Law Promotion. Judiciary Reform in the Western Balkans*. Abingdon, Oxon: Routledge.
119. Konstadinides, T. (2017). *The Rule of Law in the European Union: The Internal Dimension*. Modern Studies in European Law. London: Bloomsbury Publishing.

120. Kordela, M. (2008). The Principle of Legal Certainty as a Fundamental Element of the Formal Concept of the Rule of Law. *Revue du notariat*, 110, (2), 587-605. <https://doi.org/10.7202/1045553ar>.
121. Koskenniemi, M. (2017). The Politics of International Law. *The Nature of International Law*, 355–384. doi: 10.4324/9781315202006-13.
122. Lautenbach, G. (2014). *The concept of the rule of law and the European Court of Human Rights*. Oxford: Oxford University Press.
123. Letnar Černič, J. (2016). The European Court of Human Rights, Rule of Law and Socio-Economic Rights in Times of Crises. *Hague Journal on the Rule of Law*, 8(2), 227-247.
124. Létourneau, G., Cohen, S. A. (1989). Codification and Law Reform: Some Lessons from the Canadian Experience, *Statute Law Review*, 10 (3). 183-199 <https://doi.org/10.1093/slr/10.3.183>.
125. Liivoja, R. (2015). *International law-making: essays in honour of Jan Klabbers*. London: Routledge.
126. Lord Bingham. (2007). The Rule of Law. *The Cambridge Law Journal*, 66(1), 67-85.
127. Magen, A. A., Morlino, L. (2009). *International actors, democratization and the rule of law: anchoring democracy?* London: Routledge.
128. Mak, V. (2012). Normative Standards and Global Law-Making. *Tilburg Law Review*, 17(2), 241–249. doi: 10.1163/22112596-01702012.
129. Marmor, A. (2004). The Rule of Law and its Limits. *Law and Philosophy*, 23(1), 1-43.
130. Maxeiner, J. (2007). Legal Certainty and Legal Methods: A European Alternative to American Legal Indeterminacy? *Tulane J. of Int't & Comp. Law*, 15, 541- 607. https://scholarworks.law.ubalt.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1407&context=all_fac Accessed 07 December 2019.
131. May, Ch. (2014). *The Rule of Law: The Common Sense of Global Politics*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

132. May, Ch., Winchester, A. (2018). *Handbook on the Rule of Law*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
133. McAuliffe, P. (2015). *Transitional justice and rule of law reconstruction: a contentious relationship*. Abingdon: Routledge.
134. McDougal, M. S. (1959). The Impact of International Law upon National Law: A Policy-Oriented Perspective. *Yale Law School. South Dakota Law Review*, 4, 25-92. https://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=3562&context=fss_papers; The Accessed 07 December 2019.
135. Meyer-Ladewig, J. (2011). The Rule of Law in the Case Law of the Strasbourg Court. *The European Union after Lisbon*, 233-249. doi: 10.1007/978-3-642-19507-5_8.
136. Neate, F. W. (2009). *The Rule of law: perspectives from around the globe*. London: LexisNexis.
137. Nollkaemper, A. (2011). The Bifurcation of International Law: Two Futures for the International Rule of Law. In Sam Muller, Stavros Zouridis, Morly Frishman and Laura Kistemaker (Eds.), *The Law of the Future and the Future of the Law* (pp. 1-10), Amsterdam Law School Research Paper No. 2011-05.
138. O'Connor, V. (2015). *Understanding the International Rule of Law Community, its History, and its Practice*. In *Rule of Law Handbook. A Practitioner's Guide for Judge Advocates*. Center for Law and Military Operations. https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/rule-of-law_2011.pdf Accessed 07 December 2019.
139. Owada, H. (2014). Problems of Interaction Between the International and Domestic Legal Orders. *Asian Journal of International Law*, 5(02), 246-278. doi:10.1017/s2044251314000228.
140. Palombella, G. (2009). The rule of law beyond the state: Failures, promises, and theory. *International Journal of Constitutional Law*, 7(3), 442-467. doi: 10.1093/icon/mop012.
141. Pauwelyn, J. H. B. (2014). *Informal international lawmaking*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.

142. Pech, L. (2012). *Rule of law as a guiding principle of the European Union's external action*. Centre for the Law of EU External Relations. T.M.C. Asser Instituut inter university research centre. http://www.asser.nl/upload/documents/2102012_33322cleer2012-3web.pdf Accessed 07 December 2019.
143. Peerenboom, R. P. (2012). *Asian discourses of rule of law: theories and implementation of rule of law in twelve Asian countries, France and the U.S.* London: Routledge.
144. Picciotto, S. (1997). International Law: the Legitimation of Power in World Affairs. Published in P. Ireland and Per Laleng (Eds.), *The Critical Lawyers' Handbook 2* (pp. 13-29). London: Pluto Press.
145. Poli, S. (2016). *European Neighbourhood Policy – Values and Principles*. Abingdon, Oxon: Routledge.
146. Portmann, R. (2014). *Legal personality in international law*. Cambridge: Cambridge University Press.
147. Portugal's Constitution of 1976 with Amendments through 2005. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005.pdf Accessed 07 December 2019.
148. Quack, S. (2007). Legal Professionals and Transnational Law-Making: A Case of Distributed Agency. *Organization*, 14(5), 643-666. doi: 10.1177/1350508407080313.
149. Ranasinghe, A., Restuccia, D. (2018). Financial frictions and the rule of law. *Journal of Development Economics*, 134, 248-271. doi:10.1016/j.jdeveco.2018.05.009.0.
150. Raz, J. (1999). The Rule of Law and Its Virtue. In K. Culver (Ed.), *Readings in the Philosophy of Law* (pp. 13-28). Peterborough: Broadview Press.
151. Reisman, W. M. (1981). International Law-making: A Process of Communication. *Yale Law School Faculty Scholarship*, Faculty Scholarship Series, 713, 101- 120. http://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1719&context=fss_papers Accessed 07 December 2019.
152. Rijpkema, P. (2013). The Concept of a Global Rule of Law. *Transnational Legal Theory*, 4(2), 167-196. doi: 10.5235/20414005.4.2.167.

153. Romano, C. P. R. (2011). A Taxonomy of International Rule of Law Institutions. *Journal of International Dispute Settlement*, 2(1), 241-277. doi: 10.1093/jnlids/idq024.

154. Rosenfeld, M. (2001). The Rule of Law and the legitimacy of constitutional democracy. *Southern California Law Review*, 74:1307, 1307-1352. <https://pdfs.semanticscholar.org/5051/52a584c8e61e40ba7d958f713efcc9cc04f0.pdf> Accessed 07 December 2019.

155. Rüdiger, W. Röben, V. (2005). *Developments of international law in treaty making*. Berlin: Springer.

156. Rule of Law for Stabilization in Ukraine. Retrieved from <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/projects/rule-of-law-for-stabilization-in-Ukraine.html> Accessed 07 December 2019.

157. Rule of Law Tools for Post-conflict States. Reparations programmes. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (2008). <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/ReparationsProgrammes.pdf> Accessed 07 December 2019.

158. Samuels, K. (2006). Rule of Law Reform in Post-Conflict Countries: Operational Initiatives and Lessons Learnt. *Social Development Papers*, no. 37, Conflict Prevention and Reconstruction Unit, World Bank, Washington. <https://gsdrc.org/document-library/rule-of-law-reform-in-post-conflict-countries-operational-initiatives-and-lessons-learnt/> Accessed 07 December 2019.

159. Schroeder, W. (2016). *Strengthening the Rule of Law in Europe: From a Common Concept to Mechanisms of Implementation*. Hart Publishing Limited.

160. Scott, S. V. (1994). International Law as Ideology: Theorizing the Relationship between International Law and International Politics. *European Journal of International Law*, 5(3), 313–325. doi: 10.1093/oxfordjournals.ejil.a035873.

161. Seita, A. Y. (1997). Globalization and the Convergence of Values. *Cornell International Law Journal*, 30 (2), 429-491.

162. Shelton, D. (2011). *International law and domestic legal systems incorporation, transformation, and persuasion*. Oxford: Oxford University Press.

163. Skubiszewski, K. (1964). Forms of Participation of International Organizations in the Lawmaking Processes. *International Organization*, 18(4), 790–805. doi: 10.1017/s0020818300025327.
164. Sriram, Ch. L. (2014). International Rule of Law? Ethics and Impartiality of Legal Professionals in International Criminal Tribunals. In Vesselin Popovski (Ed.), *International Rule of Law and Professional Ethics* (pp. 171-189). Great Britain: Ashgate Publishing, Ltd.
165. Stromseth, J. (2009). Justice on the Ground: Can International Criminal Courts Strengthen Domestic Rule of Law in Post-Conflict Societies? *Hague Journal on the Rule of Law*, 1(01), 87-97. doi: 10.1017/s1876404509000876
166. Stromseth, J. E. (2009). Strengthening Demand for the Rule of Law in Post-Conflicts States. Georgetown University Center. *Minnesota Journal of International Law*, 18 (2), 415-424.
167. Summers, R. S. (1999). Principles of the Rule of Law. *Notre Dame Law Review*, 74 (5), 1691- 1712. <http://scholarship.law.nd.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1653&context=ndlr> Accessed 07 December 2019.
168. The Federal Constitutional Law of Austria 1920, as amended in 1929 as to Law No. 153/2004. (2004). http://constitutionnet.org/sites/default/files/Austria%20FULL_%20Constitution.pdf Accessed 07 December 2019.
169. Thornhill, C. J. (2018). *The sociology of law and the global transformation of democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
170. Toope, S. J. (2003). Legal and Judicial Reform through Development Assistance: Some Lessons. *McGill Law Journal / Revue De Droit De McGill*, 48, 357-417. <https://lawjournal.mcgill.ca/wp-content/uploads/pdf/695917-Toope.pdf> Accessed 07 December 2019.
171. Trebilcock, M. J., Daniels, R. J. (2009). *Rule of law reform and development: charting the fragile path of progress*. Cheltenham: Edward Elgar.
172. Twining, W. L. (2006). *Globalisation and legal theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

173. Voorhoeve, J. (2007). *From war to the rule of law: peacebuilding after violent conflicts*. Amsterdam: Amsterdam Univ. Press.
174. Waldron, J. (2008). The Concept and the Rule of Law. *Public Law & Legal Theory Research Paper Series Working Paper*, 08-50, 1-66.
175. Walker, N. (2008). The Rule of Law and the EU: Necessity's Mixed Virtue. *Michell Working Papers*, 4, 1-20. <https://core.ac.uk/download/pdf/28976877.pdf> Accessed 07 December 2019.
176. Watts, A. (1993). The International rule of law. *German Yearbook of International Law*, 36, 15–45.
177. Wood, L. T. (2018, November 22). The struggle for the rule of law in Ukraine. Retrieved from <https://www.washingtontimes.com/news/2018/nov/22/struggle-rule-law-ukraine/> Accessed 07 December 2019.
178. Wouters, J., Burnay, M. (2013). Introduction. The International Rule of Law: European and Asian Perspectives. *Revue Belge De Droit International*, 2, 299-306. http://fr.bruylant.larciergroup.com/resource/extra/9782802746447/R%CE%92DI_N_13_2_web%20intro.pdf Accessed 07 December 2019.
179. Zifcak, S. (2009). *Globalisation and the rule of law*. London: Routledge.
180. Zimmermann, L. (2017). *Global norms with a local face: rule-of-law promotion and norm-translation*. Cambridge: Cambridge University Press.
181. Zürn, M., Nollkaemper, A., Peerenboom, R. P. (2014). *Rule of law dynamics: in an era of international and transnational governance*. Cambridge: Cambridge University Press.
182. Барковский, И. А. (2003). Правотворческая деятельность международных организаций: теоретические и современные тенденции. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*, 2, 12-20.
183. Безбородов, Ю. С. (2013). Универсализация и локализация международно-правового регулирования в условиях глобализации. *Российский юридический журнал*, 3, 26-30.
184. Каск, Л. И. (1977). Системный подход в познании государства и права. *Правоведение*, 4, 31-40.

185. Крылов, Н. Б. (1988). *Правотворческая деятельность международных организаций*. Москва: Наука.
186. Львова, О. А. (2003). *Трансформация правовой системы России в период глобализации (Вопросы теории и практики)*: Казань: Казанский государственный университет им. В. И. Ульянова-Ленина.
187. Мальцев, Г. В. (2009). *Нравственные основания права*. Москва: СГУ.
188. Мельник, К. П. (2015). Системный подход в познании правовых явлений. *Право і суспільство*, 5(2), 8- 13. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_5\(2\)_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_5(2)_4)
Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
189. Мюллерсон, Р. А. (1982). *Соотношение международного и национального права*. Москва: Международные отношения.
190. Нашиц, А. (1974). *Правотворчество. Теория и законодательная техника*. Москва: Издательство «ПРОГРЕСС».
191. Неновски, Н. (1977). *Преемственность в праве* (перевод с болгарского). Москва: «Юридическая Литература».
192. Нерсесянц, В. С. (2005). Процессы универсализации права и государства в глобализирующемся мире. *Государство и право*, 5, 38-47.
193. Оборотов, Ю. Н. (2011). К вопросу о формировании глобальной правовой системы. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*, 10, 229-236. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npronua_2011_10_22 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.
194. Сорокин, В. В. (2003). Концепция эволюционного развития правовой системы в переходный период. Екатеринбург: Уральская государственная юридическая академия.
195. Стёпин, В. С., Гусейнов, А. А., Семигин, Г. Ю., Огурцов, А. П. (2000). *Новая философская энциклопедия*. Москва: Мысль. http://enc.biblioclub.ru/Termin/176816_Celesoobraznost Дата просмотра 07 декабря 2019 года.
196. Сырых, В. М. (1997). Законотворчество как вид социального проектирования. *Журнал российского права*, 3, 61-65.

197. Черданцев, А. Ф. (2012). *Логико-языковые феномены в юриспруденции*. Москва: Норма, ИНФРА-М.

198. Черниченко, С. В. (1999). *Теория международного права*. В 2-х томах. Том 1: Современные теоретические проблемы. Москва: Издательство «НИМПП».

199. Чернышов, В. Н. (2008). *Теория систем и системный анализ*. Тамбов: Тамбовский государственный технический университет.

Міжнародно-правові акти та документи

200. 2005 World Summit Outcome. Resolution adopted by the General Assembly on 16 September 2005, A/RES/60/1. http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/60/1 Accessed 07 December 2019.

201. Corruption as a threat to the Rule of Law. Report issued by the Committee on Legal Affairs and Human Rights. Parliamentary Assemble of Council of Europe. (2013). <http://assembly.coe.int/CommitteeDocs/2013/NYFf%C4%B1nalpressfjdoc1e.pdf> Accessed 07 December 2019.

202. Council Recommendation on the 2019 National Reform Programme of Poland and delivering a Council opinion on the 2019 Convergence Programme of Poland. COM/2019/521 final. <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1560257926607&uri=CELEX%3A52019DC0521> Accessed 07 December 2019.

203. Decision (EU) 2015/601 of the European Parliament and of the Council of 15 April 2015 providing macro-financial assistance to Ukraine OJ L 100, 17.4.2015 <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1560427773794&uri=CELEX:32015D0601> Accessed 07 December 2019.

204. Declaration of the High-level Meeting of the General Assembly on the Rule of Law at the National and International Levels. Resolution adopted by the General Assembly. A/RES/67/1. (2012). <https://www.un.org/ruleoflaw/files/A-RES-67-1.pdf> Accessed 07 December 2019.

205. Digital Government Strategies for Transforming Public Services in the Welfare Areas. OECD Comparative Study. (2016). <http://www.oecd.org/gov/digital->

government/Digital-Government-Strategies-Welfare-Service.pdf Accessed 07 December 2019.

206. Directive 2014/24/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on public procurement and repealing Directive 2004/18/EC Text with EEA relevance. <https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1560426803683&uri=CELEX:32014L0024> Accessed 07 December 2019.

207. EU Action Plan on Human Rights and Democracy. Council of European Union. (2015). https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eu_action_plan_on_human_rights_and_democracy_en_2.pdf Accessed 07 December 2019.

208. Freedom Barometer. Human Rights Index 2018. Friedrich Naumann Foundation for Freedom. (2018). <https://eese.fnst.org/sites/default/files/uploads/2018/12/12/humanrightsindex2018final.pdf> Accessed 07 December 2019.

209. International Principles on Conduct for the Legal Profession. Adopted on 28 May 2011 by the International Bar Association. file:///C:/Users/goli/Downloads/IBA_International_Principles_on_Conduct_for_the_legal_prof.pdf Accessed 07 December 2019.

210. International Principles on the Independence and Accountability of Judges, Lawyers and Prosecutors. Practitioners Guide No.1. Prepared by the International Commission of Jurists. (2007). 244 p. <https://www.refworld.org/pdfid/4a7837af2.pdf> Accessed 07 December 2019.

211. Joint Communiqué, 2nd Conference of Ministers of Justice of the EU and Central Asia, Dushanbe 14-15 June 2010; European Commission External Relations, Concept Paper, EU Rule of Law Initiative for Central Asia, presented at EU-Central Asia ministerial Troika in Ashgabat, Brussels 9-10 April 2008 (Concept RLI). https://eeas.europa.eu/delegations/uzbekistan/54354/node/54354_tr Accessed 07 December 2019.

212. Measuring the effectiveness of the support provided by the United Nations system for the promotion of the rule of law in conflict and post-conflict situations. Report of the Secretary General on 11 June 2013,

S/2013/341 http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/2013/341&referer=/english/&Lang=E Accessed 07 December 2019.

213. OECD Principles for Integrity in Public Procurement. Prepared by the organization for economic co-operation and development. (2009). <https://www.oecd.org/gov/ethics/48994520.pdf> Accessed 07 December 2019.

214. Opinion of the Committee on Legal Affairs for the Committee on Industry Research and Energy on the proposal for a regulation of the European Parliament and of the Council establishing the Digital Europe programme for the period 2021-2027 (COM(2018)0434 – C8-0256/2018 – 2018/0227(COD)) Rapporteur for opinion: Evelyne Gebhardt AD/2018/627030. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/commission/s/juri/avis/2018/627030/JURI_AD\(2018\)627030_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/commission/s/juri/avis/2018/627030/JURI_AD(2018)627030_EN.pdf) Accessed 07 December 2019.

215. Regulation (EU) No 230/2014 of the European Parliament and of the Council of 11 March 2014 establishing an instrument contributing to stability and peace. <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1560424846880&uri=CELEX:32014R0230> Accessed 07 December 2019.

216. Regulation (EU) No 235/2014 of the European Parliament and of the Council of 11 March 2014 establishing a financing instrument for democracy and human rights worldwide. <https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1563371168194&uri=CELEX:32014R0235> Accessed 07 December 2019.

217. Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session. (2011). Study No. 512/2009. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-e) Accessed 07 December 2019.

218. Rule of Law Checklist. Adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session. (2016). https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule_of_Law_Check_List.pdf Accessed 07 December 2019.

219. Rule of Law Handbook: A practitioner's Guide for Judge Advocates. The Judge Advocate General's Legal Center and School, U. S. Army; Center for Law and Military Operations. (2011). Charlottesville, Virginia. http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/ruleoflaw_2011.pdf. – C.59 Accessed 07 December 2019.

220. Rule of Law Index 2016. Prepared by the World Justice Project. (2016). https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/RoLI_Final-Digital_0.pdf Accessed 07 December 2019.

221. Rule of Law Index 2017-2018. Prepared by the World Justice Project. (2018). https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-ROLI-2018-June-Online-Edition_0.pdf Accessed 07 December 2019.

222. Rule of Law Index 2019. Prepared by the World Justice Project. (2019). https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-ROLI-2019-Single%20Page%20View-Reduced_0.pdf Accessed 07 December 2019.

223. Rules and experiences on integrity issues. Prepared by the Regional Anti-Corruption Initiative and Integrity Experts Network. (2012). http://www.rai-see.org/doc/Study-Rules_and_experiences_on_integrity_issues-February_2012.pdf Accessed 07 December 2019.

224. Special Report No 18/2012 «European Union assistance to Kosovo related to the rule of law». (2012). <https://eurlex.europa.eu/legalcontent/GA/TXT/?uri=CELEX:52012SA0018> Accessed 07 December 2019.

225. Strengthening and coordinating United Nations rule of law activities. Report of the Secretary-General on 27 July 2015, A/70/206. http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/70/206&referer=/english/&Lang=E Accessed 07 December 2019.

226. Support to Justice and the Rule of Law. Review of past experience and guidance for future EU development cooperation programmes. Tools and Methods Series. Reference Document No15. (2012). <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/4fa41259-0f86-45b0-b199-06319f17078f> Accessed 07 December 2019.

227. The 2018 EU Justice Scoreboard. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Central Bank, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM (2018) 364 final. (2018). https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/justice_scoreboard_2018_en.pdf Accessed 07 December 2019.

228. The 2019 EU Justice Scoreboard. European Commission. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Central Bank, the European Economic and Social Committee and Committee of the Regions. COM (2019) 198/2 Justice and Consumers. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/justice_scoreboard_2019_en.pdf Accessed 07 December 2019.

229. The Rule of Law and Transitional justice in conflict and post-conflict societies. Report of the Secretary-General. United Nations Security Council. (2004). S/2004/616. <https://www.unhcr.org/protection/ruleoflaw/4506bc494/rule-law-transitional-justice-conflict-post-conflict-societies-report-secretary.html> Accessed 07 December 2019.

230. The rule of law at the national and international levels. Resolution adopted by the General Assembly on 10 December 2014, A/RES/69/123. http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/69/123 Accessed 07 December 2019.

231. The three pillars of the European Union. (1992). http://www.cvce.eu/en/obj/the_three_pillars_of_the_european_union_maastricht_7_february_1992-en-37b4b8c8-0f00-4c1c-bec8-bcdf4b26807d.html Accessed 07 December 2019.

232. Thematic Evaluation of the Rule of Law, Judicial Reform and Fight against Corruption and Organised Crime in the Western Balkans. Lot 3. Service Contract Ref. No 2010/256 638. Final Main Report. The European Union's IPA Program For Western Balkans. (2010). https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/sites/near/files/pdf/financial_assistance/phare/evaluation/2013_final_main_report_lot_3.pdf Accessed 07 December 2019.

233. Transparency and open government. Report CG35(2018)14FINAL FROM 7 November 2018 adopted at Congress of local and regional authorities of Council of Europe at 35th session. <https://rm.coe.int/transparency-and-open-government-governance-committee-rapporteur-andre/16808d341c> Accessed 07 December 2019.

234. Treaty constituting the European Coal and Steel Community. (1951). <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/Treaty%20constituting%20the%20European%20Coal%20and%20Steel%20Community.pdf> Accessed 07 December 2019.

235. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union: the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. (1997). http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.1997.340.01.0001.01.EN.G&toc=OJ:C:1997:340:TOC Accessed 07 December 2019.

236. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community. (2007). <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/ALL/?uri=OJ:C:2007:306:TOC> Accessed 07 December 2019.

237. Treaty on European Union. (1992). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A11992M%2FTXT> Accessed 07 December 2019.

238. UNDP and UN Department of Economic and Social Affairs – Armstrong, E., Integrity, Transparency and Accountability in Public Administration: Recent Trends, Regional and International Developments and Emerging Issues, United Nations Publications. (2015). <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan020955.pdf> Accessed 07 December 2019.

239. United Nations E-Government Survey 2018. Gearing E-Government to support Transformation towards Sustainable and Resilient Societies. Prepared by the United Nations. (2018). https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%20Survey%202018_FINAL%20for%20web.pdf Accessed 07 December 2019.

240. United Nations Millennium Declaration. Resolution adopted by the General Assembly on 18 September 2000, A/RES/55/2. http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/55/2 Accessed 07 December 2019.

241. Uniting our strengths: Enhancing United Nations support for the rule of law. Report of the Secretary-General on 14 December 2006, A/61/636-S/2006. http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/61/636&referer=/english/&Lang=E Accessed 07 December 2019.

242. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с

Уставом Организации Объединенных Наций. (1970).
http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_569?test=Up9Mf3o6frtCKRr2ZiRc1WHxHI4mEs80msh8Ie6 Дата просмотра 07 декабря 2019 года.

243. Договір про заснування Європейської Спільноти. (1957).
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_017 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

244. Єдиний європейський акт. (1986).
http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_028 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

245. Ніщський договір про внесення змін та доповнень до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських Співтовариств та деяких пов'язаних з ними договорів. (2001).
http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_261. Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

246. Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда. (1945). http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_010 Дата просмотра 07 декабря 2019 года.

Нормативно-правові акти України

247. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» 3477-IV в редакції від 02.12.2012.
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

248. Закон України «Про вищий антикорупційний суд» в редакції від 28.11.2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19/print> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

249. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» в редакції від 04.11.2018.
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/1629-15> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

250. Закон України «Про Конституційний Суд України» в редакції від 05.08.2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19/print> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

251. Закон України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21.11.2002 №

228-IV. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/228-iv> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

252. Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» в редакції від 28.11.2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

253. Закон України «Про публічні закупівлі» в редакції від 01.12.2019. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

254. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» в редакції від 05.08.2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

255. Концепція розвитку електронного урядування в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

256. Концепція розвитку електронної демократії в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

257. Положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему, Проект, Неофіційний текст від 06.02.2019. http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT4424.html Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

258. Положення про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення. Затверджено рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України 03.11.2016 № 143/зп-16 (у редакції рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України 13.02.2018 № 20/зп-18). <https://vkksu.gov.ua/userfiles/doc/polozhennia.pdf> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

259. Положення про Урядовий офіс з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Секретаріату Кабінету Міністрів України. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 13 серпня 2014 року №346.

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/346-2014-%D0%BF/print> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

260. Про комітети Верховної Ради України сьомого скликання. Постанова Верховної Ради України №38 від 25.12.2012. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/11-vii> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

261. Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Схвалена постановою Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 р. N 1496. – в редакції від 21.05.2000. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1496-99-%D0%BF> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

262. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Міжнародний документ від 27.06.2014. – в редакції від 30.11.2015. http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011 Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

263. Указ Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11.06.1998 № 615/98. – втрата чинності від 10.07.2015. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/615/98> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

264. Указ Президента України «Програма інтеграції України до Європейського Союзу» N 1072/2000 від 14.09.2000. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-00> Дата перегляду 07 грудня 2019 року.

Рішення Європейського суду з прав людини

265. Case 10249/03 Scoppola v. Italy (No2) (17 September 2009) para 69. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94135> Accessed 07 December 2019.

266. Case 10511/10 Murray v. The Netherlands (26 April 2016) para 19. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-162614> Accessed 07 December 2019.

267. Case 11138/10 Mozer v. Republica of Moldova and Russia (23 February 2016) para 134. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-161055> Accessed 07 December 2019.

268. Case 1398/03 *Marcovic and Others v. Italy* (14 December 2006) para 11. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61638> Accessed 07 December 2019.
269. Case 15766/03 *Orsus and Others v. Croatia* (16 March 2010) para 149. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97689> Accessed 07 December 2019.
270. Case 15869/02 *Cudak v. Lithuania* (23 March 2010) para 54. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97879> Accessed 07 December 2019.
271. Case 16483/12 of *Khlaifia and Others v. Italy* (15 December 2016) para 92. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170054> Accessed 07 December 2019.
272. Case 16574/08 *Fabris v. France* (7 February 2013) para 56. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-116716> Accessed 07 December 2019.
273. Case 17056/06 *Micallef v. Malta* (15 October 2009) para 93. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95031> Accessed 07 December 2019.
274. Case 18030/11 *Magyar Helsinki Bizottsag v. Hungary* (8 November 2016) paras 139, 161. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167828> Accessed 07 December 2019.
275. Case 1828/06 *G.I.E.M. S.R.L. and Others v. Italy* (28 June 2018). <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-184525> Accessed 07 December 2019.
276. Case 18357/91 *Hornsby v. Greece* (19 March 1997) para 40. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58020> Accessed 07 December 2019.
277. Case 19334/03 *DMD Group, A.S. v. Slovakia* (5 October 2010) para 59. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-100883> Accessed 07 December 2019.
278. Case 19920/13 *Cumhuriyet Halk Partisi v. Turkey* (26 April 2016) para 69. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-162211> Accessed 07 December 2019.
279. Case 2026/12 *Baka v. Hungary* (23 June 2016) para 55. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163113> Accessed 07 December 2019.
280. Case 20452/14 *Molla Sali v. Greece* (ECtHR 19 December 2018) paras 116, 153. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-188985> Accessed 07 December 2019.
281. Case 23032/02 *Lukenda v. Slovenia* (6 October 2005) para 45. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70449> Accessed 07 December 2019.

282. Case 23614/08 Henryk Urban and Ryszard Urban v. Poland (30 November 2010) para 45. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101962> Accessed 07 December 2019.

283. Case 23805/94 Bellet v. France (4 December 1995) para 36. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57952> Accessed 07 December 2019.

284. Case 25701/94 The Former King of Greece and Others v. Greece (23 November 2000) para 79. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60797> Accessed 07 December 2019.

285. Case 25781/94 Cyprus v. Turkey (12 May 2014) para 18. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144151> Accessed 07 December 2019.

286. Case 25784/09 and 36002/09 Capsky and Jeschkeova v. The Czech Republic (03 July 2017) para 22. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170834> Accessed 07 December 2019.

287. Case 26828/06 Kuric and Others v. Slovenia (26 June 2012) para 15. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111634> Accessed 07 December 2019.

288. Case 28342/95 Brumarescu v. Romania (28 October 1999) para 61. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337> Accessed 07 December 2019.

289. Case 28945/95 T.P. and K.M. v. The United Kingdom (10 May 2001) para 105. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59456> Accessed 07 December 2019.

290. Case 29652/04 Orlov v. Russia (21 June 2011) para 108. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105273> Accessed 07 December 2019.

291. Case 31253/96 McElhinney v. Ireland (21 November 2001) para 34. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59887> Accessed 07 December 2019.

292. Case 33509/04 Burdov v. Russia (No.2) (15 January 2009) paras 65-68. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90671> Accessed 07 December 2019.

293. Case 35014/97 Hutten-Czapska v. Poland (19 June 2006) para 171. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75882> Accessed 07 December 2019.

294. Case 35289/11 Regner v. The Czech Republic (19 September 2017) para 26. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177299> Accessed 07 December 2019.

295. Case 35343/05 *Vasiliauskas v. Lithuania* (20 October 2015) para 60. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158290> Accessed 07 December 2019.
296. Case 35382/97 *Comingersoll S. A. v. Portugal* (6 April 2000) para 24. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58562> Accessed 07 December 2019.
297. Case 36376/04 *Kononov v. Latvia* (17 May 2010) para 185. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98669> Accessed 07 December 2019.
298. Case 38590/10 *Biao v. Denmark* (24 May 2016) para 103. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163115> Accessed 07 December 2019.
299. Case 39199/98 *Podbielski and PPU Polpure v. Poland* (26 July 2005) para 69. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69911> Accessed 07 December 2019.
300. Case 39630/09 *El-Masri v. The Former Yugoslav Republic of Macedonia* (13 December 2012) para 231. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115621> Accessed 07 December 2019.
301. Case 39748/98 *Maestri v. Italy* (17 February 2004) para 30. <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61638> Accessed 07 December 2019.
302. Case 40160/12 *Zubac v. Croatia* (5 April 2018) para 76. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181821> Accessed 07 December 2019.
303. Case 40825/98 *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and Others v. Austria* (31 July 2008) para 92. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-88022> Accessed 07 December 2019.
304. Case 41418/04 *Khoroshenko v. Russia* (30 June 2015) para 126. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-156006> Accessed 07 December 2019.
305. Case 42527/98 *Prince Hans-Adam II of Liechtenstein v. Germany* (12 July 2001) para 44. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59591> Accessed 07 December 2019.
306. Case 43395/09 *De Tommaso v. Italy* (23 February 2017) para 106. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-171804> Accessed 07 December 2019.
307. Case 44912/98 *Kopecky v. Slovakia* (28 September 2004) paras 45-47. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66758> Accessed 07 December 2019.
308. Case 46800/99 *Del Sol v. France* (26 February 2002) para 26. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60166> Accessed 07 December 2019.

309. Case 47848/08 Centre for Legal Resources on Behalf of Valentin Campeanu v. Romania (17 July 2014) para 14. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145577> Accessed 07 December 2019.
310. Case 48787/99 Ilascu and Others v. Moldova and Russia (8 July 2004) paras 439, 461. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61886> Accessed 07 December 2019.
311. Case 50157/06 Mangir and Others v. The Republic of Moldova and Russia (17 July 2018) para 36. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-184655> Accessed 07 December 2019.
312. Case 53080/13 Belane Nagy v. Hungary (13 December 2016) para 78. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-169663> Accessed 07 December 2019.
313. Case 5370/72 Engel and Others v. The Netherlands (8 June 1976) para 69. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57478>
314. Case 55759/07 Maresti v. Croatia (25 June 2009) para 33. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93260> Accessed 07 December 2019.
315. Case 56925/08 Bedat v. Switzerland (29 March 2016) para 79. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-161898> Accessed 07 December 2019.
316. Case 57325/00 D.H. and Others v. The Czech Republic (13 November 2007) para 131. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83256> Accessed 07 December 2019.
317. Case 57592/08 Hutchinson v. United Kingdom (17 January 2017) paras 59, 66. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170347> Accessed 07 December 2019.
318. Case 62507/12 Cervenka v. Czech Republic (13 January 2017) para 105. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167125> Accessed 07 December 2019.
319. Case 67335/01 Achour v. France (29 March 2006) para 41. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72927> Accessed 07 December 2019.
320. Case 74613/01 Jorgic v. Germany (12 July 2007) para 64. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81608> Accessed 07 December 2019.
321. Case 74912/01 Enea v. Italy (17 September 2009) paras 34, 131. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94072> Accessed 07 December 2019.
322. Case 75529/01 Surmeli v. Germany (8 June 2006) para 70. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75689> Accessed 07 December 2019.

323. Case 75947/11 Davydov and Others v. Russia (30 May 2017) paras 284,287. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-173805> Accessed 07 December 2019.
324. Case 76943/11 Lupeni Greek Catholic Parish and Others v. Romania (29 November 2016) para 108. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-169054> Accessed 07 December 2019.
325. Case 7798/08 Savez Crkava «Rijec Zivota» and Others v. Croatia (9 December 2010) para 107. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102173> Accessed 07 December 2019.
326. Case 9043/05 Natsvlishvili and Togonidze v. Georgia (29 April 2014) para 88. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-142672> Accessed 07 December 2019.
327. Case 9174/02 Korbely v. Hungary (19 September 2008) para 70. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-88429> Accessed 07 December 2019.
328. Case of 36480/07 Lekic v. Slovenia (11 December 2018) para 64. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-188268> Accessed 07 December 2019.
329. Cases 23536/94 and 24408/94 Baskaya and Okcuoglu v. Turkey (8 July 1999) para 36. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58276> Accessed 07 December 2019.
330. Cases 27996/06 and 34836/06 Sejdic and Finci v. Bosnia and Herzegovina (22 December 2009) para 44. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96491> Accessed 07 December 2019.
331. Cases 30562/04 and 30566/04 S. and Marper v. The United Kingdom (4 December 2008) paras 95. 96. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90051> Accessed 07 December 2019.
332. Cases 32541/08 and 43441/08 Svinarenko and Slyadnev v. Russia (17 July 2014) para 124. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145817> Accessed 07 December 2019.
333. Cases 37685/10 and 22768/12 Radomilja and others v. Croatia (20 March 2018) para 118. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-181591> Accessed 07 December 2019.
334. Cases 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98 Refah Partisi (The Welfare Party) and others v. Turkey (13 February 2003) para 25. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60936> Accessed 07 December 2019.

335. Cases 43370/04, 8252/05 and 18454/06 *Catan and Others v. Moldova and Russia* (12 October 2012) para 137. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114082> Accessed 07 December 2019.

336. Cases 43577/98 and 43579/98 *Nachova and Others v. Bulgaria* (6 July 2005) para 143. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69630> Accessed 07 December 2019.

337. Cases 55391/13, 57728/13 and 74041/13 *Ramos Nunes De Carvalho E Sa v. Portugal* (6 November 2018) para 145. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-187507> Accessed 07 December 2019.

338. Cases 60367/08 and 961/11 *Khamtokhu and Aksenchik v. Russia* (24 January 2017) para 18. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-170663> Accessed 07 December 2019.

339. Decision 51307/99 *Geffre c. France* (23 janvier 2003). <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-44057> Accessed 07 December 2019.

340. Requête 43730/07 *Affaire Gajtani c. Suisse* (9 septembre 2014) para 75. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-146361> Accessed 07 December 2019.

ДОДАТОК 1

ДОДАТОК 2

ДОДАТОК 3

Universität
Konstanz

Universität Konstanz Fach 207 78457 Konstanz

To whom it may concern

Agnieszka Wojta

Osteuropa Partnerschaften
Auslandsreferat/International Office

Universitätsstraße 10
78464 Konstanz
+49 7531 88-5342
Fax +49 7531 88-3037

agnieszka.wojta@uni-konstanz.de
www.uni-konstanz.de

September, 2019

**Partnership between the Taras Shevchenko National University of Kyiv
and the University of Konstanz**

**Confirmation for Yuliia Reminska- research stay from 1st till 30th September
2019**

This is to confirm that in framework of Partnership between the **Taras Shevchenko
National University of Kyiv**

and the University of Konstanz

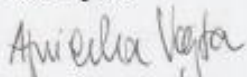
Yuliia Reminska, PhD candidate (Department of Law)

visited from **1st till 30th September 2019** the University of Konstanz for a research
stay. The programme included research activities, meetings with colleagues from the
Department of Law, talks about scientific topics. Her scientific advisor was Prof. Marten
Breuer.

The research stay was supported by a DAAD-Eastern Partnerships Programme.

We are looking forward to future cooperation with Yuliia Reminska.

Kind regards

Agnieszka Wojta
Universität Konstanz
Auslandsreferat/International Office
Tel.: +49 (0) 7531/88-2484, Fax -3037
www.uni-konstanz.de/international
7 8 4 5 7 K O N S T A N Z
Germany

Seite: 1/1

ДОДАТОК 4

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань правової політики

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-84

№ 04-2.6/15-1144

26. грудня 2019 р.

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження РЕМІНСЬКОЇ Ю.Ю. у законотворчу діяльність

Комісія у складі: Голови Комітету Верховної Ради України з питань правової політики Венедіктової І.В., співголови підкомітету з питань правосуддя Новікова М.М. та заступника керівника секретаріату Комітету Колісника І.В., склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати дисертаційного дослідження Ремінської Юлії Юріївни на тему: «Принцип верховенства права в міжнародній правотворчості (теоретико-правові аспекти)», поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» (12.00.01 – теорія та історія держави та права; історія політичних та правових учень).

Комісія вважає, що представлені пропозиції, отримані на основі проведеного комплексного дисертаційного дослідження, мають необхідний теоретичний і методологічний рівень, практичну значимість, є надзвичайно актуальними та можуть бути використані для вдосконалення нормативно-правових актів України як основної форми права в нашій державі.

Акт видано для подання за місцем вимоги.

Голова Комітету

І.В. ВЕНЕДІКТОВА

Співголова підкомітету
з питань правосуддя

М.М. НОВІКОВ

Заступник керівника
секретаріату Комітету

І.В. КОЛІСНИК

І. Венедіктова, М. Новіков, І. Колісник
Керівник Управління кадрів
Апарату Верховної Ради України
26. 12. 2019 р.